

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 1005

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 45

Заснована у 1964 р.

Харків 2012

УДК 93(082)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 5 від 27 квітня 2012 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
канд. іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор

С. І. Посохов (відп. редактор)
Ю. В. Буйнов
В. М. Духопельников
В. Ю. Іващенко
В. І. Кадєєв
В. В. Калініченко
С. М. Куделко
В. В. Лантух
С. О. Наумов
Є. П. Пугач
О. А. Ручинська (відп. секретар)
О. С. Сенін (РДГУ)
І. П. Сергєєв
С. Б. Сорочан
О. П. Чижов
І. Тодєв (БАН)
О. О. Чувпило
І. Т. Шатохін (НДУ «БєлДУ»)
Б. А. Шрамко

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-54-78; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005: Сер. «Історія». – Вип. 45. – 348 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті прорецензовано.

При оформленні Вісника були використані гравюри італійського художника-графіка та архітектора Джованні Баттісти Піранезі (1720–1778).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2012

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

- Буйнов Ю. В., Сергєєв М. А.* Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни – 13 на Харківщині 8
- Любичев М. В.* О наследии «горизонта Боромля» в области днепро-донецкой лесостепи на финальной стадии позднеримского времени – в начале эпохи Великого переселения народов 18
- Федоров Д. В.* Кочетокская охранный археологическая экспедиция 1959–1961 гг. 33
- Шпорт Г. М.* Традиційно-побутова культура українських аграрних переселенців Західного Сибіру (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): загальна характеристика одягу 44

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Вербий Р. Н.* К вопросу о статусе варварского населения ближней хоры Херсонеса Таврического в IV–II вв. до н.э. 57
- Губарев В. К.* Ф. Левассёр – первый французский губернатор Гортуги (1640–1652 гг.) 65
- Каріков С. А.* Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики 73
- Ручинская О. А., Семененко Е. В.* К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н. э. 82
- Сергєєв И. П.* Проблема социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в современном российском антиковедении 92
- Туровский Е. Я., Филиппенко А. А., Фомин М. В.* Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса – Херсона (к итогу дискуссии о датировке) 99

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Арзуманова Т. В.* Трансформація релігійної свідомості в середовищі росіян-старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди) 108
- Дегтярева О. В.* Мир украинских масс-медиа в период политической нестабильности: от «кланизации» к демократизации? 117
- Любавський Р. Г.* «Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. 126
- Майстренко В. С.* Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності України 134
- Чеберяко О. В.* Бюджети УСРР 1920-х рр.: структура, функції, еволюція 145

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Винница Г. Р.* Конфискация имущества еврейского населения восточных областей Белоруссии в 1941–1943 годах 158
- Гребень Е. А.* Пенитенциарная система нацистов в Беларуси 167
- Гряник В. А.* Установление диктатуры короля Александра Карагеоргиевича в оценках Коминтерна 176
- Ёлкин А. И.* Жилищно-бытовые условия и материальное положение русских эмигрантов в Польше в 20-30-е гг. XX ст. 185
- Крючков И. В.* «Австрийские сюжеты» в научном наследии П. Б. Струве 192
- Миколенко Д. В.* До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.) 201
- Чернявський А. С.* Борьба Всемирной федерации профсоюзов и Американской федерации труда за представительство в ООН (1945–1950 гг.) 210

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Лиман С. И., Бердута М. З., Головка А. Б., Сорочан С. Б.* 220
Натиск інтелекта, благородства и доброти: к 90-летию со дня
рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998)
- Павлова О. Г., Пікалов В. Г.* Археографічна діяльність
вчених історичного факультету Харківського університету у
другій половині ХХ ст. 239
- Руднев М. А.* Проблемы истории русского консерватизма в
научном наследии В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова 250
- Чувшило О. О.* Деякі найважливіші джерела про утворення та
діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період
(1906–1947 рр.) 260

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Павлова О. Г.* Вчений із великої літери [Рец. на кн.:
Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури
Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка
тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х.:
Видавництво «Атос», 2008. – 558 с.] 272
- Рожков А. Ю.* [Рец. на кн.: Рябченко О. А. Студенти
радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності
та конфлікти ідентифікації / Відповідальний редактор
С. В. Кульчицький. – Харків: ХНАМГ, 2011. – 456 с.] 273

MEMORIA

- Тронько Петро Тимофійович 281
Пам'яті вчителя 282

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

<i>Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В.</i> Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2011 р.	287
<i>Іващенко В. Ю.</i> Хроніка подій на історичному факультеті в 2011 р.	295

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ імені В. Н. КАРАЗІНА у 2011 році

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків	302
Кафедра нової та новітньої історії	311
Кафедра історії України	316
Кафедра історії Росії	321
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології	325
Лабораторія методів та комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях історичного факультету	338
Музей археології та етнографії Слобідської України	338
Список скорочень	342
Відомості про авторів	344

Археологія та етнографія

УДК 903 «637» + 904 «653»] (477.54)

Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни – 13 на Харківщині

Буйнов Ю. В., Сергєєв М. А.

Буйнов Ю. В., Сергєєв М. А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни – 13 на Харківщині. Мета статті – звернути увагу різних організацій місцевого самоврядування на необхідність посилити свої обов'язки щодо виконання Законів України про охорону культурної та археологічної спадщини, а також, ввести до наукового обігу нові матеріали, зібрані на території майже повністю зруйнованого стародавнього поселення біля с. Циркуни на околицях м. Харкова. Надається характеристика кераміки зрубної, бондарихинської культур та ливарних форм для виготовлення ювелірних прикрас VI–VII ст. до н.е.

Ключові слова: зрубна культура, бондарихинська культура, пенківська культура, пражська культура, ювелірні вироби.

Буйнов Ю. В., Сергєєв Н. А. Материалы эпохи бронзы и раннего средневековья из поселения Циркуны – 13 на Харьковщине. Цель статьи – обратить внимание разных организаций местного самоуправления на необходимость усиления контроля по охране памятников культурного и археологического наследия согласно требованиям соответствующих Законов Украины. В научный оборот вводятся материалы эпохи бронзы и раннего средневековья, собранные на территории почти полностью разрушенного поселения у с. Циркуны на окраине г. Харькова. Охарактеризована керамика срубной, бондарихинской культур и литейные формы для производства ювелирных украшений VI–VII вв. до н.э.

Ключевые слова: срубная культура, бондарихинская культура, пенковская культура, пражская культура, ювелирные изделия.

Bujnov V., Sergeev N. Proceedings of the Bronze Age and Early Medieval Settlement of Tsirkunov – 13 in Kharkiv Region. Purpose of the article – to draw attention of various organizations of local government needs to be enhanced protection of cultural and archaeological heritage in accordance with the requirements of the relevant laws of Ukraine. In scholarly materials entered the Bronze Age and early medieval period, collected in the territory almost completely destroyed the settlement at with Tsirkunov on the outskirts of Kharkov. Ceramics described carcass, Bondariha cultures and molds for the production of jewelry VI–VII centuries BC.

Keywords: Carcass Culture, Bondariha Culture, Penkovka Culture, Prague Culture, Jewellery.

Долина р. Харків, яка розпочинається на кордоні Росії з Україною, з давніх часів була щільно заселена носіями різних археологічних культур від неоліту до козацької доби [7, с. 125-132]. Високий правий берег був місцем розташування пам'яток (городищ, поселень) скіфського періоду раннього залізного віку, салтівської культури часів існування Хазарського каганату та пізнього середньовіччя. У заплаві лівого берега цієї річки та на першій надзаплавній терасі зафіксовані десятки довготривалих та сезонних поселень з культурними відкладеннями неоліту, енеоліту, доби бронзи, скіфського часу, черняхівської культури, ранньослов'янської пеньківської культури та інших етнокультурних угруповань середньовіччя. Вони займали майже усі піщані пагорбки та дюни, які були розташовані на невеликій відстані одна від одної. Тільки за підсумками розвідок працівників Науково-дослідного центру «Слобідська археологічна служба» інституту археології НАН України між селищами Велика Данилівка та Циркуни на площі 7 кв. км. було зафіксовано 15 стародавніх поселень [8, с. 13-14; 9, с. 59-64; 10, с. 61-70]. Ця територія додатково була обстежена одним з співавторів статті (Ю. В. Буйновим), у 2010 р. [3, с. 50-51].

Ще раніше за станом збереження місцевих археологічних пам'яток спостерігав ще один співавтор статті – М. А. Сергеев. Саме він уперше звернув увагу харківських науковців на факт руйнування археологічної пам'ятки, що знаходилась на західній околиці с. Циркуни, яка зараз зазначена під пунктом № 13.

У топографічному плані вона має вигляд дюни, розмірами 400 × 150 м, яка відокремлюється у бік заплави лівого берега р. Харків від піщаного масиву першої надзаплавної тераси у цій місцевості. Нажаль, це поселення на час написання статті зруйноване майже на 90%. Перша руйнація пам'ятки розпочалась десь 10 років тому, коли мешканці с. Циркуни та господарі навколишніх дачних кооперативів за допомогою бульдозерів та екскаваторів розпочали вибирати добре збагачений гумусом пісок, тобто культурний шар. Деяко пізніше, вони досягли материкового піску білого кольору, який став придатний для його подальшого використання у якості будівельного матеріалу.

Огляд цієї зруйнованої пам'ятки з використанням зачисток стінок кар'єрів дозволив встановити, що культурний шар у її східній частині сягав 1,0 – 1,2 м у товщину, а у західній (ближчий до р. Харків) – 0,5-0,6 м. Ніяких прошарків, які можуть вказувати на культурно-хронологічні періоди цієї пам'ятки, зафіксоване не було, але на зруйнованій поверхні вдалось зібрати велику кількість уламків глиняного посуду зрубної, бондарихинської, пеньківської культур та скіфського часу і деякі артефакти козацької доби.

Найбільш масовим виявилась колекція зрубної культурно-історичної спільності. З урахуванням особливостей форми її посуду та

орнаментації вдається розподілити зібрані уламки на два хронологічні періоди існування цієї спільності. Найраніше з них можна віднести до ранньої зрубної культури, які за підсумками розкопок поселення Усове Озеро на Сіверському Дінці, репрезентують відкладення першого будівельного комплексу, який С. С. Березанська датувала XV ст. до н.е. [2, с. 99, 107]. Вони представлені гостро реберчастими посудинами, оздобленими відбитками гребінчастого штампу, або прокресленими лініями, згрупованого в меандровий візерунок (рис. 1, 1, 2), та округлобокими горщиками, прикрашеними вірвовочними відбитками (рис. 1, 2). Неможна виключити, що кілька фрагментів посудин банкоподібної форми з зерноподібними вдавненнями (рис. 1, 3) також відносяться до архаїчного періоду зрубної культури.

Інші фрагменти кераміки цієї культури (рис. 1, 7-8, 11-13) необхідно датувати заключним періодом її існування. Від попередніх вони відрізняються наявністю наліпних валиків розчленованих косими насічками гострою паличкою, що зближує їх з пізньою сабатинівською культурою. Пізнім елементом декору зрубного посуду необхідно вважати «драбинки», виконані прокресленнями кінцем гострої палички (рис. 1, 13).

Існують переконливі підстави пов'язати певну кількість уламків стародавнього посуду з раннім (малобудківським) етапом бондарихинської культури XII – серед. XI ст. до н.е.). Його ознаки (тички, круглі ямки, відбитки дрібнозубчастого штампу, «колючого дроту» та «перлини») у поєднанні з гребінчастими розчосами (рис. 2, 1-10) повністю відповідають виділеному ще півстоліття тому В. А. Іллінською малобудківському типу кераміки фіналу доби бронзи [4, с. 40-41]. Наведені у нашій статті малюнки зразків цього посуду ще раз підтверджують правомірність існування гіпотези цієї дослідниці про генетичний зв'язок між пам'ятниками малобудківського типу та бондарихинською культурою та більш пізні їх хронологічне положення відносно зрубної культури.

Дуже цікаві і інформативні за змістом мають знахідки кам'яних ливарних форм з цієї пам'ятки. Вони були зафіксовані на західному схилі дюни, який наближається до лівобережного струмка р. Харків. Усього зібрано десять матриць з мергелю й вапняку білого кольору, які мають досить пластичну й порівняно м'яку структуру. Подібний виробничий ювелірний комплекс середини та третьої чверті першого тисячоліття нової ери був відкритий поблизу с. Бернашівка у Вінницькій області на Середньому Дністрі, у типовій для східнослов'янської празької культури напівземлянці з пічкою кам'яною [5, с. 52-162]. Загалом тут виявлено 64 форми виготовлені з місцевого дністрянського вапняку й мергелю.

Якщо взяти до уваги знахідки значної кількості уламків ліпних горщиків та сковорідок з домішками шамоту (рис. 2, 11-12) то ливарні

форми з поселення Циркуни – 13 можна пов'язати з пеньківською культурою кінця V–VII ст. н.е. Як відомо, празька (корчацько-празька) та пеньківська культури синхронні і відносяться до ранньослов'янських племен склавинів (славинів) та антів відповідно [1, с. 77-79].

Зараз важко з'ясувати питання про походження у басейні Сіверського Дінця майже тотожних за матеріалом кам'яних матриць та типами виготовляємих в них прикрас з Середнього Подністров'я. Поки що звернемо увагу на відсутність на Харківщині подібних покладів вапняку й мергелю. За існуючими даними, вапняки (сарматські, понтілейські) мають велике поширення з карбонатних породах Одеської, Миколаївської області та рифових відкладеннях (Тавтри), Донеогенові вапняки поширені в Донбасі (карбонові), на Волині, Поділлі (силурійське) та в Криму. Родовища крейдових мергелів є в межах Волино-Подільської плити, крейдовому схилі Воронезького масиву, на Донбасі (Амвросіївка) й в Криму (Бахчисарай) [8, с. 36]. Якщо взяти до уваги типологічні ознаки Бернашівсько-Циркунівських матеріалів та ареал розміщення родовищ відповідних корисних копалин, можна припустити право на існування гіпотези про імпортований характер появи цих виробів на поселенні Циркуни – 13 з відкладеннями пеньківської культури.

Перед початком опису кожної знахідки з Циркунів, звернемо увагу на існування у цьому комплексі тільки односторонніх ливарних форм. На більшості з них помітні позначки-насічки, нанесені на бокових гранях матриць для зручності їх складання під час роботи майстра. Відсутні й негативні плитки з вирізьбленими на них прикрасами. Жодна з цих форм не має на своїй робочій поверхні ніякої кіптяви. На думку І. С. Винокура – автора монографії про Бернашівську майстерню [5, с. 53], це вказує на те, що місцеві майстри виготовляли відповідні ювелірні прикраси, користуючись головним чином, технікою лиття за восковою моделлю.

Нашивки у вигляді кульок. Вони вироблені на трьох ливарних формах. Ці прикраси могли бути виготовлені поодиноці (рис. 3, 1), у потрібному варіанті (рис. 3, 2), або у комбінації з шести змістовно поєднаних кульок (рис. 3, 3).

Одинарні масивні кульки представлені на одній ливарній формі розмірами $5,0 \times 5,5 \times 1,3$ см. Діаметр кожної з п'яти кульок вирізьбленої у цій формі 0,6 см, як і у знахідки з Бернашівки [5, с. 62, 73, рис. 27, с. 86, рис. 36]. Вірогідно, що ці кульки нашивалися з використанням тонких стрижнів, які також зображені у формі разом з ними.

Потрійні нашивки кульок. Вони вирізьблені разом з тонкими стрижнями на кам'яній ливарній формі (рис. 3, 2) розмірами $6,8 \times 4,7 \times 2,3$ см. Діаметр кожної з потрійних кульок 3 мм.

Кульки, поєднані по шість (рис. 3, 3). Вирізьблені на матриці розмірами $4,3 \times 3,6 \times 1,3$ см. Їх діаметр – до 3 мм. Можливо, що це мали бути заготовки до складних ювелірних прикрас, пов'язаних з напаюванням пів кульок на поверхню виробу [5, с. 66].

Кільчасті підвіски представлені у двох ливарних формах розмірами $5,2 \times 3,1 \times 1,0$ см (рис. 3, 4) та $6,1 \times 3,3 \times 2,7$ см (рис. 3, 5). Їх об'єднує розташування чотирьох кілець на кінцівках чотириохкутника, який знаходиться у середині між ними. Самі кільця неодноразово зафіксовані на матрицях з Бернашівки [5, с. 115, рис. 46], але повні аналогії у цій майстерні відсутні.

Мініатюрна нашивка у вигляді кільця та з'єднаних з ним по вертикалі восьми кульками (рис. 4, 1). Розміри ливарної форми – $4,8 \times 2,8 \times 1,4$ см. Довжина прикраси – 1,1 см. Близько нагадує відповідні ювелірні вироби з Бернашівки [5, с. 115, рис. 46].

Наремнені ворварки для кінської вуздечки. Вони представлені у двох ливарних матрицях. У одній з них було вирізьблене заглиблення дзвоноподібної форми з хрестоподібним візерунком (рис. 4, 2). Розміри матриці – $4,9 \times 3,9 \times 1,9$ см. Діаметр заглиблення 1,3 см, глибина – 0,7 см. На іншій матриці (розміри – $6,1 \times 5,9 \times 1,7$ см) має місце конусоподібна опуклина, що при литті заходила у зазначене заглиблення (рис. 4, 3). У Бернашівській майстерні вони зафіксовані на 12 кам'яних ливарних формах [5, с. 92; 93, рис. 40; с. 94, рис. 41].

Скроневі підвіски (сережки). Вирізьблені на двох ливарних формах розмірами $9,3 \times 5,4 \times 2,7$ см та $5,8 \times 4,0 \times 2,1$ см. Їх об'єднує наявність великого кільця та з'єднаних з ним додатком. У першому випадку це була умбоподібна прикраса з чотирма кульками (рис. 4, 4), а у другому – у вигляді трикутника з однією кулькою на його кінці (рис. 4, 5). Повних аналогій у Бернашівській майстерні не мають, окрім додатків у вигляді ум бонів та трикутних підвісок [5, с. 70, 82].

Нажаль, переважна більшість подібних ювелірних виробів у завершеному вигляді після лиття на пам'ятках празької та пенківської культур раннього середньовіччя відсутня. Причини такої ситуації потрібно шукати у мало чисельності досліджених розкопками поселень та могильників цих культур, а також, у мініатюрних за розмірами перелічених прикрас, які важко зафіксувати під час проведення польових робіт.

С. І. Винокур вважає, що Бернашівську ювелірну майстерню слід розглядати, як центр ювелірного виробництва середини і третьої чверті I тис. у Подністров'ї [5, с. 161].

У вказаному контексті важливо підкреслити можливості існування на Півдні Східної Європи та у суміжних з нею землях за доби раннього середньовіччя не одного, а кількох ювелірних центрів. Один з них міг бути на поселенні пенківської культури біля с. Циркуни на Харківщині.

На підсумок, автори статті ще раз звертають увагу організації місцевого самоврядування на необхідність посилити контроль над розробкою земельних угідь відповідно до існуючого законодавства України. Недотримання його вимог у багатьох випадках призведе до руйнації пам'яток культурної та археологічної спадщини, а разом з тим і до втрати важливої наукової інформації.

Примітки

1. *Баран В. Д.* Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпіловський. – К., 1991.
2. *Березанская С. С.* Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С. С. Березанская. – К., 1990.
3. *Буйнов Ю. В.* Разведки в долине р. Харьков / Ю. В. Буйнов // Археологічні дослідження в Україні. – Київ-Полтава, 2011.
4. *Ильинская В. А.* Бондарихинская культура бронзового века / В. А. Ильинская // СА. – 1961. – №1.
5. *Винокур І. С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я. За матеріалами досліджень Бернашевського комплексу середині I тис. до н.е. / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 1997.
6. *Маринич О. М.* Корисні копалини / О. М. Маринич // Фізична географія Української РСР. – К., 1982.
7. *Шрамко Б. А.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К., 1977.
8. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2006 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Окастенко, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 22.
9. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2007 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Окастенко, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 30.
10. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1 – Оп. 2. – Спр. 32.

Приложения

Рис. 1. Кераміка зрубної культурно-історичної спільності

Рис. 2. Кераміка малобудківського типу фіналу доби бронзи (1-10) та пеньківської культури (11-12)

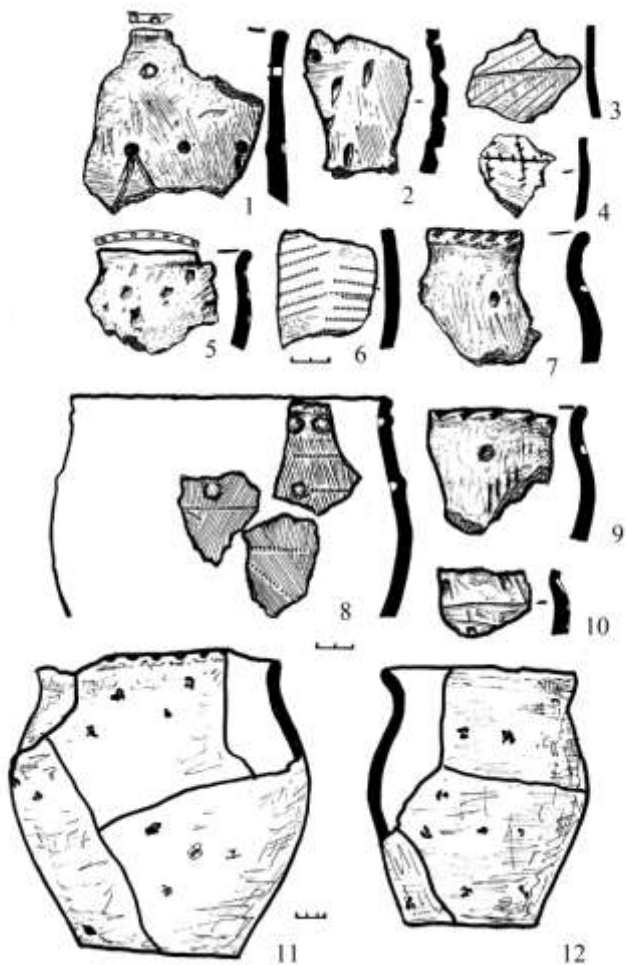

Рис. 3. Кам'яні форми для відливки нашивок у вигляді кульок і кільчастих підвісок

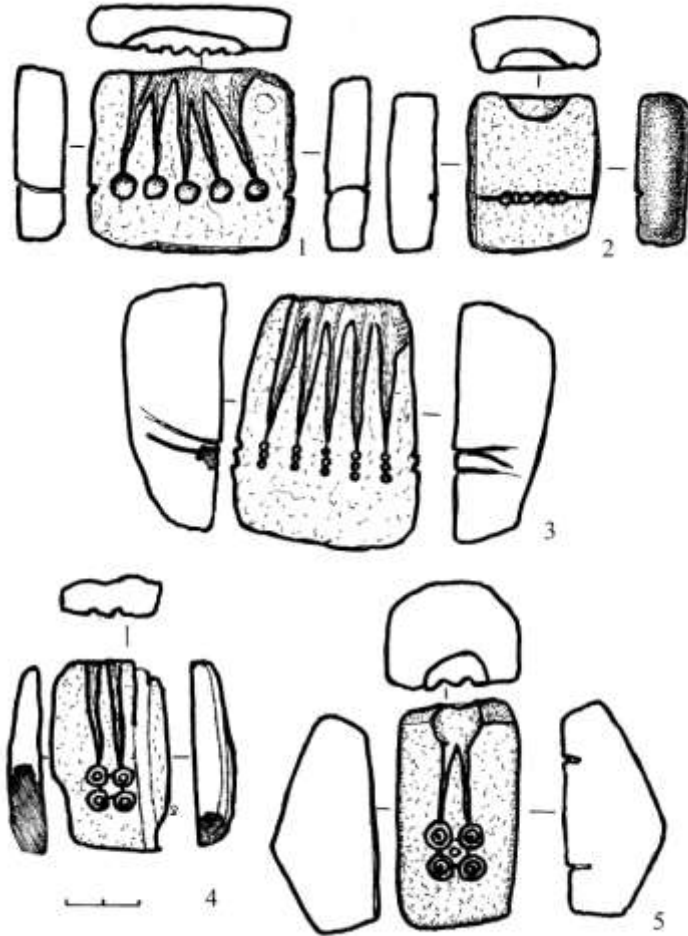
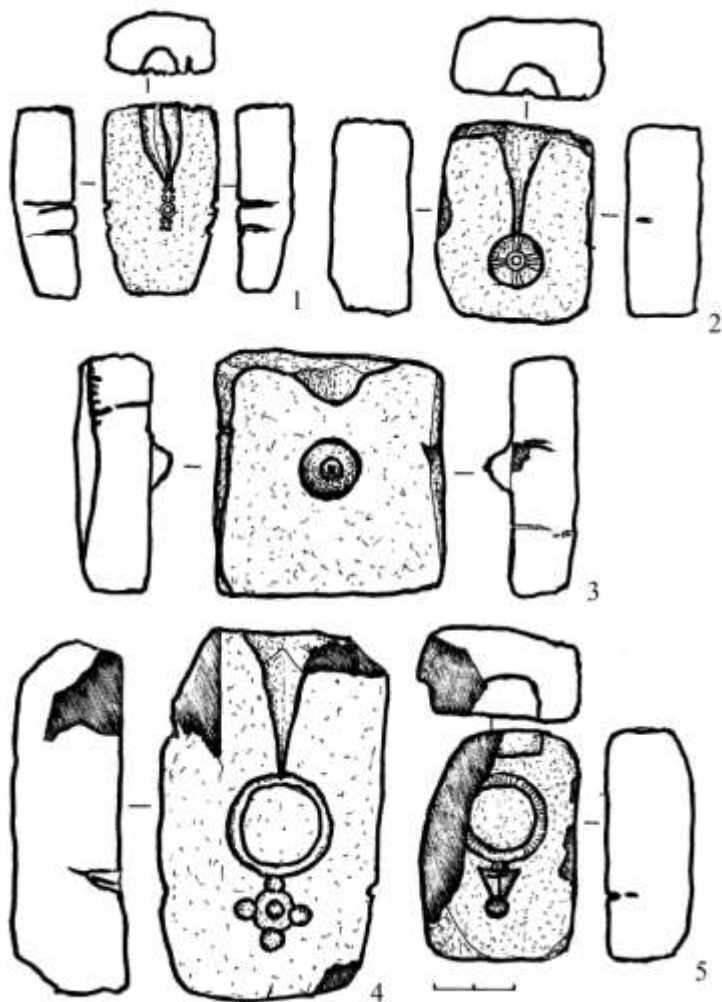

Рис. 4. Ливарні матриці для виготовлення мініатюрних нашивок, варварок та скроневих підвісок (сережок)

О наследии «горизонта Боромля» в области днепродонецкой лесостепи на финальной стадии позднеримского времени – в начале эпохи Великого переселения народов

Любичев М. В.

Любичев М. В. Про спадщину «горизонту Боромля» в області дніпро-донецького лісостепу на фінальній стадії пізньоримського часу – на початку доби Великого переселення народів. Статтю присвячено проблемі подальшої долі носіїв пам'яток передчерняхівського горизонту Боромля в умовах розповсюдження пам'яток черняхівської культури в дніпро-донецькому лісостепу. Аналогії в житлобудівництві і керамічному комплексі горизонту Боромля мають місце на поселеннях Тазово та Каменево 2, які знаходяться на північ від ареалу черняхівської культури. За датуєчими матеріалами селище Тазово не належить до горизонту Боромля, а відноситься до групи Каменево 2 – Пісчане. Таким чином, спадщина горизонту Боромля спостерігається лише за межами ареалу черняхівської культури.

Ключові слова: поселення, пізньоримський час, початок доби Великого переселення народів.

Любичев М. В. О наследии «горизонта Боромля» в области днепродонецкой лесостепи на финальной стадии позднеримского времени – в начале эпохи Великого переселения народов. Статья посвящена проблеме дальнейшей судьбы носителей памятников предчерняховского горизонта Боромля в условиях распространения памятников черняховской культуры в днепродонецкой лесостепи. Аналогии в домостроительстве и керамическом комплексе горизонта Боромля имеются на поселениях Тазово и Каменево 2, находящихся севернее ареала черняховской культуры. По датирующим материалам селище Тазово не принадлежит к горизонту Боромля, а относится к группе Каменево 2 – Песчаное. Таким образом, наследие горизонта Боромля прослеживается лишь за пределами ареала черняховской культуры.

Ключевые слова: поселение, позднеримское время, начало эпохи Великого переселения народов.

Lubichev M. V. On the “Boromlya Horizon” heritage in the Wooded Steppe of the Dnieper-Donets Region at the Final Stage of the Late Roman – Early Migration Period. The article deals with the future of the Proto-Chernyakhov Boromlya horizon sites in the spread of the Chernyakhov culture relics in the Dnieper-Donets steppe. Analogies in

the economy and ceramic complex of the Boromlya horizon are found in the settlements of Tazovo and Kamenevo 2 located north of the Chernyakhov culture area. According to the dating materials, the Tazovo settlement belongs not to the Boromlya horizon but to the Kamenevo 2–Peschanoye group. Thus, the legacy of the horizon Boromlya is discernible only outside the range of the Chernyakhov culture.

Keywords: settlement, the Late Roman period, the Early Migration period.

К древностям так называемой «третьей хронологической фазы римского времени в области днепро – донецкого водораздела» были отнесены памятники типа Букреевка 2 – Каменево 2, представляющие позднюю фазу киевской культуры в этом регионе [20, с. 8, 18]. По отличиям в наборе керамического комплекса они были разделены на: а) начальный (первый) этап поздней фазы киевской культуры сейминско – донецкого варианта (селища Букреевка 2, Тазово, Авдеево, Гочево 3, Родной Край 3, Шишино 1, Цепляево 2); б) поздний (второй) этап поздней фазы киевской культуры сейминско-донецкого варианта (Каменево 2, Песчаное, Комаровка 2). Этапы датированы соответственно второй половиной III – концом IV в. и концом IV – перв. пол. V в. [20, с. 95, 99-100].

М. Б. Шукин выделил «горизонт Боромля» в днепро-донецкой лесостепи – группу памятников, содержащих керамику вельбаркского/пшеворского облика, а также типа Демьянов – Черепин [34, с. 133]. По датирующим вещам в условно – закрытых комплексах (УЗК) и слое поселений Боромля 1 (ранний горизонт), Букреевка 2, Родной Край 3, Войтенки 1 (участок А), Гочево 3 горизонт датирован в пределах середины III – начала/первой четверти IV вв. [16, с. 149]. Нетрудно заметить, что большинство этих поселений отнесены и к «начальному этапу поздней фазы киевской культуры» региона. Эти термины не являются синонимами, ибо в них заложено различное понимание генезиса памятников данного этапа позднеримского времени в регионе. Нами «горизонт Боромля» определен как «группа поселений, существовавших в днепро-донецкой лесостепи на ступенях C1b – C2 и появившихся вследствие миграции части носителей памятников типа Демьянов – Черепин из Верхнего Поднестровья, включающих в себя некоторые элементы черняховской культуры» [14, с. 51].

В отличие от сторонников ранней даты черняховской культуры в регионе, относящих это событие к середине III в. [21, с. 29; 6, с. 89], ее появление в виде комплекса элементов (биритуальные могильники, наземные глинобитные сооружения, тотальное преобладание гончарной керамики различных форм) мы относим ко времени не ранее второй четверти IV в. [11, с. 47; 15, с. 268]. Черняховские памятники распространились на пространстве от левого берега Днепра до Северского Донца, от устья Берестовой до Сейма, перекрыв большей

частью ту территорию, где располагались ранее селища горизонта Боромля (Рис.1). Поэтому вполне обоснованной будет выдвигание проблемы наследия «горизонта Боромля» в условиях наличия памятников черняховской культуры.

Для поиска этого «наследия» вполне целесообразно сравнение топографии, характерных черт сооружений, керамического комплекса его селищ с группой поселений, имеющих морфологическую близость (аналогичный спектр топографии поселений, наличие полужемляночных жилищ, абсолютное преобладание в керамическом комплексе лепных форм), но с датируемыми вещами в УЗК более позднего времени. Этим требованиям соответствуют поселения Тазово [27], Каменево 2 [29], Песчаное (Белгородской обл.) [5], Комаровка 2 [17], Воробьевка 2 [25].

Поселения Тазово, Каменево 2, Воробьевка 2 расположены к северу от Сейма, вне черняховского ареала, в самой северной части зоны распространения поселений горизонта Боромля (Рис.1). Рядом с селищем Каменево 2 находится поселение Букреевка 2 [28, с. 78; 26, рис. 1; 29, с. 370]. Комаровка 2 и Песчаное (Белгородской обл.) располагались в северной части черняховского ареала (Рис.1).

Поселения горизонта Боромля находились в различных топографических условиях: Боромля 2, Войтенки 1, Головино 1 занимали участки на склонах мокрых балок [18, рис. 1; 38, S. 270; 22, с. 29], Букреевка 2, Гочево 3, Гочево 4, Песчаное (Сумской обл.) – участки первой надпойменной террасы [28, с. 78; 6, с. 1-2, рис.1; 7, с. 3], Родной Край 3 – на возвышенности в пойме [2, с. 111]. Тазово, Комаровка 2 размещались на возвышенности в пойме [27, с. 183-184; 17, с. 75], а Каменево 2 и Песчаное (Белгородской обл.) занимали первую надпойменную террасу [29, с. 370; 5, с. 61].

На поселениях горизонта Боромля выделено несколько типов углубленных сооружений [13, с. 41]. К типу I относятся округлые (овальные) в плане постройки со сложным устройством дна котлована или лишь с материковым выступом – «полкой». Они составляют первую строительную традицию, для которой характерны лишь овальные/круглые в плане сооружения со сложной конструкцией пола, различными вариантами размещения столбовых ям и типами отопительных устройств. К типу II принадлежат прямоугольные/подпрямоугольные в плане постройки с закругленными углами, к типу III – квадратные/подквадратные в плане сооружения. Постройки типов II и III по общим признакам (прямоугольная форма котлована, ровный пол, наличие столбовых ям и отопительных устройств различных типов (очаги, печи – «камины») относятся ко второй строительной традиции.

На поселениях Каменево 2, Тазово, Песчаное, Комаровка 2, Воробьевка 2 выделяется несколько типов углубленных сооружений/полужемлянок (Табл. 1): 1) неправильной овальной формы

с ровным полом, столбовой ямой в центре и столбовыми ямами у стен (Каменево 2, п. 1; Тазово, п. 2, 3, 5) (Рис. 2: 1); 2) подквадратные (прямоугольные, прямоугольные с выступами) с ровным полом, столбовыми ямами в центре и у стен (Каменево 2, п. 2, 6, 7; Тазово, п. 4) (Рис. 2: 2); 3) овальные с уступами – полками, столбовыми ямами в центре или по периметру, местами входов, отличающиеся большой глубиной котлована (Каменево 2, п. 3, 5) (Рис. 2: 3); 4) круглые с ровным полом и столбовой ямой по центру (Каменево 2, п. 4; Тазово, п. 1) (Рис. 2: 4); 5) четкой квадратной формы с ровным полом и центральной столбовой ямой/без нее (Песчаное, ж. 1, 2, 4; Воробьевка 2, п. 1; Комаровка 2, п. 1) (Рис. 2: 5). Сооружения типа 3 находят аналогии среди сооружений первой строительной традиции горизонта Боромля, а сооружения типа 2 – находят среди сооружений второй строительной традиции. В свою очередь сооружения типа 5 совершенно эквивалентны стандартным полуземлянкам на поселениях киевской культуры [31, с. 28-30].

Для сравнения керамических комплексов как поселений горизонта Боромля так и селищ Тазово, Каменево 2, Песчаное (Белгородской обл.), Комаровка 2 применена классификация лепной керамики I–V вв. для регионов Среднее Поднепровье – Днепроовское Левобережье А. М. Обломского – Р. В. Терпиловского с выделением таксонов: класс – тип – вариант – разновидность [23, рис. 2] (Рис. 3) (Табл.2).

На памятниках горизонта Боромля среди горшков преобладают сосуды баночной формы с максимально расширенным на середине высоты туловом и слабо отогнутым венчиком – I3а. Затем следуют горшки вытянутых пропорций с максимальным расширением тулова на середине высоты, коротким, плавно отогнутым венчиком – IIв. Далее находятся ребристые горшки с отогнутым коротким венчиком – II2. Меньшую часть керамического комплекса составляют в убывающем порядке: горшки раскрытого профиля с максимальным диаметром по краю венчика – I3б, округлобокие горшки вытянутых пропорций с вертикальным коротким венчиком – IIб. Достаточно незначительную часть составляют округлобокие горшки с загнутым к середине венчиком – I4а, б. Конические миски являются довольно весомой частью керамического комплекса и присутствуют на всех памятниках. В свою очередь диски – сковороды являются единичными находками [12, с. 288-289].

В керамическом комплексе поселений Каменево 2, Тазово, Песчаное (Белгородской обл.), Комаровка 2 первое место принадлежит баночным горшкам со слабо отогнутым венчиком I3а (Табл. 2). Второе место занимают горшки раскрытого (тюльпановидного) профиля I3б (Табл. 2). Третье место занимают различные варианты округлобоких горшков с отогнутым венчиком и максимальным расширением тулова в верхней части: IIа, IIб, II в (Табл. 2). В керамическом комплексе

Каменево 2, Тазово, Песчаного (Белгородской обл.) представлены и округлобокие горшки с загнутым к середине венчиком: 14а, 14в (Табл. 2). В Каменево 2 и Тазово имеются конические миски (Табл. 3). На этих селищах более чем на поселениях горизонта Боромля представлены диски – сковороды (Табл. 2). Ребристые формы горшков присутствуют в минимальном количестве.

Следовательно, близость керамических комплексов горизонта Боромля с одной стороны и поселений Каменево 2, Тазово, Песчаное (Белгородской обл.), Комаровка 2 с другой обусловлена наличием в их составе горшков одинаковых форм и преобладанием баночных округлобоких горшков 13а. Различие же состоит в доле тюльпановидных округлобоких горшков 13б, округлобоких горшков 11а, 11б, 11в, мизерном количестве на поселениях группы Каменево 2 – Тазово ребристых форм горшков, конических мисок, но увеличении количества дисков – сковород. На поселениях горизонта Боромля гончарная керамика составляет в среднем 11% керамического комплекса (в Букреевке 2 – 23%) [1, с.99-100]. На поселениях Каменево 2 она составляет 1 – 2 %, в Песчаном и Комаровке – менее 1%, но в Тазово – 20 % [20, с. 99].

Существует мнение, что материалы Песчаного и Комаровки свидетельствуют о проникновении в лесостепь северного (деснинского) варианта киевской культуры, а постройки и керамика Каменево 2 демонстрируют «синкретизм деснинских и сейминско-донецких традиций киевской культуры» [23, с. 70, 90]. В керамическом комплексе поздних киевских поселений Подесенья как и поселений днепродонецкого водораздела середины IV – начала V вв. большинство принадлежит горшкам 13а и 13б. Там имеются ребристые горшки, диски – сковородки, фактически отсутствуют конические миски [30, рис.53-57; 31, с. 128-132, рис. 35, 36].

Поселение Тазово исследователи относят к начальному этапу поздней фазы киевской культуры сейминско – донецкого варианта [1, с. 95] или же подчеркивают его особенные черты в отличии от Каменево 2: близость керамического комплекса Букреевке 2 и наличие датирующих вещей первой половины – середины IV вв. [30, с. 44]. Возникает вопрос: считать ли Тазово типичным памятником горизонта Боромля или же относить его к группе Каменево 2? В таблице (Табл.3) представлены датирующие вещи из УЗК и слоя поселений Каменево 2. Тазово, Песчаное (Белгородской обл.), Комаровка 2.

Железные фибулы со сплошным приемником, расширенной округлой ножкой, дуговидной спинкой, длинной пружиной с нижней тетивой из сооружений 2, 7 Каменево 2 возможно относить к началу – середине V в. [33, с. 133, рис. 32: 5; 36, 233, 234; 37, S. 146; 10, с. 82]. Железная пряжка с овальной вытянутой рамкой из сооружения 7 Каменево 2 относится к серии Гороховский Д [4, с. 42]. Подобные

изделия характерны для завершающей пятой фазы развития черняховских могильников украинской лесостепи [4, с. 45]. Часть стеклянного кувшина из прозрачного стекла желто – зеленого цвета принадлежит к типу Isings 126 и датируется в широких пределах конца III–VI вв. [35, р. 156]. Железные трехлопастные черешковые наконечники стрел из жилища 1 Песчаного и постройки 2 Каменево 2 имеют широкую датировку в пределах конца IV–VI/VII вв. [8, с. 75, 83, рис. 3; 10, с. 82]. Узкогорлые светлоглиняные амфоры Шелов F датированы в пределах второй половины III–IV вв. [33, с. 49-50]. Все это позволяет относить эти поселения к концу IV – середине V вв., ко времени до появления памятников колочинской культуры [24, с. 43].

Датирующие находки из Тазово относятся к постройке 4: бронзовый колокольчик – ботало с ушком из заполнения и многочастный костяной гребень с пола возле очага [27, с. 187-188, Рис. 4: 9, 12]. Подобные колокольчики имеют широкие хронологические рамки: они известны еще в эллинистическое время, а комплексы из Восточной Пруссии с такими изделиями датированы ступенями C1a – началом C1b [39, S. 87, 97, 98, Rzs. 10, Tabl. III, 8; 10, с. 81]. Костяной гребень с высокой головкой, прямыми плечиками, пропилами между плечиками и шейкой, прямыми предплечьями близок к типу Никитина ШВ2в (B2б) [19, с. 203, рис.16] (Никитина, 2008, с. 203, рис. 16) и относится к классу III, варианту С, группе 4, подгруппе «с» Р. Г. Шишкина [32]. Такие гребни бытовали в периодах 4,5 черняховской культуры (ок. 350/355 – 400/410 гг.) в системе О. А. Гей – И. А. Бажана [3, табл. 70: 1]. В системе Е. Л. Гороховского гребни Никитина III/2 относятся к фазе 4 (около 350 – 400 гг.) [4, с. 44]. Следовательно, поселение Тазово возможно относить ко второй половине IV в. или даже к началу V в., когда существовали Каменево 2 и Песчаное.

Обединенные хронологически эти поселения не принадлежат к одной культурной группе. По строительным традициям и керамическому набору ближе к памятникам горизонта Боромля находятся поселения Каменево 2 и Тазово. Традиции киевской культуры Подесенья по этим же критериям сохраняют поселения Песчаное (Белгородской обл.), Комаровка 2, Воробьевка 2. Таким образом, «наследие» горизонта Боромля видится в пока двух поселениях, расположенных за Сеймом, вне черняховского ареала. В пределах самого ареала типичных условно – закрытых комплексов горизонта Боромля, но с датирующими вещами ступеней C3–D1 пока не обнаружено. Принимая во внимание ограниченность имеющихся археологических источников и отсутствие строгой связи между археологическими и историческими реалиями, можно предположить, что данная археологическая ситуация в какой-то мере подтверждает сведения из «Гетики» Иордана (Jordan, 119) об уничтожении и вытеснении венетов готами Германариха [9, с. 84, 142]. В этом случае

носителями горизонта Боромля второй половины III – начала IV вв. и памятников типа Каменево 2 – Тазово середины IV – начала V вв. и являются эти венеты.

Примечания

1. *Абрамов М. П.* Античные амфоры. Периодизация и хронология / М. П. Абрамов // Боспорский сборник. – 1993. – Вып. 3.
2. *Башкатов Ю. Ю., Дегтярь А. К., Любичев М. В.* Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца / Ю. Ю. Башкатов, А. К. Дегтярь, М. В. Любичев // Древности 1996. – Харьков, 1997.
3. *Гей О. А., Бажан И. А.* Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа) / О. А. Гей, И. А. Бажан. – М., 1997.
4. *Гороховский Е. Л.* Хронология черняховских могильников лесостепной Украины 1988 / Е. Л. Гороховский // Труды V МКАС – К., 1988. – Т. 4.
5. *Горюнов Е. А.* Славянское поселение середины I тыс. н.э. у с. Песчаное / Е. А. Горюнов // КСИА. – 1981. – Вып. 171.
6. *Горюнова В. М.* Отчет о работе Днепровского левобережного археологического отряда Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в 1987 году / В. М. Горюнова. – Л., 1988. – НА ИА РАН. – Р 1 12506.
7. *Журко А. И.* Отчет об археологических раскопках поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского района Сумской области в 1990 г. / А. И. Журко. – Сумы, 1990. – НА СГКМ.
8. *Засецкая И. П.* Классификация наконечников стрел гуннской эпохи (к. IV – V вв. н. э.) / И. П. Засецкая // История и культура сарматов. – Саратов, 1983.
9. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Иордан. – СПб., 1997.
10. *Кропоткін А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III–V ст. н.е. / А. В. Кропоткін, А. М. Обломський // Археологія. – 1991. – № 1.
11. *Любичев М. В.* Появление черняховской культуры восточнее Днепра в связи с событиями на Дунае 20-30-х гг. IV в.: к постановке проблемы / М. В. Любичев // АЛЛУ. – 2005. – № 1-2.
12. *Любичев М. В.* Керамический комплекс горизонта Боромля / М. В. Любичев // ВХНУ. – 2007. – № 762. – Історія: Вип. 39.
13. *Любичев М. В.* Домостроительство на памятниках горизонта Боромля / М. В. Любичев // ВХНУ. – 2008. – № 816. – Історія: Вип. 40.
14. *Любичев М. В.* Киево – черняховские контакты ступеней С1b – С2 на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» / М. В. Любичев // Germania – Sarmatia. – Калининград, 2008.

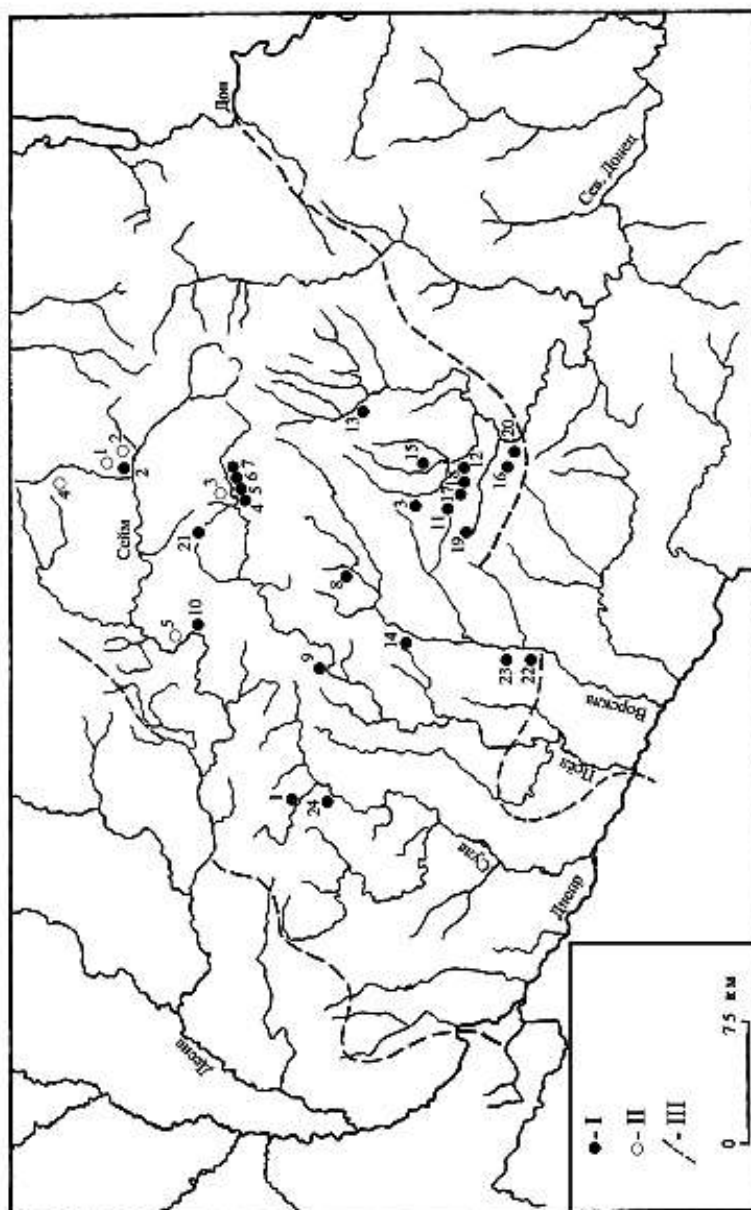

15. Любичев М. В. Об этнокультурных процессах позднеримского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследования археологического комплекса Войтенки) / М. В. Любичев // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008.
16. Любичев М. В. О хронологии горизонта Боромля (датировка фибул группы VII О. Альмгрена в комплексах Центральной и Восточной Европы) / М. В. Любичев // Древности. – Харьков, 2010.
17. Мельниковська О. М., Симонович Е. О. Розкопки в с. Комарівці на Посеймі / О. М. Мельниковська, Е. О. Симонович // Археологія. – 1975. – № 15.
18. Некрасова А. Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья / А. Н. Некрасова // Готы и Рим. – К., 2006.
19. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднепровья (по результатам анализа археологических источников) / Г. Ф. Никитина. – М., 2008.
20. Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I–V вв. н.э / А. М. Обломский. – Москва; Сумы, 1991.
21. Обломский А. М. О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья / А. М. Обломский // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999.
22. Обломский А. М. Новый черняховский памятник на территории России / А. М. Обломский // Stratum plus. – 2001–2002. – № 5.
23. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время / А. М. Обломский. – М., 2002.
24. Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.) // Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. – М., 2007. – Вып. 10.
25. Сымонович Э. А. Поселение Воробьевка 2 в Курской области / Э. А. Сымонович // КСИА. – 1974. – № 140.
26. Сымонович Э. А. Отчет о работах Курской экспедиции Института археологии АН СССР в 1978 г. / Э. А. Сымонович. – М., 1978. – НА ИА РАН. – Р. 1.
27. Сымонович Э. А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском / Э. А. Сымонович // СА. – 1986. – № 4.
28. Сымонович Э. А. Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска / Э. А. Сымонович // МИАДЛ. – Курск, 1990.
29. Сымонович Э. А. Поселение Каменево – 2 под Курском / Э. А. Сымонович // Stratum plus. – 2001–2002. – № 4.
30. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004.
31. Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры / Р. В. Терпиловский, Н. С. Абашина. – К., 1992.

32. Шишкин Р. Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры / Р. Г. Шишкин // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. – К., 2002.
33. Шмидехельм М. Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии / М. Х. Шмидехельм. – Таллинн, 1955.
34. Щукин М. Б. Готский путь / М. Б. Щукин. – СПб., 2005.
35. Isings C. Roman glass from dated finds / C. Isings. – Djakarta, 1957.
36. Lietuvos archeologijos atlasas. – Vilnius, 1978.
37. Lietuvos archeologijos bruožai. – Vilnius, 1961.
38. Ljubičev M. Vojtenki 1 – eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Nordostukraine / M. Ljubičev // Eurasia antiqua. – 2006. – Bd. 12.
39. Nowakowski W. Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kregu Kulturowego / W. Nowakowski // Archeologia. – 1983. – № 34.

Приложения

Рис. 1. Территория распространения памятников горизонта Боромля («начальный этап поздней фазы киевской культуры») и памятников позднего этапа поздней фазы киевской культуры (2) (карта): **I** – памятники горизонта Боромля: 1 – Беседовка; 2 – Букреевка 2; 3 – Родной Край 3; 4 – Гочево 4; 5 – Гочево 2 (постройки 1, 2); 6 – Гочево 3; 7 – Гочево 4; 8 – Боромля 2; 9 – Песчаное (Сумской обл.); 10 – 10-й Октябрь; 11 – Войтенки 1(участок А); 12-Огульцы; 13 – Головино; 14 – Мамрои 2; 15 – Большая Даниловка; 16-Рябухино; 17 – Халимоновка; 18 – Бараново; 19 – Старые Валки; 20 – Пасеки; 21 – Новоселовка; 22 – Шевченки 5; 23 – Васильевка 3; 24 – Матяшев Яр 3; **II**– памятники позднего этапа поздней фазы киевской культуры: 1 – Тазово; 2 – Каменево 2; 3 – Песчаное (Белгородской обл.); 4 – Воробьевка 2; 5 – Комаровка 2; **III** – граница лесостепи.

Рис. 2. Основные типы сооружений на поселениях финала позднеримского времени – начала эпохи Великого переселения народов: 1 – Каменево 2, постр. 1 [29, рис. 4: 1]; 2 – Каменево 2, постр. 2 [29, рис.4]; 3 – Каменево 2, постр. 3 [29, рис. 5]; 4 – Тазово, постр. 1 [27, рис. 74: 1]; 5 – Песчаное, постр. 4 [5, рис. 30: 1].

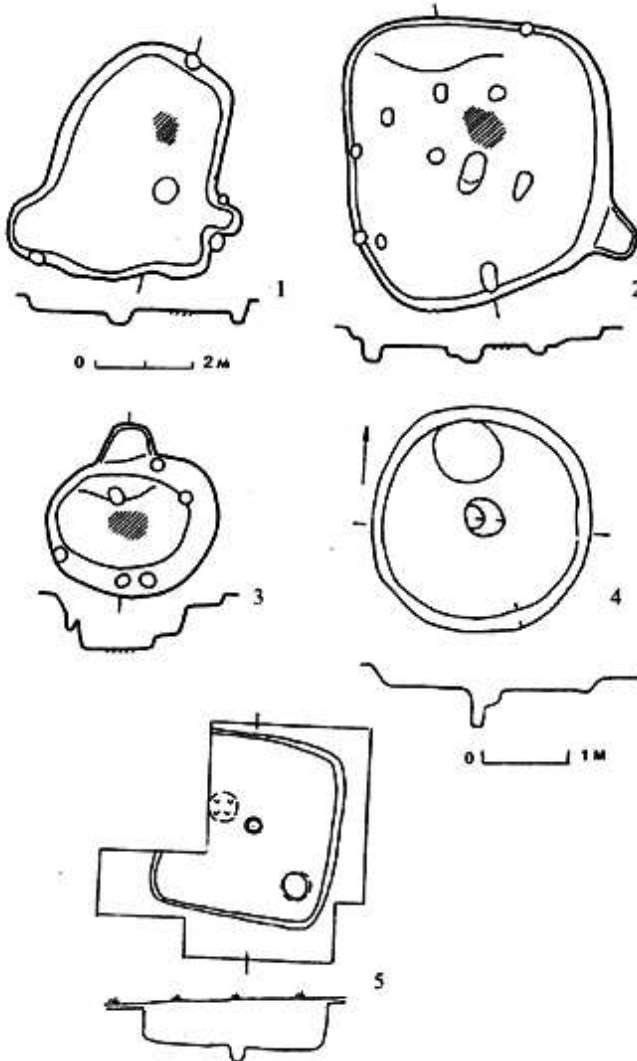
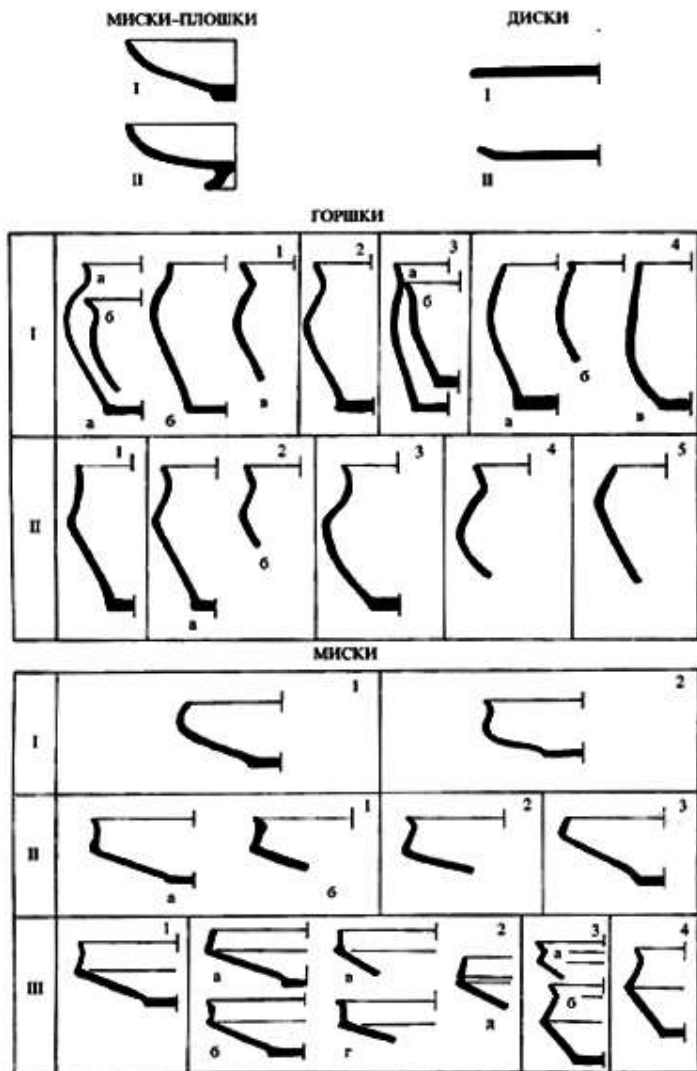

Рис. 3. Типология лепной керамики Среднего Поднепровья – Днепроовского Левобережья I–V вв. А. М. Обломского – Терпиловского [23, рис. 2].

Таблиця 1

Параметри сооружений поселення Казимиро 2, Узгово, Дніпропетровської обл.

№ п/п	Поселення	№ споруд.	Тип споруд.	Форми в плані	Розміри в плані (м)	Глиб. (по створ. напіву) стінок	Стовп. ями	Пітер. стовб.	Уступы/вогні	Висотні косоги	Очиств. споруд.	Якості ґрунту	Публікація	
1.	Узгове	1	полуцилиндр	кругла	2,3-2,25	0,45		єсть			очист. "підзем."		27, с.184	
		2	полуцилиндр	вигнута в плані	4,05x2,40	0,5		єсть			єсть		27, с.184-185	
		3	полуцилиндр	вигнута в плані	3,75x2,70	0,25	єсть						27, с.183-186	
		4	полуцилиндр	прямокут. з округленими кінцями	5,40x3,60	0,55	єсть				єсть (поглибки)	2 стовпчасті ями	1	27, с.186-188
		5	полуцилиндр	вигнута в плані	3,60x2,20	0,7	єсть		єсть			очист. "підзем."		27, с.188
2.	Казимиро 2	1	полуцилиндр	вигнута в плані	4,75x3,20	0,25-0,85	єсть	єсть			єсть		20, с.374	
		2	полуцилиндр	квадрат	5,45x5,10	0,35-0,40-0,95	єсть	єсть	єсть	єсть	єсть	очист. "підзем."	20, с.374-375	
		3	полуцилиндр	округл.	жми 3,40	1,45/2,0	єсть	єсть	єсть	єсть	єсть	очист. "підзем."	20, с.375-378	
		4	полуцилиндр	кругла	жми 2,60	0,2-0,65	єсть	єсть	єсть				20, с.376	
		5	полуцилиндр	овальн.	2,50x1,80	0,55-0,85	єсть	єсть	єсть	єсть	єсть	очист. "підзем."	20, с.376-377	
		6	полуцилиндр	квадрат	3,0x2,81	0,90-0,15	єсть	єсть				єсть	20, с.377	
		7	полуцилиндр	квадрат	3,0 x 4,40	0,3-0,4-0,9	єсть	єсть	єсть	єсть	єсть	єсть	20, с.377	
3.	Пісочне	1	полуцилиндр	квадрат	3,5x3,6	0,3-0,37		єсть	єсть				5, с.62	
		2	полуцилиндр	квадрат	4,0x4,0	0,7-0,8							5, с.64	
4.	Кам'янка	4	полуцилиндр	квадрат	4,2x4,0	0,8-1,0		єсть				очист. "підзем."	єсть	34, Рис.30.1, с.65-66
		1	полуцилиндр	квадрат. (?) (част. зруйнов.)	4,2-4,4-2	1,1	єсть					?		17, с.85
5.	Виробіток 2	1	полуцилиндр	квадрат	3,8x3,4	0,35		єсть			єсть		23, с.71-78	

Таблица 3

Хронологические индикаторы из условно – закрытых комплексов (УЗК) и слоя поселений группы Каменево 2 – Комаровка 2

Поселение	УЗК	Хроноиндикаторы	Хроноиндикаторы в слое	Публикация
Каменево 2	постр. 2	жел. фибула, трехлопастный жел. черешк. наконечн. стрелы		29, Рис. 4:8, 9
	постр. 3	трехлопастный жел. черешк. наконечн. стрелы, бронз. пряжка с кольцевой рамкой; фрагм. рамок бронз. пряжек		29, Рис. 5:1, 2, 3, 4
	постр. 7	жел. фибула, жел. пряжка Гороховский Д, бронз. трапециевидн. подвеска		29, Рис. 6:7, 8
	яма 65	часть стекл. кувшина Isings 126		29, Рис. 6:19
Тазово	постр. 4	кост. гребень Никитина П2в		27, Рис. 2:2
		колокольчик - "ботало"		27, Рис. 2:4
Песчаное	жил. 1	жел. трехлопастн. черешк. након. стрелы		20, Рис. 3:10
Комаровка 2			ручка светлогл. амфоры Шелов F	24, с.43

УДК 902. 2 (477. 54) "1959/1961"

Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959–1961 гг.

Федоров Д. В.

Федоров Д. В. Кочетоцька охоронна археологічна експедиція 1959–1961 рр. Стаття присвячена новобудівній археологічній експедиції, що була організована у зв'язку з будівництвом Кочетоцького водосховища на р. Северський Донець. Розглядаються питання організації та роботи цієї експедиції, зокрема, запровадження нових методів археологічної розвідки за допомогою електромагнітних приладів. Значна увага приділяється науковим результатам Кочетоцької експедиції, її внеску у вивчення археологічних культур Сходу України, насамперед, зарубінецької та салтівської.

Ключові слова: охоронна археологія, новобудівна експедиція, елетромагнітний метод розвідки, зарубінецька культура, салтівська культура.

Федоров Д. В. Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959–1961 гг. Статья посвящена новостроечной археологической экспедиции, которая была организована в связи со строительством Кочетокского водохранилища на р. Северский Донец. Рассматриваются вопросы организации и работы данной экспедиции, в частности, внедрение новых методов археологической разведки с помощью электромагнитных приборов. Значительное внимание уделено научным результатам Кочетокской экспедиции, ее вкладу в изучение археологических культур Востока Украины, прежде всего, зарубинецкой и салтовской.

Ключевые слова: охранная археология, новостроечная экспедиция, электромагнитный метод разведки, зарубинецкая культура, салтовская культура.

Fedorov D. V. The Kochetok's Saving Archaeological Expedition 1959–1961. The article presents the saving archaeological expedition, that were connected with the building of Kochetok's reservoir at the Severskiy Donets river. The questions of organization and works of this expedition, for example, introduction of electromagnetic method for archaeological search, is considered. The scientific results of Kochetok's expedition, that has a main contribution of the investigations of archaeological cultures of the Eastern Ukrainian regions, such as Zarubinetskaya and Saltovskaya cultures, are displayed.

Keywords: sawing archaeological expedition, electromagnetic method of archaeological searches, Zarubinetskaya culture, Saltovskaya culture.

Одной из наиболее характерных особенностей археологических исследований на Украине в 1950-е – 1960-е гг., был широкий размах охранных археологических раскопок, что было вызвано необходимостью немедленного изучения огромного количества памятников археологии, попадавших в зоны затопления многочисленных водохранилищ, особенно активно строившихся именно в данное время.

На Востоке Украины первой широкомасштабной охранной археологической экспедицией, связанной со строительством водохранилищ была Оскольская, осуществленная Институтом Археологии АН УССР и Институтом истории материальной культуры АН СССР в зоне затопления Краснооскольского водохранилища в 1955–1956 гг. [15, с. 81-94]. Следующей крупномасштабной охранной экспедицией, связанной с исследованием памятников археологии в зоне строящегося в данном регионе водохранилища, была Кочетокская, организованная и проведенная ИА АН УССР в 1959–1961 гг.

К сожалению, деятельность данной экспедиции, имевшей немалое значение для развития археологической науки Украины, крайне слабо освещена в отечественной археологической литературе. Из публикаций, посвященных непосредственно Оскольской экспедиции, можно отметить лишь вышедшие "по горячим следам" статьи Д. Т. Березовца [3, с. 18-22] и М. В. Митрофановой [7, с. 190-195]. В последующие годы публикаций, посвященных непосредственно данной экспедиции, не появлялось. Настоящая работа представляет собой попытку рассмотреть ход работ и научные результаты Кочетокской экспедиции прежде всего, на основе архивных материалов ИА НАНУ и МАЭСУ, значительная часть из которых еще не была введена в научный оборот. Это отчет и полевой дневник начальника экспедиции Д. Т. Березовца [2; 18], отчеты о разведках археологических памятников участников экспедиции Д. Я. Телегина, Е. В. Пузакова, В. К. Михеева [14, 8].

Необходимость организации данной экспедиции была вызвана строительством в пойме Северского Донца Кочетокского (ныне более известного как Печенежское) водохранилища, предназначенного для обеспечения водой г. Харькова [4, с. 648]. Зона затопления этого водохранилища, строившегося с 1958 по 1964 гг. охватывала пойму р. Северский Донец протяженностью 48 км (с юга на север от пгт. Печенеги Чугуевского района Харьковской обл. до с. Огурцово Волчанского района) и шириной до 3-х км. Административно эта территория относилась к Чугуевскому, Старо-Салтовскому и Волчанскому районам Харьковской области по административному делению того времени.

Особый интерес археологов к данной территории вызывался, прежде всего, тем, что именно здесь, у с. Верхний Салтов Волчанского района, на правом берегу Северского Донца, расположен знаменитый раннесредневековый археологический комплекс, состоящий из городища, селища и могильника, и ставший "эпонимным" для салтовской археологической культуры VIII–X вв. Комплекс был открыт еще в 1900 г. местным учителем В. А. Бабенко [1, с. 547-577]. Верхнесалтовский археологический комплекс в последующие годы исследовался неоднократно, на остальной же территории данного района в первой половине XX века археологические исследования, почти исключительно разведочного характера, проводились лишь эпизодически. В 1930-е гг. местность обследовалась Н. В. Сибилевым, выявившим ряд стоянок неолита и бронзы (Мартовая, Кочеток) [12, с. 108-115]. В 1949 г. в окрестностях сел Кочеток, Печенеги, Комсомольское проводил разведки И. П. Костюченко, которым, в частности, было открыто большое поселение у с. Комсомольское [14, с. 2]. В 1955–1957 гг. берега Северского Донца, в том числе и в интересующем нас районе, обследовались С. А. Плетневой в поисках поселений салтовской культуры [9, с. 8-9].

Таким образом, обширная территория, вошедшая в зону затопления будущего водохранилища, оставалась в археологическом плане практически неизученной, за исключением одного-единственного пункта – Верхнего Салтова. Но и Верхнесалтовский археологический комплекс был исследован явно недостаточно и однобоко. Изучался почти исключительно знаменитый катакомбный могильник, вслед за В. А. Бабенко (работы которого, впрочем, в значительной степени не соответствовали требованиям науки [13, с. 62]), раскапывавшийся многими исследователями, среди которых были Д. И. Багалеи, И. Е. Макаренко [5, с. 122-134], А. С. Федоровский [16, с. 1-15], С. А. Семенов-Зусер [10, с. 112-137; 11, с. 271-284] и др. В то же время, находящееся по соседству с могильником городище, известное еще по письменным источникам XVII в., исследованиям практически не подвергалось. Лишь в 1946 г. небольшие разведочные раскопки на городище и за его пределами провел С. А. Семенов-Зусер [10, с. 114]. Из-за подобной "однобокости" исследований не существовало четкого представления о всей совокупности археологических памятников Верхнего Салтова как о едином комплексе. Отдельные исследователи высказывали различные, порой диаметрально противоположные мнения о значении и этнической принадлежности этих памятников. В основном их понимали как остатки существовавших тут в VIII–X вв. крупных поселений хазар или алан, но характер этих поселений оставался неясным. Для его выяснения были необходимы систематические и взаимосвязанные исследования всего Салтовского комплекса. Таким образом, в свете вышеназванных обстоятельств

можно выделить следующие задачи, которые неизбежно вставали перед организуемой в зоне строительства Кочетокского водохранилища охранной экспедицией: 1) систематические, масштабные исследования археологического комплекса в Верхнем Салтове с целью окончательного выяснения характера и значения данных памятников; 2) проведение масштабных разведывательных работ в зоне строительства водохранилища с целью выявления памятников, которым угрожает затопление; 3) проведение охранных раскопок на наиболее интересных археологических объектах, как ранее известных, так и выявленных в ходе разведок, перед тем как они в результате затопления будут навсегда утрачены для науки. Для решения этих задач к работе в охранной экспедиции, организованной Институтом археологии АН УССР, был привлечен значительный коллектив высококвалифицированных исследователей. Общее руководство экспедицией осуществлял Д. Т. Березовец, который, помимо координации работы всех исследователей, руководил раскопками катакомбного могильника в Верхнем Салтове и грунтового – в Нетайловке. Кроме того, самостоятельные работы проводили: Р. И. Ветштейн, раскапывавшая Верхесалтовское городище и цитадель (1959–1961 гг.), А. Т. Брайчевская, исследовавшая посад, А. М. Шовкопляс, проводившая исследования салтовского поселения в Нетайловке, В. И. Митрофанова, раскапывавшая поселения зарубинецкого времени у с. Новодоновка (1960 г.). Кроме того, в работах экспедиции принимали участие: Н. В. Линка, Н. Ф. Ковалева, В. П. Петров, М. И. Ягодзинский, М. И. Левченко, И. М. Доценко (все – в 1959 г.); В. Я. Березовец (1959–1961), Е. И. Олейник, Я. А. Шаповал (1960), А. А. Зимица, В. Н. Корпусова, В. Г. Олейник, А. Т. Шаповалов (1961), [2, с. 6-7]. В 1961 г. в работе экспедиции также принимал участие болгарский археолог Станен Михайлов, раскрывший на Нетайловском могильнике 10 погребений [2, с. 7]. Кроме того, в работе экспедиции принимали участие два антрополога – Г. П. Зиневич и С. И. Жилева, а также группа геологической электроразведки во главе с И. В. Горячко, о работе которой подробнее будет сказано ниже. Отдельно от "основных сил" экспедиции, но в тесном контакте с ними в 1959 г. работал отряд археологической разведки во главе с сотрудником ИА АН УССР Д. Я. Телегиным, в который также входили сотрудники Харьковского исторического музея Е. В. Пузаков и З. И. Бязкун, и старший лаборант Археологического музея ХГУ В. К. Михеев [14, с. 2; 8, л. 1].

Работы экспедиции планировались на три года – с 1959 по 1961. К сожалению, на их масштабах весьма негативно сказались такие факторы, как недостаток выделенных на проведение экспедиции финансовых средств, [2, с. 2-3] а также крайняя ограниченность сроков, в течение которых организации, осуществлявшие строительство Кочетокского (Печенежского) водохранилища, разрешали работать

археологам в строительной зоне. Так, в 1959 г. для полевых работ экспедиции был выделено всего 10 дней (с 23 июля по 3 августа) [18, с. 2]. Названные факторы не позволили, к сожалению, ставить вопрос о полном, систематическом исследовании как Верхнесалтовского археологического комплекса, так и других памятников данного региона. Было решено ограничиться сравнительно небольшими по объему разведывательными раскопками различных объектов в Верхнем Салтове и попытаться на основании этих работ уяснить взаимосвязи городища, могильника и поселений. Кроме того, планировалось провести разведку археологических памятников в зоне затопления водами водохранилища, в основном ограничившись сбором подземного материала, и лишь на отдельных, наиболее интересных памятниках провести раскопки небольшого масштаба [2, с. 3]. Эти соображения и обусловили план работ экспедиции как на 1959, так и на последующие два года. В 1959 г. основные усилия экспедиции направлялись на исследование Верхнесалтовского комплекса. На городище и прилегающей к нему территории проводились сравнительно небольшие по объему раскопки различных объектов, закладывались многочисленные разведывательные шурфы. Был произведен разрез рва, отделяющего цитадель Верхнесалтовского городища от "посада" [2, с. 4]. С помощью бульдозера проводились поиски границ Верхнесалтовского катакомбного могильника – снимая верхний дерновый слой, выявлялись дромосы [18, с. 5]. Одновременно с работами на правобережном городище, на противоположном левом берегу Северского Донца, у с. Нетайловка выявлено большое поселение и связанный с ним грунтовой могильник, с материалами, аналогичными верхнесалтовским. Таким образом, в результате работ 1959 года было получено представление о взаимосвязи между собой всей совокупности средневековых памятников, входящих в Верхнесалтовский археологический комплекс. Представления, полученные о нем в первый год работы, существенно не изменились в результате работ двух последующих лет [2, с. 5].

Вскоре после завершения полевых работ в Верхнем Салтове, отдельный отряд в составе 6 человек (Д. Я. Телегин, Е. В. Пузаков, В. К. Михеев, З. И. Брязкун, И. Ф. Ковалева, М. И. Ягодзинский), имевший в своем распоряжении автомобиль ГАЗ-51, осуществил разведку археологических памятников в зоне размещения будущей "чаши" строящегося водохранилища [14, с. 2-30]. В период с 7 по 18 августа проведена разведка обоих берегов Северского Донца на участке от села Писаревка до райцентра Печенеги, при этом обследованы 32 археологических местонахождения – как известных ранее, так и открытых заново [14, с. 3; 8, л. 8]. Основное внимание было уделено выявлению памятников эпохи неолита и бронзы, что было вызвано, прежде всего, научными интересами руководителя разведывательного

отряда – Д. Я. Телегина. Параллельно велись разведки с целью выявления памятников скифского, раннеславянского и салтовского времен [8, л. 1]. В полевой сезон 1960 года проводились более углубленные работы на Салтовском городище и посаде, Левобережном селище и обоих могильниках. Основные усилия экспедиции направлялись на исследование оборонительных стен и посада городища, был в основном исследован грунтовой могильник в с. Нетайловка (Металовка). Отдельный отряд, возглавляемый В. И. Митрофановой, проводил раскопки многослойного поселения в с. Новодоновка Старо- Салтовского района, выявленного в ходе разведывательных работ 1959 г. [6, с. 1-16].

В сезон 1961 г. продолжались работы на тех же объектах. При исследовании Салтовского посада основное внимание уделялось наиболее низкой его части – подолу. На грунтовой могильнике работы были, в целом, незначительны. Весьма важной составляющей работ сезона 1961 г. стал эксперимент по применению в археологических исследованиях методов геологической электроразведки. Это была одна из первых попыток использования подобных методов для нужд археологии, как на Украине, так и во всем Советском Союзе. Экспериментальные работы проводились группой студентов Киевского геологоразведочного техникума, возглавляемой преподавателем И. В. Горячко. Перед группой была поставлена задача проверить, возможно ли с помощью электроразведки уверенно обнаруживать катакомбы, с тем, чтобы в дальнейшем, пользуясь этим методом, составить план катакомбного могильника. Кроме этого, группа должна была проверить возможность обнаружения остатков каменных стен и строительных рвов. В соответствии с этими задачами группа и проводила свои работы. В процессе работы геологоразведочной группы, однако, возник ряд непредвиденных трудностей, вызванных, прежде всего, недостаточным знанием геологоразведочной группой специфики работ на памятниках археологии. Так, оказалось, что целый ряд метеорологических условий (роса, небольшой дождь, туман), не оказывающие существенного влияния на работы электроразведки в геологических масштабах, весьма существенно изменяют показания приборов при малых размерах объектов поиска (порядка 4-6 м.). Практически работы проводились следующим образом. Определенный участок могильника разбивался на 2-х метровые квадраты и по параллельным осям производились исследования напряженности поля между электродами. В местах, где обнаруживались аномалии, копались контрольные шурфы для обнаружения дромосов. Во всех случаях обнаружения аномалий были катакомбы, но в связи с близким расположением их друг к другу, они обнаруживались суммарно - по две-три вместе. Таким образом, оказалось, что имеющимся прибором (потенциометром) и при применяемой методике исследований отдельно

катакомбы не обнаруживаются, а значит этим способом составить план могильника невозможно [2, с. 5].

Работы по обнаружению остатков каменных кладок оказались более результативными. Во всех случаях обнаружения аномалий в траншеях были остатки каменных сооружений. Поиск земляного рва, окружавшего посад города, также целиком себя оправдал. Прибор довольно четко определил оба его склона. Однако, в связи с ограниченным временем и порчей одного из двух имевшихся потенциометров, данные работы ограничились экспериментом, не дав серьезных результатов.

Таким образом, применение геологических электроразведочных методов для исследования памятников археологии оказалось связанным с целым рядом специфических особенностей, которые группе электромагнитной разведки пришлось познавать опытным путем. Опыт работ Кочетокской экспедиции позволил сделать вывод, что при условии подготовки специалистов данных методов в соответствии с требованиями археологии можно достичь хороших результатов в обнаружении скрытых под поверхностью земли археологических объектов. Было признано целесообразным в дальнейшем организовать группы электромагнитной разведки, специально подготовленные для проведения работ на памятниках археологии [2, с. 6].

Говоря о научных результатах экспедиции, начнем с основных объектов исследований – Верхнесалтовских поселения и могильника. Работами на Верхнесалтовском поселении был окончательно выявлен "городской" характер данного памятника. Он интерпретирован как остатки существовавшего в VIII–X вв. крупного по тем временам города, состоявшего из цитадели (в свою очередь, включавшей две части, одна из которых укреплена земляным валом, а вторая каменной стеной с башнями [4, с. 19–20]), и окружающего последнюю с трех сторон обширного посада, ограниченного рвом. Всего, если судить по распространению культурного слоя, город занимал площадь ок. 120 га. [2, с. 8] С восточной стороны к посаду примыкал обширный катакомбный могильник – "городское кладбище", занимавшее ок. 100 га.

Раскопки цитадели не выявили следов интенсивной жизни в ее пределах (было обнаружено лишь одно каменное строение, видимо, хозяйственного назначения [2, с. 10; 18, с. 8]). Данная часть города, видимо, не была постоянно заселена, а являлась убежищем на случай опасности для жителей посада, для чего имела мощные укрепления. В ходе экспедиции подробно исследованы остатки окружавшей восточную часть цитадели каменной стены толщиной ок. 4-х метров, дополнявшейся прямоугольными башнями. [2, с. 9]. При этом выявлены также остатки деревянных укреплений, сооруженных на остатках каменных стен салтовского времени слободскими казаками в XVII–XVIII вв. В отличие от цитадели, площадь посада оказалась весьма

насыщенной культурными остатками, особенно в центральной его части, примыкавшей к крепости. Здесь на сравнительно небольшой площади раскопаны 4 полуземляночных жилища и много хозяйственных ям [2, с. 9]. Ближе к периферии посада плотность застройки, видимо, была значительно ниже. Так, раскопками близ западного рва не выявлено остатков полуземляночных жилищ, но открыто большое количество хозяйственных ям [2, с. 11].

Работы на прилегающем к Верхнесалтовскому поселению могильнике, как уже отмечалось выше, в ходе данной экспедиции имели в основном ограниченный, "экспериментальный" характер. Тем не менее, здесь также были сделаны интересные открытия. Наряду с катакомбными погребениями хорошо известных типов обнаружены захоронения с особенностями, ранее не встречавшимися на салтовских погребальных памятниках: в них отсутствовали костяки погребенных, а находились только разрозненные кости, кроме того, полость катакомбы была плотно забита материковым грунтом [3, с. 21]. По-видимому, в данном случае были открыты погребения с обрядом повторного захоронения.

Значительным открытием, сделанным в ходе экспедиции, было обнаружение в 1959 году крупного неукрепленного поселения салтовского времени и связанного с ним грунтового могильника у села Нетайловка, расположенного напротив археологического комплекса в Верхнем Салтове на противоположном, левом берегу Донца. В ходе исследований данных памятников в 1960–1961 гг. выявлены материалы, имеющие значительные отличия от открытых в Верхнем Салтове. На поселении раскопаны девять жилищ. Нетайловские жилища – это полуземлянки с рублеными стенами и печами-каменками [2, с. 14]. Значительно отличался от Верхнесалтовского и расположенный неподалеку могильник, на котором раскопано 82 погребения. Нетайловские погребения – не катакомбные, а грунтовые, подавляющее большинство захоронений совершено с использованием обряда вторичного захоронения, который в Верхнем Салтове встречается лишь в виде исключения, имеются отличия и в погребальном инвентаре, в частности, в Нетайловских погребениях встречаются толстостенные горшки с ручками, в то время как в Верхнесалтовских – только кувшины [2, с. 16-17]. В целом, совокупность особенностей, отличающих Нетайловский археологический комплекс от Верхнесалтовского, свидетельствует, скорее всего, о том, что оба комплекса оставлены различными этническими группами, и, следовательно, на правом и левом берегах Донца в салтовское время жили две разные группы населения. Одна, жившая в правобережном городе, хоронила своих покойников в катакомбах, другая, жившая в неукрепленном поселении на противоположном берегу хоронила своих покойников в ямах и по иному обряду [2, с. 17].

Помимо Верхнесалтовского археологического комплекса и Нетайловки более-менее масштабные полевые работы в ходе Кочетокской экспедиции удалось провести лишь у села Новодоновка Волчанского района, на левом берегу Донца. Здесь летом 1960 г. под руководством М. И. Митрофановой были проведены раскопки расположенного в пойме Северского Донца многослойного поселения Новодоновка 1, которое открыто разведывательными работами в 1959 г. [14, с. 17]. Поселение, на котором общая площадь раскопов составила 160 м², содержало слои неолита, бронзы, зарубинецкого и салтовского времени [6, с. 8]. Наиболее сохранившимися и интересным оказался слой, отнесенный к зарубинецкому времени. Он содержал остатки двух полуземляночных жилищ (одно из которых двухкамерное), двух ям-погребов и множества хозяйственных ям [6, с. 11-12]. Археологический материал этого слоя представлен типичной зарубинецкой керамикой (фрагменты остросереберных мисок, кувшинов, биконических сосудов, сковородок и проч.), имеющей близкие аналогии на таких характерных зарубинецких памятниках, как Корчеватский могильник, Почепское поселение, Чаплинское городище [7, с. 192]. Зарубинецкая керамика обнаружена также при разведывательной шурфовке расположенного неподалеку поселения Новодоновка 2, где, кроме того, выявлен черняховский материал, стратиграфически залегающий непосредственно над зарубинецким [6, с. 7]. Поселения у Новодоновки оказались первыми памятниками зарубинецкой культуры, выявленными в районе Северского Донца, и, на тот момент, самыми восточными пунктами ее распространения [7, с. 190]. Таким образом, в результате работ Кочетокской экспедиции географические рамки зарубинецкой культуры были значительно расширены.

Помимо вышеназванных памятников, на которых проводились раскопки, в ходе Кочетокской экспедиции значительное количество археологических местонахождений было выявлено разведывательными работами, однако лишь на некоторых из них была проведена разведывательная шурфовка.

Наиболее ранние из обнаруженных разведками памятников относятся к эпохе неолита. Это следы поселений у сел Огурцово, Задонецкое, Пески, Новодоновка, Хотомля, Комсомольское, представленные находками керамики в основном с ямочно-гребенчатой орнаментацией и отдельных кремневых орудий [14, с. 5-8]. Эпоха бронзы представлена памятниками разных культур – катакомбной (Красное, Писаревка 5), многоваликовой керамики (Задонецкое, Новодоновка 1 и 2, Хотомля-1, Комсомольское), срубной (Писаревка, Новодоновка 1, 2, Марынчино, Мартовая 1-6), бондарихинской (Писаревка 6, Новодоновка 2, 3, Готка, Шоповка), при этом большинство обнаруженных местонахождений относятся к многослойным [14, с. 8, 11-12]. Особый интерес представляли находки

на селище Шоповка (Верхняя Писаревка), где наряду с обычными для бондарихинской культуры типами посуды были обнаружены фрагменты сосудов, характерных уже для предскифского и скифского времени [8, л. 2]. Материалы скифского периода в зоне работ Кочетокской экспедиции оказались весьма немногочисленны (Нижняя Писаревка, Кицевка) [17, с. 136-137]. Гораздо обильнее находки памятников первой половины I тыс. н.э., относящиеся в основном к черняховской и синхронным ей культурам (по применявшейся в 1950-е гг. терминологии, употребляемой в археологических отчетах того времени – "памятники культур полей погребальных урн"). Найдены памятники этого времени отмечены у сел Красное, Петровское, Старица и др. [14, с. 15, 21, 23]. Еще более многочисленны памятники салтовского времени, что и неудивительно, учитывая близость Верхнесалтовского археологического комплекса. Слои салтовского времени присутствовали практически на всех обнаруженных в зоне работ экспедиции поселениях, особенно выразительный материал открыт на селищах Огурцово 2, Петровское, Писаревка 3, Комсомольское 3 и др. [8, л. 2, 5].

Таким образом, в ходе разведывательных работ Кочетокской экспедиции было выявлено значительное количество перспективных в археологическом отношении памятников. Но, к сожалению, из-за неблагоприятных обстоятельств, которыми отмечена данная экспедиция и названных выше (недостаток времени и средств), эти памятники не подвергались подробному исследованию путем раскопок. В дальнейшем же большинству из них было навсегда потеряно для науки из-за затопления водами водохранилища. Тем не менее, несмотря на отмеченные выше неблагоприятные факторы, сказывавшиеся на археологических работах Кочетокской экспедиции, вклад последней в развитие украинской археологии нельзя не признать существенным.

Примечания

1. *Бабенко В. А.* Раскопки катакомбного могильника в Верхнем-Салтове / В. А. Бабенко // Труды Харьковской комиссии по устройству 13 археологического съезда в Екатеринославе. – Х., 1905.
2. *Березовец Д. Т.* Отчет о раскопке средневековых памятников у с. Верхний Салтов Старосалтовского района Харьковской области / Д. Т. Березовец // Архив НАНУ. – Ф/Э. – 1959/61/6.
3. *Березовец Д. Т.* Раскопки в Верхнем Салтове 1959–1960 гг. / Д. Т. Березовец // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12.
4. *История городов и сел Украинской ССР.* Харьковская область. – К., 1976.

5. *Макаренко Н. Е.* Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях / Н. Е. Макаренко // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1906. – Вып. 19.
6. *Митрофанова В. И.* Отчет о раскопках в с. Новодоновка, Старо-Салтовского района Харьковской области / Н. Е. Митрофанова // Архив НАНУ. – Ф/Э. – 1960/5.
7. *Митрофанова В. І.* Пам'ятки зарубінецького часу на Дінці / В. І. Митрофанова // Археологія. – 1965. – Т. 14.
8. *Михеев В. К.* Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции в 1959 году / В. К. Михеев // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Д. 1.
9. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура / С. А. Плетнева – М., 1967.
10. *Семенов-Зусер С. А.* Розкопки коло села Верхнього Салтова, 1946 р. / С. А. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К., 1949. – Т. 1.
11. *Семенов-Зусер С. А.* Дослідження Салтівського могильника / С. А. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 2.
12. *Сибилев В. Н.* Археологические разведки в зоне новостроек / В. Н. Сибилев // СЭ. – 1935. – № 3.
13. *Степи Евразии в эпоху средневековья.* – М., 1981.
14. *Телегин Д. Я.* Отчет о разведке археологических памятников в зоне строительства Печенежского ВДХР на реке Северском Донце в 1959 году / Д. Я. Телегин, Е. В. Пузаков, В. К. Михеев // Архив НАНУ. – Ф/Э. – 1959/3а.
15. *Федоров Д. В.* Оскольская археологическая экспедиция 1955–1956 гг. / Д. В. Федоров // Вісник ХНУ. – 2008. – № 816.
16. *Федоровский А. С.* Верхне-Салтовский камерный могильник VIII–X вв. / А. С. Федоровский // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1913. – Вып. 3.
17. *Шрамко Б. А.* Поселення скіфського часу в басейні Дінця / Б. А. Шрамко // Археологія. – 1962. – Т. 14.
18. *Щоденник начальника Кочетокської експедиції Березовця Д. Т.* // Архив НАНУ. – Ф/Э. – 1959-61/6.

**Традиційно-побутова культура українських
аграрних переселенців Західного Сибіру
(кінець ХІХ – перша половина ХХ ст):
одяг – загальна характеристика**

Шпорт Г. М.

Шпорт Г. М. Традиційно-побутова культура українських аграрних переселенців Західного Сибіру (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст): загальна характеристика одягу. Традиційні форми вбрання практично завжди відображають специфіку етнічної приналежності конкретних груп населення, кожної етнічної одиниці. Разом з цим одяг підкреслює вік, стать, сімейний та соціальний стан власників, їх естетичні смаки, характеризує спосіб життя та культуру етносу. Аналіз комплексів одягу українців-новопоселенців Тоболо-Іртишського межиріччя базується безпосередньо на польових матеріалах автора. Етнографічні джерела дозволяють стверджувати про тривалість побутування вже на новій батьківщині – у Сибіру – традиційного («рідного») вбрання з поєднанням процесу його поступової трансформації і запозиченням тих чи інших складових одягу оточуючого місцевого населення.

Ключові слова: традиційний одяг, етнічна своєрідність, етнозапозичення.

Шпорт А. М. Традиционно-бытовая культура украинских аграрных переселенцев Западной Сибири (конец ХІХ – первая половина ХХ в.): общая характеристика одежды. Традиционные формы одежды практически всегда отображает специфику этнической принадлежности конкретной группы населения, каждой этнической единицы. Вместе с этим наряд подчеркивает возраст, пол, семейное и социальное положение владельцев, их эстетические вкусы, характеризует образ жизни и культуру этноса. Анализ комплексов одежды украинцев-новопоселенцев Тоболо-Иртышского междуречья базируется непосредственно на полевых материалах автора. Этнографические источники позволяют утверждать о длительности бытования уже на новой родине – в Сибири – традиционного («родного») наряда с сочетанием процесса его постепенной трансформации и заимствованием тех или иных составляющих одежды окружающего местного населения.

Ключевые слова: традиционная одежда, этническое своеобразие, этнозаимствования.

Shport A. Traditional-domestic Culture of the Ukrainian Agricultural Migrants in Western Siberia (the end of XIX century - first half of XX century): general characteristic of clothes. The traditional dress is almost always displays the specificity of ethnicity-specific groups, every ethnic unity. Along with this a dress emphasizes age, sex, marital and social status of the owners, their aesthetic tastes. It characterizes the lifestyle and culture of ethnos. Analysis of complexes clothing new-settlers-Ukrainians of Tobol-Irtysh interfluves is based directly on field copyrighted material. On the basis of ethnographic sources we can claim the duration of existence of the traditional ("native") clothes along with a combination of process of its gradual transformation and the borrowing of certain local population garments in a new home, in Siberia.

Keywords: traditional clothes, ethnic identity, ethnographic borrowings.

Виявлення та усестороннє дослідження особливостей етнокультурної адаптації дисперсних груп населення, що проживають досить тривалий час поза територією материнського етносу, в іноетнічному оточенні, нових природно-кліматичних умовах, змінній соціально-економічній та національній політиці залишається одним з пріоритетних напрямів у сибірській етнології [2-5, 13]. Підвищена увага вчених до подібних етнічних спільнот зумовлюється значною активізацією у них сучасних етнічних процесів. До таких етнологічних груп у Західному Сибірі належать, безумовно, й українці – представники східної української діаспори, чисельність яких, за даними Всеросійського перепису 2002 р., становила 430097 осіб [4, с. 7]. Віддаючи належне українським етнографам у дослідженні титульного етносу, все ж слід відзначити, що вони висвітлюють більш детально західну українську діаспору [7, с. 113-121; 8, с. 38-48; 11, с. 35-45], а щодо східної – переважно демографічно-географічні аспекти: чисельність та географію розселення [12, 14]. Тому автор статті, чий науковий інтерес мають безпосереднє відношення до українців-сибіряків [1, с. 7-13; 15, с. 234-246; 16, с. 287-292; 17, с. 204-214], вважає актуальним публікацію матеріалів господарсько-культурного комплексу, основаних на зібраному польовому матеріалі, тоді як інші джерела (якщо не брати до уваги фрагментарні згадки у сибірській періодиці кінця XIX – першої чверті XX ст.) практично відсутні.

Унікальні польові матеріали з комплексів вбрання українських переселенців трьох останніх поколінь, вперше введені до наукового обігу, допоможуть не тільки доповнити уявлення про специфіку способу життя та культури сибірських українців, а й відстежити процес пристосування до сибірських умов саме одягу – важливої складової матеріальної культури етнічної спільноти.

Обмежений об'єм публікації не дозволяє детально розглянути обрядове вбрання українських новоселів (весільне, похоронне тощо), охарактеризувати дитяче, тому акцент зроблений на дорослі буденні й

лише частково, на святковій одязовій комплекси, без характеристики взуття, жіночих та чоловічих прикрас.

Перейдемо до детальнішої характеристики одягу українців-східняків, пам'ятаючи, що разом з приналежністю вбрання за етнічною, соціальною, статевіковою ознаками, класифікаційно етнографами прийнято розрізняти ще й верхній одяг, натільний, поясний, плечовий, пояси, головні убори.

Основу українського одягового комплексу (як і на залишеній батьківщині) складала у чоловіків і в жінок сорочка, будучи одночасно як натільним, так і верхнім вбранням [9, зош. 1, с. 13, 27, зош. 2, с. 2, 13; 10, зош. 1, с. 15].

Матеріалом для сорочок служило в основному домоткане білене полотно з конопель чи льону. Льняні тканини цінувалися за еластичність, тонкість, м'якість, хоча за міцністю значно поступалися конопляним. Дотримуючись традиції, українські новосели (полтавчани, харків'яни, кияни, у меншій мірі – чернігівці) віддавали перевагу звичному конопляному полотну. Як обов'язковий елемент костюма, сорочки за своїм кроєм мало чим розрізнялися у представників різних соціальних груп. Відмінність, за словами респондентів, полягала лише в якості тканини та в багатстві декору.

Чоловічу сорочку шили з трьох полотниць з асиметричним розташуванням швів. У сорочці робили довгий центральний розріз пазухи, який застібався біля горла. Сорочки шили без комірів, залишаючи різного типу горловини (лише зрідка зустрічались низькі стоячі коміри). Стягували такий комір за допомогою шнурка або тасьми, які протягали через петельки, розташовані з обох боків. Рукави сорочки були пришитими, прямими, довжиною до зап'ястя (45-55 см).

Довжина сорочок залежала від способу носіння. За традицією, вихідці з центральних та східних районів України заправляли сорочку в штани, а не «на випуск». В українській чоловічій сорочці звичною була прямокутна нагрудна вставка – вишивка. Вона розташовувалася у вигляді двох більш-менш широких смуг з боків прямого розрізу або ж робилася широкою (т. зв. «манишка»). Декор був представлений переважно геометричними узорами.

Інформатори відзначають також побутування сорочки-косоворотки, що мала розріз не по центру, а на лівій стороні. Її носили лише поверх штанів – «на випуск» [9, зош. 1, с. 35; 10, зош. 1, с. 15]. У цьому варіанті вишивкою прикрашали ще й поділ косоворотки.

В українців, що переселилися до Тоболо-Іртишського межиріччя, зустрічалися в основному два типи сорочок: безустановкові та сорочки з «установками» («поликами»). На початку ХХ ст. під впливом міської моди стали поширюватися короткі сорочки – на кокетці, без коміра, з чотирикутним вирізом горловини. Шили жіночі сорочки з полотна різної якості. Переважали т. зв. «складені сорочки», тобто сорочки «до

підточки» («до підтички»), що складаються з двох частин – станка (верхня частина) і «підточки» («підтички»). У святкових сорочках станок шили з коленкору або з тонкого фабричного полотна, а низ – традиційно з «саморобщини» [9, зош. 1, с. 2, 13, зош. 2, с. 12; 10, зош. 4, с. 3-4]. «Додільні» сорочки, тобто цілісні до самого низу («до долу») носили переважно у свята, а одну-дві готували «на смерть». Такі сорочки шили лише з тонкого льняного полотна, а поділ рясно прикрашали мереживами [10, зош. 2, с. 11, зош. 4, с. 10].

За традицією, у селянок з Лівобережної України сорочки не мали коміра, а горловина просто збиралася на нитку й обшивалася тасьомкою або смужкою полотна, на кінці якого робилися петлі для протягування шнурочка чи стрічки для зав'язки. У киянок, навпаки, сорочка була майже завжди з коміром, стоячим або найчастіше відкладним. Сорочки розрізнялися також за місцем розташування розрізу – «пазушки». Переважно його робили посередині станка й лише в окремих випадках – на спинці сорочки. Існували також вікові відмінності: у дівчат сорочки доходили переважно до середини гомілки, у літніх жінок – до щиколотки.

Вишивка, будучи основною прикрасою сорочки, несла не лише естетичне навантаження, але й підкреслювала вік, сімейний та соціальний стан власниці. Залежно від крою виробу, вишивка могла розташовуватися на комірі, «уставках» (у цьому випадку від вишивальниці було потрібне особливе уміння та майстерність), на подолі (вишита частина подолу називалася «лиштвою»). На жіночих сорочках, особливо святкових, вона була більш нарядною, ніж на чоловічих. Дуже часто вишивали гладдю, хрестиком, робили мережку. Українки зберігали ту ж колірну гамму вишивки, що й на колишній батьківщині. Так, у чернігівчанок з північних повітів Чернігівщини домінував саме червоний колір, а киянки, полтавчанки та харків'янки віддавали перевагу поєднанню червоного кольору з чорним або з синім [9, зош. 1, с. 32, зош. 2, с. 13; 10, зош. 4, с. 3-4].

З появою зшитого поясного одягу – спідниці – стали носити різні кофтини з домотканого полотна або з покупних фабричних тканин. Кофтини – прямі, вільного крою, приталені, довгі або короткі, з призбореним чи невисоким коміром-стойкою, з пишними або вузькими довгими рукавами, інколи з воланом внизу, прикрашені вишивкою («кофточка-вишиванка») чи блиском – носили, заправляючи у спідницю або ж поверх неї [9, зош. 1, с. 2, 27, 31, зош. 2, с. 24; 10, зош. 1, с. 3, 16]. Досить часто, за словами респонденток, вишиті кофтини комбінували з російським сарафаном.

За традицією, чоловіки-переселенці з Лівобережної України носили широкі штани («штани з широким кроком») [9, зош. 1, с. 3, 13, 18, зош. 2, с. 2, 13; 10, зош. 2, с. 19, зош. 3, с. 2] з поясом або значно рідше – на очкурі. Штани шили із домотканого полотна чи сукна. У зимовий час

одягали штани з овчини, хутром всередину [10, зош. 1, с. 19, зош. 2, с. 9]. Подібні штани в Україні носили переважно вівчарі (т. зв. «чабанські штани»). Для їх пошиття була потрібна шерсть однакової довжини – рівна.

Жіночий поясний одяг відрізнявся великою різноманітністю – обгортки, плахти, запаски, спідниці, фартухи. Обгортка, будучи самим примітивним видом поясного незшитого вбрання, являла собою прямокутний відріз шириною близько метра, з червоного або чорного шерстяного домашнього полотна. Вона була коротша за сорочку, що дозволяло бачити розшитий або прикрашений мереживами поділ сорочки [10, зош. 1, с. 4, 16, зош. 2, с. 7].

Плахту українки-новоселки виготовляли з двох полотнищ домашнього полотна у клітинку, зшиваючи їх до половини. Підв'язували таку незшиту спідницю довкола талії «шворкою» або широким тканим поясом. Інколи один з кінців плахти просто підтикали за пояс, як і обгортку. Плахта доходила майже до подолу сорочки [9, зош. 2, с. 5, зош. 4, с. 17; 10, зош. 4, с. 4, 8].

Поверх плахти одягали запаску. Запаска була, за ствердженням респонденток, найбільш універсальним повсякденним поясним вбранням українок і в Сибіру. За формою вона нагадувала простий фартух – прямокутний шматок смугастої або картатої тканини, до верхніх кутів якої були пришиті тасьомки для зав'язування на талії [10, зош. 2, с. 15, 23, зош. 3, с. 19]. Носили одну чи дві запаски; у першому випадку її носили разом з плахтою. Якщо ж надівали дві запаски – спереду («синятка», святкова – червоного кольору) і ззаду (чорна), то між ними з боків утворювалися просвіти, крізь які була видна сорочка (колишні селянки Лівобережної України, за традицією, набагато нижче випускали поділ сорочки з-під запаски, чим уродженки Правобережжя).

Спідниці (однотонні, строкаті) розрізнялися за матеріалом виготовлення (полотно, шерсть), фасоном (прямі, рясні, у широку складку, тобто закладені у поясі крупні складки), але обов'язково були довгими [10, зош. 1, с. 3, 12, 15 зош. 4, с. 4]. До подолу нижньої спідниці пришивали мережива у вигляді зубчиків, або ж він був прикрашений вишивкою. По низу верхньої спідниці пускали волани (1-2 шт.), стрічки, нашивали смужки з іншого матеріалу. Дівчата носили переважно рясні спідниці. На святкових спідницях до поясоків були пришиті «для краси» з обох боків по дві петельки, в які вдівали стрічки, зав'язуючи їх бантами [10, зош. 4, с. 10-11]. Взимку надівали теплі спідниці – з овчини [9, зош. 1, с. 8].

У 20-і роки ХХ ст. набуває поширення «парочка» – спідниця та кофтина з однакового покупного матеріалу [9, зош. 1, с. 10, зош. 2, с. 13; 10, зош. 4]. Спідницю такої парочки шили широку, закладену в поясі складочками, кофту – «щоб облягала», на підкладці, із застібкою збоку або ззаду, із строчкою, рюшем, мереживами, рукави – вузькі,

довгі, інколи з буфами біля плеча. Парочку дбайливо зберігали у скринях, надіваючи лише в особливо урочистих випадках.

Фартухи шили переважно самі господарки. Традиційно цей вид поясного вбрання складався з одного-двох полотнищ і дуже рідко – з трьох. У талії фартух збирався у дрібні зборики-складки на поясочку (ширина такого поясочка – 2-3 см). Буденні фартухи не мали вишивки, а святкові («празникові»), виготовлені з тонкого полотна (рідше – шовку), декорувалися вишивкою по краю і часто з боків, також орнаментувалася кишеня (якщо така була) [10, зош. 1, с. 24, зош. 2, с. 10, зош. 4]. Традиційно цей вид одягу поєднували з запасками чи спідницями.

Плаття (з довгими рукавами) набули масового поширення серед українок-сибірячок лише на початку 30-х рр. ХХ ст. Тканиною служило домоткане білене полотно, інколи забарвлене у синій колір [10, зош. 1, с. 3, 30].

Серед різновидів безрукавок наші респондентки найчастіше називали «кірсетку» (корсет, кірсет, керсет, керсетка) [10, зош. 2, с. 17, зош. 3, с. 10], що з'явилася на території України ще у ХІХ ст. і ношену спочатку як чоловіками, так і жінками [6, с. 95]. З часом керсетка стає лише жіночим елементом одягу. Зібраний польовий матеріал характеризує її як коротке розпашне вбрання з широким вирізом горловини, що дозволяв бачити вишивку на сорочці («корсет одягали поверх сорочки»), спинка – приталена, із збориками (могло бути від 3 до 7 складок). У представниць Лівобережної України керсетка глибоко заходила на ліву сторону, тоді як на Правобережжі пола за полу практично не загорталась. Подібна відмінність зберігалася й на новій батьківщині, у Західному Сибіру.

Буденні керсетки шили з сатину темного кольору, а святкові, навпаки, мали яскраве забарвлення, оскільки виготовлялися з атласу, темно-синього плісу, мали підклад й багато прикрашалися стрічками, смугами червоного кашеміру, блиском, аплікаціями. Декор розташовувався традиційно по правій полі, подолу, біля коміра, ззаду на талії. Інколи святкову кірсетку виготовляли двосторонньою, щоб її можна було носити й на «ліву» (виворітну) сторону.

Свита («з рясами», «з вусами», «із зборами») була найбільш поширеним верхнім одягом серед українців-переселенців Сибірського краю [9, зош. 1, с. 10, зош. 2, с. 2; 10, зош. 3, с. 17]. Свитки шили з шерсті домашнього виробництва – сукна. Жіночі «свитянки» були переважно білого кольору, чоловічі – світлокоричневого, сірого і значно рідше – чорного (сірий колір вважався більш нарядним, ніж чорний). Звичайно, жіноча свита була коротша чоловічої, кількість фалдів визначалася наявністю матеріалу, тобто можна було зробити попишніше або ж, навпаки, майже пряму. Комір був відсутній, чи представляв собою невеличкий комірець-стоечку висотою близько 3 см.

Рукави у свиті часто робили з одворотами – «закаврашами». Зрідка свита мала 1-2 кишені. Підклад під сукно був не потрібний, хоча святкові свити у дівчат і молодих жінок були «на ваті».

«Юпку» – короткий верхній одяг (близький свиті і в чомусь нагадував кірсетку), носили і жінки, і чоловіки. Матеріалом служила яка-небудь щільна синя або чорна матерія чи домашнє сукно. Чоловічі юпки шилися приталеними, з фалдами з боків, з маленькими стоячими комірцями, довгими рукавами, застібалися на «цурки». Жіночі юпки були відрізнi по талії, з трьома або більш вусами, на ваті [10, зош. 1, с. 4, 17, 23].

«Чинарки» («чимерки», «чумарки»), приталені, із зборами, стоячим коміром носили переважно молоді чоловіки – парубки, одягаючи на вулицю або на свята замість свити і обов'язково підперізуючи [9, зош. 1, с. 3; 10, зош. 1, с. 23, зош. 4, с. 6]. Чумарка відрізнялася від свити тим, що шилася не обов'язково з сукна, а часто з більш легшого матеріалу. Літні чимерки виготовляли на полотняній підкладці, а зимові – на ваті.

Типовими різновидами жіночого верхнього теплого одягу були сачки (із сукна, ззаду призборені) [9, зош. 1, с. 18, зош. 2, с. 12; 10, зош. 4, с. 5], свитянки (довгі – нижче колін, із сукна, з відрізною талією та клинами, без коміра) [10, зош. 2, с. 10, зош. 4, с. 5], політушки – зимовий стьобаний верхній одяг [10, зош. 1, с. 15, 23, 35].

Загальним і для чоловіків і для жінок стьобаним одягом етнофори називали «гейшу». Шили такий одяг з однотонної щільної тканини. За довжиною гейша була схожа з кожухом, застібалася спереду на цурки, рукави звужувалися до зап'ясть й закінчувалися закаврашами. В українських новопоселенців зустрічалися два різновиди гейші: «гейша накладна» – на спинці робили по дві закладки (защипи) і «гейша проста» – коли замість закладок на спинці вишивали симетрично 2 зубчики у вигляді рівнобедрених трикутників [10, зош. 1, с. 3, зош. 2, с. 19, зош. 3, с. 12, зош. 4, с. 4].

Верхній теплий чоловічий одяг був би представлений неповно без традиційних українських кожухів та кожушанок. Кожухи шили суцільнокрійні, прямі або з відрізною спинкою, приталені. Відмітимо, що на межі XIX–XX ст. у типах верхнього одягу, включаючи кожухи, спостерігався перехід від прямого одягу до приталеного, з відрізною спинкою. Але в українців-новоселів зустрічалися й тулубчаті кожухи, т. зв. «зборчатки», «борчатки» – дуже довгі, розширені до низу клинами [9, зош. 1, с. 3; 10, зош. 1, с. 29, зош. 3, с. 12]. Кожухи служили як чоловічим, так і жіночим зимовим хутряним одягом. У чоловічих кожухах нижче талії знаходилися «фанді» – зборки (7-9 шт.), а коміри були високі – «до шапки». Жіночі ж, на відміну від чоловічих, не мали ззаду складок, були з невеликими комірами, з манжетами із сірого смушку – хутра молодих ягнят.

Святкові кожухи, традиційно білого кольору, багато прикрашалися вишивкою, особливо у харків'ян та полтавчан. Гладдю наносили рослинний узор на правій полі, по всьому подолу, на рукавах і на спині.

Кожушанка – респондентки частіше називали її «байбарачкою» – була тим же кожухом «в талію на три вуса» (вуса – складки), але за довжиною трохи коротшою й покритою сукном (сукно дуже часто фарбували у синій колір), з сірим (рідше – чорним) смушковим коміром та пишними манжетами; вузькою смушковою смужкою обшивали також праву полу [10, зош. 1, с. 13, зош. 2, с. 19]. Байбарачки носили переважно дівчата.

Одночасно з кожухами та кожушанками, як свідчить зібраний польовий матеріал, носили часто й російські кожухи, кожухи [9, зош. 1, с. 8, зош. 2, с. 13; 10, зош.2, с. 9].

Описаний верхній чоловічий та жіночий одяг мав багато спільного в крої, шився майже з ідентичного матеріалу, був двобортним (коли права пола загорталася на ліву сторону). Однобортність же, носіння без поясу були характерні більше для вбрання з товстого домашнього сукна сірого або коричневого кольору, яке надівали поверх свити, кожуха в дорогу чи в негоду, т. зв. «сіряк», «свита з відлогою або кобеняком» [9, зош. 1, с.31; 10, зош. 4, с. 14]. Вони були різновидами свити, але відрізнялися від неї розмірами та наявністю відлоги – великого коміра та кобеняка – капюшона.

Як приклад, розглянемо свити-кобенячки. Такі свити були довгими (довжина могла сягати 120-135-140 см), дуже широкими (ширина по подолу становила близько 250 см), з прямою спинкою без «вусів» і «ряс» (ряси – вставки з боків), іншими словами, зберігався тунікоподібний крій; мали невеликий захід на ліву сторону, довгі рукави; пришитий капюшон був настільки об'ємним, що вільно одягався поверх шапки й закривав майже все обличчя (для очей робили спеціальні отвори – «прорізи»). Безпосередньо сам кобеняк прикрашали мережкою.

Пояси були невід'ємною приналежністю українського одягового комплексу [9, зош. 1, с. 3, зош. 2, с. 13; 10, зош. 1, с. 6]. У чоловіків вони були переважно плетеними («косичасті», «кручені») або тканими, барвисті (червоні, зелені, блакитні, сині) чи білі (з довгими китицями на кінцях, вишиті хрестиком), чорні (буденні чорні пояси часто носили люди похилого віку). Святкові пояси виготовляли переважно з атласу.

Жіночі пояси були аналогічні чоловічим, але відрізнялися від них шириною та поліхромністю. Для підв'язування сорочок і плахт використовували неширокі – 4-7 см – ткани пояси. Обгортки, інколи запаски, а також верхній одяг підперізували ширшими шерстяними поясами (10-15 см) червоного, зеленого, синього, чорного кольору з подовжніми смугами й бахромою на кінцях. Наші інформатори згадували також про «бряшки» – буденні пояси шириною «у два

пальці» та «бряші» – вихідні, «празникові» пояси «у чотири пальці» [10, зош. 1, с. 21, 25, зош. 2, с. 17, 27].

Способи пов'язування поясів залежали від форми ношеного одягу, і, природно, від традицій. Чоловіки, пов'язуючи пояс поверх сорочки, обмотували його довкола талії кілька разів, а кінці з бахромою підтикали з боків так, щоб вони звисали донизу. Колишні селянки з Лівобережної України пов'язували пояс поверх плаhti й сорочки таким чином, що вузол знаходився ззаду, тоді як мешканки Правобережжя носили пояс поверх керсетки і зав'язували його спереду. Спідниці підперізувалися єдиним способом – довгі кінці поясу звисали ззаду. При носінні верхнього одягу чоловіки і жінки підтикали пояси з боків, направляючи кінці всередину.

Характеристика любого одягового комплексу була б неповною без головних уборів. Чоловічі головні убори українців-сибіряків, залежно від матеріалу виготовлення, підрозділялися на повстяні, хутряні та солом'яні. У теплу днину носили картузи й традиційні капелюхи з широкими полями – брилі. Брилі виготовляли з повсті (повстяні) або із сплєтених солом'яних стрічок, використовуючи для цього рівні стебла недозрілої пшениці чи жита [10, зош. 1, с. 24, 27, зош. 2, с. 19, зош. 3, с. 17].

Зимові головні убори українських чоловіків-новоселів були представлені сірими або чорними смушковими шапками, що формою нагадують «кубанки», і ковпакоподібними малахаями, «капелюхами-тривухами» – «трюхвушанками» [10, зош. 1, с. 19, 29, зош. 2, с. 11, зош. 3, с. 17]. Основу малахаї – ковпак – шили з сукна синього або чорного кольору, а одвороти («навушники» або «вушка», «надпотиличник», «налобник») виготовляли з сірого, рідше – чорного смушку. Відмінність тривуха від малахаї полягала у тому, що у першого навушники могли бути загорнуті вгору й зав'язувалися тасьомками, а малахаї до зносу носився з опущеними закутами, окрім переднього, який ніколи не відгортався і навіть наглухо пришивався до основи.

За традицією, в українських дівчат верх голови залишався теплої днини завжди відкритим. Волосся розчісували на прямий проділ і заплітали у дві коси, рідше – в одну. У будні під час роботи коси укладали довкола голови вінком, а в свята випускали на спину або на груди. Залежно від цього дівочими головними уборами були звичайні різноколірні стрічки, всілякі пов'язки, вінки [10, зош. 1, с. 7, 28, зош. 2, с. 10, зош. 3, с. 28].

Пов'язки шили з тканини (полотно, шовк) на твердій основі (церата, картон), аби додати убору певну міцність. Ширина пов'язок була довільною і могла складати 5-10-12 см. Їх прикрашали лелітками («блиском»), бісером, а ззаду прикріплювали різні стрічки (з домінуванням червоних). З правого боку пов'язки, за спогадами респонденток, часто прилаштовували штучну квітку. У коси вплітали різні кісники. Вінки з живих квітів або штучних (з білого воску) із

спадаючими ззаду стрічками носили лише у свята. Вінок був невід'ємною приналежністю також весільного вбрання нареченої. Взимку, дівчата, як і жінки, носили хустки, але обов'язково з-під хустки випускали косу (коси).

Заміжній жінці звичай наказував, аби волосся було заховане під головним убором, бо «світити волоссям», «ходити простоволосою» не дозволялося. Жінки збирали все волосся й укладали довкола голови або ж скручували його вузлом на потилиці. З жіночих головних уборів респондентки називали очіпки, капори («капури», «капути»), платки, шалі [10, зош. 1, с. 28, зош. 2, с. 12].

Очіпки шили з парчі (більш старовинний варіант), шовку (червоного, білого, коричневого, чорного кольору), сатину, кольорового коленкору. Очіпок надівали відразу ж після весілля й носили постійно. Формою він нагадував шапочку з воланом, інколи із зубчиками спереду – «для краси». Розмір такого головного убору регулювався спеціальним шнурком, вставленим між твердою основою очіпка – обідком (обідок часто прикрашали геометричним чи рослинним узором) – і воланом. Поверх очіпка завжди пов'язували хустку так, щоб очіпка не було видно, бо піти куди-небудь в одному очіпку без хустки вважалося, за традицією, непристойним.

Капор (з ситцю), різновид очіпка, нагадував невисоку шапочку, яка ззаду зав'язувалася стрічкою, а зверху покривалася хусткою, був більш молодіжним головним убором, ніж очіпок, і носився переважно молодлицями. Крім звичайних хусток (буденних та святкових атласних, з облямівкою), носили й великі хустки – шалі, а косинки з'явилися в українок-сибірячок значно пізніше. Хустки пов'язували різними способами: під підборіддям, на лобі, на потилиці. Зараз, за твердженнями респонденток-українок, хустки пов'язують переважно під підборіддям, а росіянки-сусідки – вузлом на потилиці.

Таким чином, зібраний й опрацьований польовий матеріал дозволяє упевнено говорити про тривалість побутування вже на новій батьківщині «свого» («рідного», «батьківського», «дідівського») вбрання. Звичайно, що в одязі українців-сибіряків знайшли відображення не тільки сибірське природно-географічне середовище, а й суспільна структура, нове етносусідство, інші конкретно-історичні умови. Початковий процес трансформації традиційного українського одягового комплексу у Західному Сибіру припадає десь на кінець 20-х – 30-і рр. ХХ ст., коли міський одяг набуває масового поширення і серед сільського населення, а тканини домашнього виробництва поступово замінюються купувальними фабричними.

Велика Вітчизняна війна лише на деякий час загальмувала поступову заміну національного вбрання (що було характерною тенденцією і для росіян, білорусів, іншого прийшлого населення Сибірського регіону) загальнопоширеним. При цьому істотний вплив

мало пожвавлення традицій, пов'язане з перебуванням в українських селах евакуйованих з України, а також відновлення домашнього ткацького виробництва.

Сучасний одяг сибірського українського сільського населення практично нічим не відрізняється від існуючого міського. Його шують з фабричних тканин або ж купують готовий, а традиційні форми зберігаються лише у пам'яті старшого покоління чи представлені у місцевих краєзнавчих музеях різного рівня (включаючи шкільні). Останнім часом національне вбрання активніше використовується у художній самодіяльності, а окремі елементи – у сучасному весіллі. На відміну від молоді, старше та середнє покоління українців-сибіряків мають уявлення про нього, як про виразника етнічної своєрідності.

Звичайно, матеріали з одягового комплексу даної етнолокальної групи, крім наукового, мають також суто практичне значення і можуть бути використані при розробці спецкурсів з матеріальної культури закордонного українства, у навчальних та методичних посібниках для студентів вузів, в узагальнювальних історико-етнографічних дослідженнях. І, можливо, вітчизняні етологи більше зацікавляться Сибірським краєм, як зразком етнічної мозаїки, де мешкають, живаються та вибудовують свою теперішню етнографію представники багатьох етносів, у тому числі українці.

Примітки

1. *Беспалов Ю. Г.* Внедрение интеллектуального анализа данных в социальные исследования: дискретная динамическая модель переселения украинских крестьян в Сибирь в конце XIX – начале XX столетия / Ю. Г. Беспалов, Г. Н. Жолткевич, О. Н. Кислова, К. В. Носов, А. М. Шпорт [Электронный ресурс] // Научное онлайн издание «SOCIOПРОСТІР»: Междисциплинарный сборник научных работ по социологии и социальной работе – X., 2011. – № 2. – Режим доступа: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/1_1.pdf.
2. *Коровушкин Д. Г.* Чуваши Западной Сибири / Д. Г. Коровушкин. – Новосибирск, 1997.
3. *Коровушкин Д. Г.* Немцы в Западной Сибири: расселение и численность в конце XIX – начале XXI века / Д. Г. Коровушкин. – Новосибирск, 2007.
4. *Коровушкин Д. Г.* Украинцы в Западной Сибири: расселение и численность в конце XIX – начале XXI века / Д. Г. Коровушкин. – Новосибирск, 2007.
5. *Лоткин И. В.* Современные этнические процессы у латышей и эстонцев Западной Сибири / И. В. Лоткин. – М., 1996.
6. *Матейко К. І.* Український народний одяг / К. І. Матейко. – К., 1977.

7. *Мойсей А.* Проблеми етнокультурної ідентичності української меншини Сучавського повіту Румунії / А. Мойсей // Народна творчість та етнографія – 2008. – № 1.
8. *Мотрук С.* Українська громада в Чехії: історія та сьогодення / С. Мотрук // Історичний журнал. – 2006. – № 5.
9. *Польові* матеріали автора, 1984 р.
10. *Польові* матеріали автора, 1985 р.
11. *Сополига М.* До питань етнічної історії та національного визначення українців Словаччини / М. Сополига // НТЕ. – 2005. – № 3.
12. *країнці: східна діаспора: Атлас* / Передмова В. Наулко. – К., 1993.
13. *Фурсова Е. Ф.* Восточные славяне в Западной Сибири: (Создание этноэкологических систем развития) / Е. Ф. Фурсова. – Омск, 1998.
14. *Чорний С.* Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. / С. Чорний. – К., 2002.
15. *Шпорт А. М.* Украинцы в Западной Сибири (Тоболо-Иртышское междуречье) / А. М. Шпорт // Вісник ХНУ. – Сер. «Історія». – Вип. 35. – Х., 2003.
16. *Шпорт Г. М.* Мова та етнічна самосвідомість українців східної діаспори / Г. М. Шпорт // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві»: 36-к ст. / За заг. ред. канд. філолог. наук доц. О. С. Черемської. – Х., 2006.
17. *Шпорт Г. М.* Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. М. Шпорт // Вісник ХНУ. – Сер. «Історія». – Вип. 40. – Х., 2008.

Історія стародавнього світу та
середніх віків

К вопросу о статусе варварского населения ближней хоры Херсонеса Таврического в IV–II вв. до н.э.

Вербий Р. Н.

Вербий Р. Н. До питання про статус варварського населення ближньої хори Херсонесу Таврійського у IV–II ст. до н.е. У статті, ґрунтуючись на археологічних матеріалах та аналогіях з спорідненими з Херсонесом полісами, здійснена спроба визначення соціального статусу населення периферії ближньої хорт Херсонесу Таврійського у IV–II ст. до н.е. Автор дійшов висновку, що найбільш вірогідною формою відносин між херсонеситами та оточуючими їх варварами була регулярна виплата данини (форосу) полісу.

Ключові слова: Херсонес, хора, поліс, форос, варвари.

Вербий Р. Н. К вопросу о статусе варварского населения ближней хоры Херсонеса Таврического в IV–II вв. до н.э. В статье на основе археологических материалов и аналогий с родственными Херсонесу полисами предпринята попытка определения социального статуса населения периферии ближней хоры Херсонеса Таврического в IV–II вв. до н.э. Автор приходит к заключению, что наиболее вероятной формой взаимоотношений между херсонеситами и окружавшими их варварами была регулярная выплата последними дани (фороса).

Ключевые слова: Херсонес, хора, полис, форос, варвары.

Verbiy R. To the Question of the Social Status of the Barbarian Population on the Close Chora of the Chersonese Taurian of the 4th–2nd centuries BC. There is an attempt of definition the social status of the population on the periphery of the close chora of the Chersonese of the 4th–2nd centuries BC in this article. It is based on the archaeological materials and analogies with the polises related with Chersonese. The author came to conclusion, that the most probable form of relations between chersonesians and barbars was regular tribute (phoros), paid the polis during the most past the period under consideration.

Keywords: Chersonese, chora, polis, phoros, barbarians.

Проблема взаимоотношений между херсонеситами и местным варварским населением активно исследуется на протяжении нескольких последних десятилетий. Несмотря на довольно ограниченный объем источниковой базы, социальная структура общества в Херсонесском государстве все чаще становится предметом изучения для специалистов, среди которых следует назвать В. М. Зубаря, С. Ю. Сапрыкина, В. А. Кравченко, Ю. Г. Виноградова, А. Н. Щеглова. Вынуждены признать, что фактически на сегодняшний © Вербий Р. Н.

день мы не располагаем прямыми письменными свидетельствами о статусе варварского населения хоры Херсонеса. Кроме того, исследователи до сих пор не смогли установить факт проживания тавров на ближней хоре Херсонеса, их социальный и правовой статус. Поэтому для определения статуса тавров и других племен на ближней хоре Херсонеса нам приходится обращаться к материалам родственного Херсонесу полиса.

Археологические источники по данному вопросу представлены тридцатью поселениями по периметру хоры. На зависимый статус жителей этих поселений, по мнению О. Я. Савелий, указывает в большинстве случаев невыгодное с географической точки зрения положение этих поселений, следовательно, они были размещены там вынужденно [10, с. 202]. Исследователи Херсонеса долгое время опирались на эту информацию при построении общей картины экономической системы этого полиса. И лишь сравнительно недавно В. М. Зубарь и В. А. Кравченко, внимательно изучив материалы, предоставленные О. Я. Савелий, пришли к выводу, что это могли быть следы временных стоянок тавров. Однозначно можно говорить только о трёх поселениях на периферии ближней хоры Херсонеса, которые можно уверенно отнести к поселениям кизил-кобинской культуры, связываемой с таврами. Это позволило В. М. Зубарю и В. А. Кравченко прийти к заключению, что в период широкомасштабного освоения полуострова поселения кизил-кобинской культуры были уничтожены херсонеситами. [3, с. 70-76]. Таким образом, никаких археологических подтверждений эксплуатации тавров херсонеситами не наблюдается.

Собственно, в качестве нижних хронологических рамок мы приняли IV в. до н.э. – время массового освоения ближней хоры Херсонесом, и II в. – в качестве верхних хронологических рамок, когда под давлением новой волны кочевников сельскохозяйственная округа Херсонеса приходит в запустение.

Кроме того, следует учитывать, что Херсонес был дорийским полисом, поэтому взаимоотношения с местным населением здесь должны были строиться по такому же сценарию, что и в метрополии – Гераклея Понтийской, равно как и других полисах, основанных выходцами из Мегар. Исследование колонизационной практики этого полиса обнаружило несколько специфических черт, безусловно, характерных для Херсонеса.

Важнейшей для нашего исследования особенностью мегарских колоний было их обращение с местными жителями. По сообщению Афиная, "византийцы так же властвовали (δεξτόζαν) над вифинцами, как лакедемоняне над илотами" (Athenaeus, VI, 101). Византийцы с первых дней проживания на Боспоре находились в экстремальных условиях, поэтому сразу же стали строить мощные оборонительные стены вокруг города [8, с. 187].

Силовой вариант заселения мегарскими колонистами Л. А. Пальцева предполагает в отношении Месембрии. Территория в северной части нынешнего Бургасского залива была проигнорирована милетянами, не желавшими сражаться за нее с местными фракийцами. Но, несмотря на все трудности борьбы с местными варварами, Месембрия была основана выходцами из Мегар и Калхедона в конце VII в. до н.э. [8, с. 207].

По мнению М. А. Колесникова, у мегарских колонистов была сформирована определенная субэтническая модель поведения еще во времена завоевания дорийцами самой Мегары. Захватив ее, дорийские племена навязали местным жителям свои порядки силой. Впоследствии этот механизм был зафиксирован в исторической памяти их потомков, и модель взаимоотношений с местными жителями оставалась нормой на протяжении поколений [4, с. 44-45].

Так или иначе, мегарская колонизационная модель предполагала заселение не малонаселенных, а, наоборот, хорошо освоенных варварами регионов, куда не решались отправиться представители более «миролюбивых» ветвей колонизационного движения. Фактически эта модель базировалась не на постепенном освоении варварских территорий, с преимущественно мирными контактами с туземцами, а на стремительном вторжении в варварские земли, вытеснении местных жителей и, в дальнейшем – их эксплуатации в разных формах.

Для решения вопроса о взаимоотношениях тавров и херсонеситов необходимо изучить вопрос об эксплуатации местного населения в метрополии Херсонеса, поскольку аналогии с Гераклеей Понтийской в данном случае нам представляются наиболее обоснованными. Как известно из трудов Страбона, Афиней, Платона и Аристотеля, местные племена мариандинов были поработены и подчинены гераклеотам на правах, близких статусу илотов.

При характеристике социального положения мариандинов античные писатели прибегали к более понятным для читателей аналогиям. Страбон, полемизируя по данному вопросу с Посидонием, писал о сходстве их положения с фессалийскими пенестами и критскими мноитами (Страбон, XII, 3, 4.). Афиней приводит высказывание Каллистрата по поводу мариандинов, где, помимо пенестов, в качестве сравнения были упомянуты другая категория зависимых критян – клароты, и, в качестве классического примера, спартанские илоты (Athenaeus, VI, 263). Такие же аналогии можно найти и у Платона (Платон, VI, 776). Однако наиболее важное для нас высказывание по этому поводу мы находим у Поллукса: «Между свободными и рабами находятся илоты лакедемонян, пенесты фессалийцев, клароты и мноиты критян, дорофоры мариандинов, гимнеты аргивян, коринефоры сикионян» [8, с. 210-211]. Не преувеличивая значения данного отрывка,

стоит отметить, что он определяет место мариандинов, а возможно, и тавров, в присущей античному миру системе эксплуатации.

Заслуживает внимания приведенное Афинеем высказывание Каллистрата, из которого следует: (Athenaeus, VI, 263e). Перевод этого фрагмента примерно следующий: «...что мариандинов называют приносящими дары (дарителями, дароносцами), избавляя от горечи прозвища «οἰκετῶν»...». «...ὅτι τοὺς Μαριανδυνοὺς ὠνόμαζον μὲν δωροφόρους ἀφαίρουντες τὸ πικρὸν τῆς [ἀπὸ] τῶν οἰκετῶν προσηγορίας...»

Как уже было сказано, по поводу значения термина «οἰκέτης» среди исследователей существуют разногласия по. Я. А. Ленцман, проведя специальное исследование, определил пять основных терминов, употреблявшихся древними греками в отношении рабов. Ими оказались δμῶς, οἰκέτης, οἰκογενής, δοῦλος и ἀνδράποδον. Исследователь пришёл к выводу, что, если термин δοῦλος обозначал все категории лично зависимого населения, то термин οἰκέτης – обозначал домашнего раба [6, с. 52-56]. Однако с этим утверждением категорически не согласились К. М. Колобова и А. А. Нейхардт. К. М. Колобова пришла к выводу, что «ойкеты» - это рабы, занятые в земледелии, сходные по своему положению с илотами и пенестами [5, с. 187-203]. А. А. Нейхардт обратила внимание на свидетельства Тимея, который сообщал о массовой покупке тысячи ойкетов и порабощении их военным путём [7, с. 174-176]. У Афиней есть любопытные сведения о критских рабах, содержание которых сводятся к тому, что на Крите существовало два вида ойкетов: одни (хризонеты) – городские, другие (афамиоты) – сельские, но при этом Афиней добавил, что сельские рабы были местными жителями, порабощёнными военным путём. А. А. Нейхардт и К. М. Колобова связывали термин «ойкет» с понятием οἶκος – домашнее хозяйство, который как бы подменяет обычный в таких случаях термин δοῦλος – раб. Хотя Америк Македонский писал, что ойкеты, связанные с сельскохозяйственными работами, назывались гергитами [7, с. 174-176].

Важно отметить, что древнегреческие авторы часто сами путались в наименованиях одних и тех же категорий населения. Так, Гесихий, рассказывая об афамиотах, о которых писал Афиней, говорит о них как о разновидности не ойкетов, а δοῦλοι – рабов. Ойкеты же выступают у него как разновидность афамиотов, наряду с агроиками и перизками(!) [5, с. 197]. Павсаний писал о полубогинной правительнице Аргоса Телесилле, которая, когда всё мужское население города было истреблено спартанцами, мобилизовала для защиты города ойкетов (Павсаний, IV, 8). Аристотель, рассказывая об этом же эпизоде, употребляет термин «перизки» (Aristotel, VII, 5, 9). Расхождения подобного рода наблюдаются и в отношении мариандинов. Говоря о

них, Аристотель употребляет термин «перизки», а Платон – δούλοι (Платон, VI, 776).

Термин «ойкеты» упоминается и в распоряжении Александра Македонского, найденном в Приене. В нём говорится о том, что если свободный человек (ἐλεύθερος) будет мыть свой скот, стирать одежду, вещи или мыться сам в указанном источнике, то он выплачивает штраф в 50 драхм, если же οἰκέτης – его накажут пятьюдесятью ударами, заковав в колодки. И это – только при условии, что он действовал по наущению господина! Если же ойкет совершит проступок по своей воле, то он получит сто ударов, его привяжут к дереву на десять дней, а, отпуская, добавят еще пятьдесят ударов [1, № 483]. Как видим, обращение с ойкетами мало чем отличается от обращения с рабами.

У Эсхина в речи против Тимарха есть упоминание об «ойкете, принадлежащем полису», которого пытаются незаконно сделать рабом (Aeschin, 54; 62). Также у Эсхина упоминаются десять ойкетов, девять из которых работали сапожниками в Афинах и выплачивали знатному афинянину два обола в день (Aeschin, 97). Нужно отметить, что Эхин использовал термины δούλοι и οἰκέτης по отношению к одной и той же социальной категории (Aeschin, 17). Хрисипп, дошедший до нас в изложении Афиня, характеризует значение «ойкет» следующим образом: «дул отличается от ойкета, так как вольноотпущенники есть дулы, а ойкеты не отделены от имущества, ведь ойкет – это дул, входящий в состав имущества». Наконец, в трудах Афиня можно найти отрывок, в котором к ойкетам относят и свободных людей. Он пишет: «общеизвестно, что ойкетом является человек, пребывающий дома, даже если он является свободным» (Athenaeus, VI, 78).

Свидетельства Америя и Афиня, согласно которым ойкеты подразделялись на городских и сельских, означают, что, скорее всего, ойкетов нельзя считать как профессиональную категорию. Сказать же конкретно, что это была за категория населения, вряд ли возможно на основании всего материала. Судя по всему, «ойкеты» – производное понятие от слов «дом», «хозяйство», которое могло означать как домашнюю прислугу, так и зависимых людей, живущих в собственных домах и имеющих свои орудия труда. Иногда ойкетами называются целые племена, подвластные греческим колонистам. Реже ойкетами называли рабов в классическом понимании этой формы зависимости или же рабов, занятых исключительно в сельском хозяйстве.

Для того, чтобы продвинуться в исследовании данного термина на гераклейском материале, необходимо ответить на вопрос: на какой основе было осуществлено подчинение мариандинов гераклеотами? Это весьма сложный вопрос, поскольку, помимо, казалось бы, очевидного силового варианта освоения хоры уже в античное время рассматривался вариант договора между колонистами и мариандинами, о котором писал Посидоний. Из его сочинений мы узнаём, что местные

племена, согласно договору, покорялись и даже отдавали себя в рабство завоевателям при условии, что жизни самих варваров и право проживания на своей родине останутся для победителей неприкосновенными. Однако это можно справедливо расценивать как оправдание системы эксплуатации, к тому же Посидоний писал о добровольном услужении варваров «более разумным» (Athenaeus, VI, 263e). По мнению А. А. Нейхардт, договор мог быть заключён со знатью мариандинов [7, с. 145].

С. Ю. Сапрыкин в целом соглашается с мнением А. А. Нейхардт, с той оговоркой, что договор колонистов с варварской знатью отражал не классовую солидарность колонистов рабовладельцев, а необходимость совместной борьбы поселенцев и мариандинов с другими племенами. Среди новейших исследователей этой проблематики следует выделить Л. Г. Печатнову, которая признаёт историчность подобных договоров, однако соглашается с мнением тех специалистов, которые предполагали факт навязывания договора покоренным греками племенам [9, с. 217]. Что касается термина *δωροθήροσς*, то, по-видимому, он носил в Гераклее определённую идеологическую окраску: вместо концепции подчинения выдвигалась концепция общежития греков и варваров, и понятие «приносящий дары» должно было помочь мариандинам осознать важность своего участия в аграрном производстве Гераклеи Понтийской. По мнению Э. Д. Фролова, наименование «дорифоры» заведомо подчёркивало отличие мариандинов от рабов [13, с. 26].

Так или иначе, становится очевидным, что мариандины занимали в аграрной структуре Гераклеи Понтийской важное место. Однако были ли они илотами, рабами или просто племенами, выплачивавшими определённую дань гераклеотам? И. С. Свенцицкая, обратила внимание на общегреческую практику, согласно которой колонисты принуждали местные племена выплачивать дань, не использовали труд туземцев непосредственно и не формировали отношения личной зависимости местных племён от своей общины [12, с. 84]. Её поддержал С. Ю. Сапрыкин, который привел свидетельство Аристотеля в «Политике», в котором сказано о том, что матросы совсем не обязательно должны обладать гражданскими правами, и приведен пример Гераклеи, где во флоте служило большое число перизков и «*τῶν τῆν χωρῶν γεωργοῦντων*» (Aristotel, VII, 5, 7). Как видим, речь идет о земледельцах, работавших на хоре полиса. Это обстоятельство позволило С. Ю. Сапрыкину разделить зависимое население в гераклейском полисе на две категории:

Уже упоминавшиеся *δωροφόροι*, то есть жители деревень по периметру хоры, платившие гераклеотам форос, который те называли «даром»;

Γεωργοί, соответствовавшие по своему статусу перизкам – свободные земледельцы, выделившиеся из общины, чьи наделы попали под контроль олигархов, вследствие чего многие из них вынуждены были оставить привычный труд и идти в матросы.

Сравнение мариандинов с илотами в античной исторической традиции С. Ю. Сапрыкин считает ошибкой древних авторов, в частности, Поллукса, который усмотрел аналогию мариандинов илотам в коллективном характере их завоевания [11, с. 17-18].

В любом случае, между спартанскими илотами и гераклейскими мариандинами нельзя проводить прямые аналогии, поскольку в таком случае можно прийти к необоснованному отрицанию специфики спартанского полиса. К тому же, как отмечает А. А. Нейхардт [7, с. 143], спартанские илоты не были чем-то единым и представляли собой совокупность различных категорий зависимого населения, отличных друг от друга по своему социальному положению, правам и т.д.

Очевидно, что систему эксплуатации местного населения гераклеоты могли перенести в Херсонес хотя бы частично. И хотя для Мегар – метрополии Гераклеи – существование системы эксплуатации туземного населения колонистами не доказано, наличие эксплуатации тавров в Херсонесе предполагают Л. А. Пальцева, Ю. Г. Виноградов и А. Н. Щеглов [8, с. 202; 5, с. 369-370]. Так, А. Н. Щеглов пришёл к выводу, что в IV в. до н.э. на Гераклейском полуострове имело место последовательное вытеснение тавров с насиженных территорий херсонеситами и последующее их подчинение с использованием опыта подчинения мариандинов [14, с. 204-218]. Между тем, С. Ю. Сапрыкин считает жителей таврских поселений по своей социальной принадлежности перизками, то есть лишёнными Херсонесским полисом земли варварами, нанимавшимися на работу к херсонеситам [11, с. 18].

Основываясь на вышеизложенном материале, мы приходим к заключению, что поиск илотии на хоре Херсонеса следует считать неверным направлением в изучении социально-экономической структуры этого полиса. Между тем, представляется возможным оставить в силе другой вариант подчинения тавров херсонеситами, который мог быть заимствован у гераклеотов. Имеется в виду выплата фороса таврскими племенами Херсонесу вследствие либо военного принуждения, либо же «договора о коллективной безопасности» в условиях постоянной скифской угрозы.

Примечания

1. *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum* / Hrsg. W. Dittenberger. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1.
2. *Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н.* Образование территориального херсонесского государства / Ю. Г. Виноградов, А. Н. Щеглов // *Эллинизм: экономика, политика, культура*. – М., 1990.
3. *Зубарь В. М., Кравченко В. А.* Об одном аспекте греко-таврских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV в. до н.э. / В. М. Зубарь, В. А. Кравченко // *Проблемы истории, филологии, культуры*. – 2003. – Вып. 13.
4. *Колесников М. А.* Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма) / М. А. Колесников. – К., 2003.
5. *Колобова К. М.* Термин οἰκέτης у Фукидида / К. М. Колобова // *Проблемы социально-экономической истории Древнего Мира*. – М.; Л., 1963.
6. *Ленцман Я. А.* Термины, обозначающие рабов в древнегреческом языке / Я. А. Ленцман // *ВДИ*. – 1951. – № 2.
7. *Нейхардт А. А.* Рабство в греческих городах южного побережья Понта / А. А. Нейхардт // *Рабство на периферии античного мира*. – Л., 1968.
8. *Пальцева Л. А.* Из истории Архаической Греции: Мегары и мегарские колонии / Л. А. Пальцева. – СПб., 1999.
9. *Печатнова Л. Г.* История Спарты (период архаики и классики) / Л. Г. Печатнова. – СПб., 2001.
10. *Савеля О. Я.* Разведки в окрестностях Севастополя // *Археологические открытия за 1967 г.* / О. Я. Савеля. – М., 1968.
11. *Сапрыкин С. Ю.* Полисы и местное население Южного Причерноморья в архаическую и классическую эпохи: Гераклея и мариандины / С. Ю. Сапрыкин // *Демографическая ситуация в Северном Причерноморье в период Великой греческой колонизации*. – Тбилиси, 1981.
12. *Свенцицкая И. С.* Положение зависимого населения в Малой Азии V–IV вв. до н.э. / И. С. Свенцицкая // *ВДИ*. – 1967. – № 4.
13. *Фролов Э. Д.* Гераклеийские мариандины / Э. Д. Фролов // *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации*. – Тбилиси, 1981.
14. *Щеглов А. Н.* Тавры и греческие колонии в Таврике / А. Н. Щеглов // *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации*. – Тбилиси, 1981.

УДК 94(729).03

Ф. Левассёр – первый французский губернатор Тортуги (1640–1652 гг.)

Губарев В. К.

Губарев В. К. Ф. Левассер – первый французский губернатор Тортуги (1640–1652 гг.). У статті досліджується біографія Ф. Левасера, активного учасника французької колоніальної експансії на островах Вест-Індії у другій половині XVII ст. Головну увагу приділено його діяльності на посту губернатора острова Тортуга. Автор приходиться до висновку, що саме в період губернаторства Левасера на Тортузі сформувалася велика база флібустьєрів, що оперували проти іспанського судноплавства й прибережних поселень у Карибському регіоні.

Ключові слова: Левасер, Тортуга, де Пуансі, флібустьєри.

Губарев В. К. Ф. Левассёр – первый французский губернатор Тортуги (1640–1652 гг.). В статье исследуется биография Ф. Левассёра, активного участника французской колониальной экспансии на островах Вест-Индии в первой половине XVII в. Основное внимание уделено его деятельности на посту губернатора острова Тортуга. Автор приходит к выводу, что именно в период губернаторства Левассёра на Тортуге сформировалась крупная база флибустьеров, оперировавших против испанского судоходства и прибрежных поселений в Карибском регионе.

Ключевые слова: Левассёр, Тортуга, де Пуанси, флибустьеры.

Gubarev V. K. F. Levasseur – the First French Governor of Tortuga (1640–1652). In the article it is investigated the biography of F. Levasseur, which was an active participant of French colonial expansion at West Indian islands in the second half of 17th century. Main attention is dedicated to his activities at the post of governor of the Tortuga island. It is concluded by the author that exactly in the period Levasseur's governorship at the Tortuga it was founded the great base of filibustiers, which operated against Spanish shipping and coastal settlements at the Caribbean region.

Key words: Levasseur, Tortuga, de Poincy, filibustiers.

В період франко-іспанської війни 1635–1659 гг., в котрій Франція пыталась сокрушити імперії іспанських і австрійських Габсбургів, усилулась французська колоніальна експансія. В Новом Свете, помімо колонізованих раніє Канади, часті Гвіану і часті острова Сент-Крістофер (в групі Малых Антільських островів), між 1635 і 1648 гг. французы змогли утвердиться на островах Гваделупа, Мартініка, Тортуга, Сен-

© Губарев В. К.

Бартельми, Сен-Мартен и побережье Сен-Доменга (в западной части Гаити). В авангарде заморской экспансии Франции шли предприниматели из приморских провинций – купцы, судовладельцы и представители нового дворянства, которые вкладывали деньги в снаряжение колонизационных, торговых и корсарских экспедиций. При этом в Карибском регионе, где Испания упорно боролась за сохранение своей монополии на навигацию и торговлю, французам неизбежно приходилось прибегать к пиратским методам колониального грабежа.

Цель данной статьи – проследить деятельность военного инженера-гугенота Ф. Левассёра на островах Вест-Индии в 20–50-е годы XVII в. На примере его биографии можно расширить наши представления о том, кто и какими методами закладывал основы французской колониальной империи в период раннего Нового времени, насколько эффективной была роль французских корсаров в этом процессе.

Для написания статьи мы использовали французские, испанские и английские документы XVII в., среди которых особо следует отметить книги французского миссионера Ж. -Б. дю Тертра [11], флибустьера А. О. Эксквемелина [4; 18], иезуита Шарлевуа [7]. В зарубежной и отечественной историографии работы по избранной нами теме исследования отсутствуют. Краткие сведения о Левассёре содержатся лишь в нашей статье и книге по истории острова Тортуга [2; 3].

О происхождении Левассёра известно крайне мало. Исследователям удалось лишь установить, что Франсуа Левассёр, сеньор де Рене де Буадуфле и де Летр, происходил из Коньера (Cogners), что в Мэне [6, р. 37; 12]. Ряд авторов утверждает, будто он прибыл на остров Сент-Кристофер в начале 1620-х годов вместе с корсарами П. Б. д'Эснамбюком и У. де Руассеем, которых традиционно считают основателями первой французской колонии на Антиллах [7, р. 11; 14, р. 63]. В действительности Левассёр мог появиться на указанном острове раньше. Так, по данным И. Гюзэ, когда д'Эснамбюк в 1625 г. впервые высадился на Сент-Кристофере, здесь уже находился Левассёр «с восьмьюдесятью членами экипажа и сорока неграми – его последним призом эбенового дерева (то есть негров-рабов, – В. Г.), взятого на берегах Африки» [13, р. 12]. Тот же автор сообщает, что Левассёр и его команда очутились на острове после того, как потерпели там кораблекрушение. В ожидании прихода какого-нибудь судна, которое могло оказать им помощь, французы вырастили на Сент-Кристофере пробный урожай табака.

Отметим, что по данным некоторых исследователей предшественником де Руассея и д'Эснамбюка на Сент-Кристофере мог быть лионский капитан Шантэль, изгнанный в 1624 г. из Кайенны (Гвиана) восставшими индейцами; только после объединения отрядов де Руассея-д'Эснамбюка и Шантэля на острове оказалось около 80 французов и 40 негров-рабов [19, р. 650; 8, р. 1-17; 9, р. 16; 1, с. 158].

Если эта информация достоверна, то, возможно, еще до появления на Сент-Кристофере команд де Руассея и д'Эснамбюка там уже находились два французских отряда: один под командованием Левассёра, другой под командованием Шантэля. Присутствие Левассёра на острове до прибытия туда д'Эснамбюка подтверждает долговая расписка последнего, в которой тот обязался вернуть Левассёру 3 тыс. ливров серебром в благодарность за ту поддержку, которую тот оказал ему после прибытия на указанный остров [13, р. 17].

Летом 1626 г. Урбэн де Руассей и д'Эснамбюк отправились во Францию с грузом табака. Однако главной целью их возвращения на родину было найти покровителей, способных поддержать их предприятие. 2 октября того же года оба капитана получили от правительства привилегию на колонизацию Сент-Кристофера и других островов. При поддержке Ришелье 31 октября того же года была организована Компания Сент-Кристофера – «для освоения и заселения островов Сент-Кристофер, Барбада [Барбадос] и других, расположенных у входа в Американский залив между одиннадцатым и восемнадцатым градусом [к северу] от линии экватора...» [15, pp. 18-19, 20-22]. Члены компании должны были получить половину всех доходов с Сент-Кристофера. Десятая часть прибылей шла в пользу д'Эснамбюка и де Руассея, столько же – в пользу короля. Интересы Левассёра были полностью проигнорированы.

Корабли экспедиции прибыли к месту назначения в начале мая 1627 г. Чтобы избежать разногласий с англичанами из колонии Т. Уорнера, основанной еще в начале 1624 г., французы решили заключить с ними договор о разделе острова. Центральная часть Сент-Кристофера осталась за англичанами; д'Эснамбюк взял во владение северную часть, де Руассей – южную. В 1629 г. испанский флот выбил англичан и французов с Сент-Кристофера [3, с. 18-19], но как только испанцы ушли, английская и французская колонии были восстановлены. В 1635 г. французские поселения на Сент-Кристофере перешли в собственность Компании островов Америки, образованной 12 февраля по инициативе Ришелье [15, р. 29-33]. В том же году д'Эснамбюк основал колонии на островах Мартиника и Доминика.

Скудость источников не позволяет определить, где в это время находился Левассёр. Его имя вновь появляется в документах лишь в 1638 г. в связи со смертью д'Эснамбюка (последний умер в 1637 г.), так и не уплатившего ему долг. В регистрах Компании островов Америки записано:

«Собрание в среду 6 января 1638 г. Вышеупомянутый съёр Берюйер представил ходатайство, поданное Компании съёром Левассёром, в котором он рассказывает о завоевании острова Сент-Кристофер у дикарей еще до того, как Компания была образована, и о том, что съёр д'Эснамбюк обещал возместить ему понесенные расходы, желая, чтобы [Компания] компенсировала часть его издержек; требование [Левассёра]

к Компании, чтобы она позволила ему доставить на указанный остров пятьдесят пассажиров, освободив от всех пошлин...» [13, р. 40].

Из этого документа видно, что в начале 1638 г. Левассёр и полсотни его друзей-гугенотов находились во Франции, откуда собирались вернуться в Вест-Индию за счет Компании островов Америки. Компания посоветовала ему взыскать долг д'Эснамбюка с наследников последнего.

По всей видимости, Левассёр прибыл на Сент-Кристофер вместе с рыцарем Мальтийского ордена командором Ф. де Лонвийе де Пуанси, который по предложению Ришелье 15 февраля 1638 г. был назначен генерал-лейтенантом Сент-Кристофера и, кроме того, генерал-губернатором Французских Антилл [15, р. XXX]. Отплыв из Гавра 12 января 1639 г., он прибыл на Сент-Кристофер в феврале [10, р. 310-311].

Из французских источников явствует, что Левассёр был назначен съёмом де Пуанси ответственным за состояние фортификаций на острове. Но поскольку ближайшие соратники командора – ярые католики – терпеть не могли гугенотов, они начали интриговать против Левассёра. Губернатору пришлось искать подходящего случая, чтобы под благовидным предлогом избавиться от Левассёра и его единоверцев. Такой случай подвернулся, когда к Пуанси явились беженцы с Тортуги и попросили у него поддержки в борьбе против англичан. Генерал-лейтенант предложил Левассёру выбить английских «узурпаторов» с Тортуги, водрузить над островом французский флаг и стать его губернатором [11, р. 169-170]. Вполне возможно, что пост губернатора Тортуги рассматривался Компанией островов Америки как плата Левассёру за ту помощь, которую он в 1625 г. оказал д'Эснамбюку.

Заклучив с командором соглашение о равном долевом участии в предстоящей экспедиции, Левассёр посадил на борт судна около 50 верных ему людей и в конце мая или начале июня 1640 г. прибыл на северо-западное побережье Эспаньолы. Там он временно обосновался на островке Пор-Марго и в течение лета налаживал дружеские связи с местными буканьерами и пиратами. В последний день августа 1640 г., получив известие о захвате англичанами французского судна, он неожиданно высадился на Тортуге и стал ее хозяином [6, р. 37-38]. 15 ноября Пуанси написал подробное сообщение о захвате Тортуги французами и отправил его руководителям Компании островов Америки [6, р. 103-106; 3, с. 55-57].

2 декабря более лаконичный отчет о захвате Тортуги Левассёром был отправлен командором Пуанси кардиналу Ришелье. В нем он, в частности, отмечал: «Это место весьма подходит для укрепления, а земля производит продукты, достаточные для того, чтобы прокормить две тысячи человек. Здесь имеется много хороших источников, гавань способна укрыть одновременно восемь кораблей по 500 тонн каждый; и если его заселить и укрепить... то его можно будет назвать настоящей цитаделью Сен-Доменга» [6, р. 107; 3, с. 58].

В письме Пуанси кардиналу есть небольшое уточнение относительно численности отряда Левассёра. Генерал-лейтенант сообщает, что, помимо 49 человек экипажа, прибывших с Левассёром на Сен-Доменг, в нападении на Тортугу участвовали местные буканьеры – «всего вышло 100 человек» [6, р. 107]. Дю Тертр и Эксквемелин также подтверждают, что отряд гугенотов был усилен на Гаити еще примерно 40 или 50 людьми [11, р. 170; 17, р. 31]. С такими силами французы действительно могли разгромить менее подготовленных к боевым действиям английских колонистов. Письмо Пуанси завершается указанием на то, что «в настоящее время он [Левассёр] нуждается в помощи. Ежели будет угодно Вашему Прееосвященству доверить мне управление сим островом, я сделаю всё возможное для его сохранения, ожидая, когда он может понадобится для завоевания Санто-Доминго...» [6, р. 108]. Известие о захвате Тортуги Левассёром было опубликовано Ришелье в парижской «Gazette» 1 февраля 1641 года [6, р. 38].

Н. М. Круз выдвинул версию о том, что Левассёр не мог захватить Тортугу в августе 1640 г. При этом автор ссылался на документ из английского «Календаря государственных бумаг», датированный 26 декабря 1640 г., в котором капитан Джеймс все еще фигурировал как правитель острова. По мнению Н. М. Круза, Левассёр сместил Джеймса в августе, но не 1640-го, а 1642 г. [9, р. 86]. Эту точку зрения поддержал и другой исследователь – Д. Марли [16, р. 141]. Очевидно, ни Крузу, ни Марли не были известны письма Пуанси и сообщение в парижской «Gazette» о захвате Тортуги французами в августе 1640 г.

Став хозяином Тортуги, лидер гугенотов, прежде всего, позаботился о строительстве форта на возвышенной площадке с крутой скалой посредине, которая господствовала над Бастером и гаванью; укрепление, возведенное на площадке и на вершине скалы, получило название форта Ла-Рош. «Этот форт был неприступен, потому что на тропе, ведущей к нему, едва могли разойтись два человека, – писал Эксквемелин. – На склоне горы была пещера, которую использовали как склад оружия, а на вершине имелась удобная площадка для батареи. Губернатор приказал построить рядом с ней дом и установить там две пушки, соорудив для подъема на форт переносную лестницу, которую в случае нужды можно было убрать» [4, с. 27].

Соглашение, регулировавшее права Пуанси и Левассёра на Тортугу, было заключено на Сент-Кристофере 2 ноября 1641 г. Оно состояло из 13 статей и впервые было опубликовано во «Всеобщей истории Антилл» Ж. -Б. дю Тертра [11, р. 588-590; 3, с. 60-61]. Вернувшись на Тортугу, Левассёр перестал подчиняться как командору Пуанси, так и Компании островов Америки [18, р. 141-142]. На предложение директоров последней прислать на остров подкрепления он в октябре 1642 г. ответил им, что «весьма укрепил себя, снабдил пушками,

оружием и амуницией, которые дал этому острову сам Господь, и... больше не нуждается в людях для его удержания» [6, р. 39; 3, с. 61].

Состояние укреплений, возведенных Левассёром, было проверено во время испанского нападения в 1643 г. По данным дю Тертра, испанская экспедиция состояла из 6 кораблей и барок и 600 солдат, не считая матросов [11, р. 172]. Когда испанцы появились на рейде Бастера, им позволили беспрепятственно высадиться на берег, но едва они приблизились к укреплению на горе, их встретили артиллерийским огнем. Каратели снова погрузились на корабли и вышли в море. Там, посоветовавшись, они решили высадить десант к западу от Бастера, в Кайоне. Левассёр вновь не стал препятствовать их высадке, укрыв своих людей на подступах к форту. Согласно версии Шарлевуа, испанцы, развивая наступление, натолкнулись на засаду и во время боя потеряли 200 человек (дю Тертр пишет, что они «потеряли более сотни человек»). Те, кто уцелел, ретировались на свои суда и на следующий день уплыли [7, р. 13; 11, р. 172; 17, р. 36; 14, р. 87-88].

Ряд исследователей все же отрицает возможность испанского нападения на Тортугу в 1643 г., поскольку в испанских архивах не найдено документов, подтверждающих это [18, р. 143]. Информация французского автора Ж. Блона о том, что испанцы в 1645 г. на 5 галеонах с 600 солдатами пытались захватить Тортугу, также не подтверждается источниками [5, р. 43].

Укрепив свою власть на Тортуге, Левассёр превратился в настоящего диктатора. Если верить дю Тертру, Эксквемелину и Шарлевуа, он обложил колонистов непосильными налогами и повинностями и управлял островом «скорее как король, нежели как губернатор» [11, р. 174]. Католики были подвергнуты жестоким преследованиям, их часовня сожжена, а священник изгнан. Превратив Тортугу в оплот протестантов, Левассёр начал бросать неугодных ему людей в темницу, имевшуюся в башне форта. Эта темница называлась «Чистилищем». В ней находилась железная дыба, на которой пытали узников. Она называлась «Адом». От тирании Левассёра в конце концов пострадал даже протестантский пастор Рошфор (автор «Истории Антилл»), который поссорился с губернатором и был отстранен им от чтения проповедей [11, р. 173; 17, р. 37-38; 7, р. 15].

Желая избавиться от Левассёра, Компания островов Америки в 1644 г. разрешила Пуанси передать управление островом его племяннику Р. Блонделло де Лонвийе. В марте того же года де Лонвийе и контролер де ла Вернад отправились на Тортугу. Формально они должны были поздравить Левассёра с победой над испанцами, фактически – заманить его на Сент-Кристофер. Однако губернатор-гугенот не дал себя одурачить. Приглашение генерал-губернатора он отклонил, сославшись на то, что в его отсутствие испанцы могут вновь напасть на Тортугу. Посланцы Пуанси вынуждены были уехать ни с чем [11, р. 172; 7, р. 14; 2, с. 37].

Наряду с репутацией «гнезда протестантов», Тортуга укрепила свой статус крупной пиратской базы. Левассёр от своего имени стал выдавать флибустьерам каперские свидетельства на право грабежа испанских судов и поселений в Америке, получая за это определенную мзду [3, с. 64-65]. Со временем набеги флибустьеров Тортуги на испанские суда и поселения в Вест-Индии стали обычным явлением.

Пуанси долго искал случая разделаться с Левассёром. В конце концов, он решил сделать это с помощью рыцаря Мальтийского ордена шевалье де Фонтенэ [11, р. 175-176]. Весной 1652 г. шевалье прибыл на Сент-Кристофер на 22-пушечном фрегате, и Пуанси предложил ему отправиться на Тортугу, чтобы сместить Левассёра с поста губернатора. 29 мая того же года между генерал-губернатором и шевалье де Фонтенэ было заключено специальное соглашение [11, р. 591-593; 3, с. 67-68].

За выполнением договора должен был следить один из племянников Пуанси – господин де Треваль. Фонтенэ отплыл с Сент-Кристофера летом того же года. Сначала он отправился к побережью Новой Гранады, где в районе Картахены было взято несколько испанских призов. Потом корабль шевалье повернул к Эспаньоле, где объединился с фрегатом Треваля. Здесь Фонтенэ и его компаньон неожиданно узнали о том, что Левассёр был убит двумя своими ближайшими помощниками – Тибо и Робером Мартэнном. Получив известие о смерти Левассёра, Фонтенэ и Треваль поспешили к Тортуге. Но когда их суда появились на рейде Бастера, из форта по ним был открыт артиллерийский огонь. Отойдя на безопасное расстояние, корабли Фонтенэ и Треваля переместились на рейд Кайона, и там высадили на берег десант. Когда убийцы Левассёра поняли, что население острова не собирается защищать их, они договорились с Фонтенэ о сдаче форта при условии, что следствия по делу об убийстве губернатора-гугенота вестись не будет, и им позволят владеть имуществом, унаследованным ими от покойного [11, р. 177-178].

Устранение Левассёра и передача поста губернатора шевалье де Фонтенэ привело к тому, что права католиков на Тортуге были полностью восстановлены. В то же время остров сохранил за собой статус крупной базы флибустьеров и контрабандистов, промышлявших в бассейне Карибского моря.

Завершая наше исследование, отметим, что в жизнеописании Франсуа Левассёра остается еще немало «белых пятен». В частности, историкам предстоит выяснить, чем он занимался до того, как впервые попал в Вест-Индию, а также проследить основные вехи его биографии в период с 1625 по 1640 г.

На примере деятельности Левассёра видно, что в авангарде французской колониальной экспансии на Антильских островах в первой половине XVII века выступали предприниматели из приморских провинций Франции: купцы-авантюристы, рыцари Мальтийского ордена и новое дворянство. Основными методами их проникновения в

Вест-Індію стали морської розбій і контрабандна торгівля (включаючи работоргівлю). Захват острова Тортуга військовим інженером-гугенотом Левассєром в 1640 г. поклали початок активної колонізації французами Великих Антилл – перше все, північного і західного узбережжя острова Гаїти, де обновились вільні охотники-буканьєри. Крім того, покровительство, яке Левассєр надавав корсарам і флібустьєрам різних національностей, сприяло перетворенню Тортуги в головну базу піратів Карибського моря, для яких грабєж іспанських кораблів і поселєний в Вест-Індії були основним джерелом існування.

Примечания

1. *Губарев В. К.* Колонізація Сен-Кристофера (епізод з історії французького проникнення в Вест-Індію) / В. К. Губарев // Середньовіковий місто. – Саратов, 1991. – Вип. 10.
2. *Губарев В. К.* Тортуга – цитадель флібустьєрів (1630–1692 гг.) / В. К. Губарев // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004.
3. *Губарев В. К.* Пірати острова Тортуга / В. К. Губарев. – М., 2011.
4. *Ексквемелін А. О.* Пірати Америки / Олександр Олів'є Ексквемелін. – М., 1968.
5. *Blond G.* Histoire de la Flibuste / G. Blond. – P., 1969.
6. *Camus M. C.* L'île de la Tortue au coeur de la Flibuste caraïbe / M. C. Camus. – Paris, 1997.
7. *Charlevoix P. -F. -X. de.* Histoire de l'Isle Espagnole ou de S. Domingue. Ecrite particulièrement sur des Memoires Manuscrits du P. Jean-Baptiste le Pers... / P. -F. -X. de Carlevoix. – Paris, 1731. – Т. 2.
8. Colonising expeditions to the West Indies and Guiana, 1623–1667 / Ed. sby V. T. Harlow. – L., 1925.
9. *Crouse N. M.* French Pioneers in the West Indies, 1624–1664 / Nellis Maynard Crouse. – N. Y., 1940.
10. *Cultru P.* Le commandeur de Poincy a Saint-Christophe / Cultru P. // Revue de l'histoire des colonies francaises. – 1915. – 3e Trimestre.
11. *Du Tertre J. -B.* Histoire générale des Antilles habitées par les François / Jean-Baptiste du Tertre. – Paris, 1667. – Т. 1.
12. *François Levasseur, seigneur de René-de-Boisdouflet et des Lettres // Figures de Proue: un dictionnaire biographique de la flibuste / Par Raynald Laprise.* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://membre.oricom.ca/yarl/Proue/L/L.html>. Доступ – 17.09.2011 г.
13. *Guët I.* Origines de la Martinique. Le colonel Francois de Collart et la Martinique de son temps: colonisation, sieges, revoltes et combats de 1625 a 1720 / Isidore Guët. – Vannes, 1893.
14. *Haring C. H.* The Buccaneers in the West Indies in the XVII Century / C. H. Haring. – Hamden, 1966.

15. *Loix et Constitutions des Colonies françoises de l’Amerique sous le Vent. Tome premier, Comprenant les Loix et Constitutions depuis 1550 jusqu’en 1703 inclusivement / Par M. Louis-Elie Moreau de Saint-Mery. – Paris, 1784.*
16. *Marley D. Wars of the Americas: A Chronology of Armed Conflict in the New World, 1492 to the Present / D. Marley. – Santa Barbara, 1998.*
17. *Oexmelin A. O. Histoire des aventuriers [ou] flibustiers, qui se sont signalez dans les Indes contenant ce qu’ils ont fait de remarquable depuis vingt années avec la vie les moeurs & les coutumes des boucaniers & des habitans de S. Domingue & de la Tortue... / Par Alexandre Olivier Oexmelin. – Paris, 1699. – T. 1.*
18. *Peña Batlle M. A. La isla de la Tortuga, plaza de armas, refugio y seminario de los enemigos de España en Indias / M. A. Peña Batlle. – Madrid, 1977.*
19. *Ronciere Ch. de la. Histoire de la marine française / Ch. de la Ronciere. – Paris, 1910. – T. 4.*

УДК 94 (430) «1553–1586»

Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики

Каріков С. А.

Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики. Статтю присвячено діяльності курфюрста Августа I Саксонського (1553–1586). Проаналізовано основні напрями економічного, зовнішньополітичного, конфесійного курсу, внутрішньополітичні та культурно-освітні заходи. Політика Августа I визначена як типова для євангелічних правителів Німеччини раннього Нового часу. Вона сприяла утвердженню пріоритету влади курфюрста у вирішенні конфесійних суперечностей.

Ключові слова: курфюрст, політика, Саксонія, церква, професіоналізація.

Кариков С. А. Курфюрст Август I Саксонский: главные направления политики. Статья посвящена деятельности курфюрста Августа I Саксонского (1553–1586). Проанализированы основные направления экономического, внешнеполитического, конфессионального курса, внутриполитические и культурно-образовательные мероприятия. Политика Августа I определена как

типичная для евангелических правителей Германии раннего Нового времени. Она содействовала утверждению приоритета власти курфюрста в разрешении конфессиональных противоречий.

Ключевые слова: курфюрст, политика, Саксония, церковь, конфессионализация.

Karikov S. A. Elector Augustus I of Saxony: Main Directions of the Policy. The article is devoted to activity of Elector Augustus I of Saxony (1553–1586). The main directions of economic, foreign-political, confessional course, home policy, cultural and educational measures are analysed. The policy of Augustus I is defined as typical for German evangelical authorities of Early Modern Age. It assisted to claim of priority of elector's power in the decision of confessional contradictions.
Key words: elector, policy, Saxony, church, confessionalization.

Серед правителів німецьких держав XVI ст. – епохи Реформації та конфесіоналізації – увагу істориків найчастіше привертають постаті, діяльність яких пов'язана з подіями найбільш гострого протистояння ворогуючих таборів. Зокрема, дослідники історії Саксонії раннього Нового часу традиційно приділяють увагу таким діячам, як Фрідріх Мудрий і Моріц: адже за правління першого на території курфюршества Саксонського бере початок реформаційний рух, а другий зміг стати курфюрстом внаслідок умілого політичного маневрування між евангелічним та католицьким угрупованнями за часів Шмалькальденської війни. Водночас діяльність осіб, що припадає на періоди відносної соціально-політичної стабільності, в історичних працях відходить певною мірою на другий план. До таких правителів можна віднести Августа Саксонського, який, ставши курфюрстом після загибелі Моріца в битві під Зіверсгаузенном, перебував при владі 33 роки – з 1553 до 1586 р.

Політика курфюрста Августа становить інтерес з позицій дослідження конфесіоналізації в німецьких землях, яке передбачає характеристику подій у певних регіонах Німеччини – духовних та світських князівствах або окремих містах. Така регіоналізація історіографії, на наш погляд, об'єктивно обумовлена, передусім, політичною роздробленістю німецьких земель у XVI ст., а також їх конфесійною неоднорідністю. Узагальнюючі висновки щодо головних тенденцій розвитку німецького суспільства можуть бути зроблені лише на основі детального вивчення специфіки окремих територій, зокрема – політичного курсу їх правителів. На наш погляд, для цього необхідно перш за все звернути увагу на ті регіони, які посідали ключові позиції в розвитку німецького суспільства раннього Нового часу. За рівнем економічного розвитку й активності політичні події до цих регіонів, безумовно, належить Саксонія. Відіграючи провідну роль у подіях Реформації, курфюршество Саксонське зберегло вплив на імперському рівні й у другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького

релігійного миру. Актуальним є визначення місця в цих подіях політики, здійснюваної курфюрстом Августом I: її цілей, напрямів, головних проблем та наслідків.

Слід зазначити, що політичній діяльності Августа I Саксонського, порівняно з його попередником Моріцем, приділено менше уваги в німецькій історіографії. Зокрема, Ф. Бланкмайстер згадує заходи курфюрста в релігійній сфері в межах узагальнюючої праці з церковної історії Саксонії, наголошуючи на прагненні вести політику мирними засобами [7, S. 153]. Е. Везе, висвітлюючи ситуацію при дворі курфюрста Августа I, передусім звертає увагу на обставини усунення з посад прибічників філіпізму в 1574 р. [21, S. 241]. У дослідженні Й. Фальке головну увагу приділено аналізу соціально-економічного курсу Августа I [10].

В історіографії НДР події правління курфюрста Августа I не привертали великої уваги дослідників, оскільки пріоритет належав розгляду соціальної проблематики, пов'язаної передусім з подіями ранньої Реформації та Великої Селянської війни. Винятком є нарис Е. Коха, присвячений розвитку Євангелічно-Лютеранської Церкви в Саксонії, де відзначено деякі заходи конфесійної політики, здійснені в часи правління Августа I [16]. Сучасні німецькі дослідники Й. Брунінг [8] й Р. Гросс [11] також звертають увагу на внесок Августа I Саксонського у розбудову євангелічної церковної організації. Безумовно, у межах порівняно невеликих біографічних нарисів навряд чи можна очікувати висвітлення всіх аспектів проблеми, однак дослідники виокремили важливі риси конфесійної політики курфюрста. Зокрема, Й. Брунінг відносить до ключових моментів становлення євангелічної церковної організації в регіоні ініціативу курфюрста Августа I щодо розробки «Формули згоди» і «Книги згоди» [8, S. 117-118]. Таким чином, останнім часом деякі сторони діяльності Августа I Саксонського набули докладнішого висвітлення в історіографії, однак загальна характеристика його політики зберігає актуальність.

Вивчення політичної діяльності курфюрста Августа I доцільно здійснити за її головними напрямками. До таких належать: відносини з імператорською владою та з правителями сусідніх територій; соціально-економічні заходи; конфесійна й культурна політика.

Політика курфюрста Августа I позначена певними суперечностями у відносинах з імператорським престолом. Головним чином вони були пов'язані з тим, що у другій половині XVI ст. Август I Саксонський висунувся в перші ряди прибічників лютеранства. Посилення євангелічних територіальних правителів обмежувало можливості Габсбургів. Зокрема, усвідомлюючи небезпеку виникнення на Аугсбурзькому рейхстазі 1566 р. католицької більшості, саксонський курфюрст виступив проти того, щоб пфальцький курфюрст-кальвініст Фрідріх III був виведений з-під захисту релігійного миру, на чому

наполягав імператор Максиміліан II. Таким чином, відбулося фактичне визнання кальвінізму на території курфюршества Пфальцького, хоча офіційного дозволу цього віросповідання імператором надано не було [4, с. 104]. Проте Август I не підтримав і намагань Фрідріха III переглянути умови Аугсбурзького релігійного миру з метою надання кальвінізму юридичного визнання. Завдяки дотриманню такого «середнього шляху» саксонський курфюрст у контактах з Габсбургами зміг досягти балансу інтересів релігійних та династичних сил, закріпивши вплив Саксонії на загальноімперські справи.

Таке посилення курфюршества Саксонського викликало пожвавлення інтересу до нього з боку іноземних правителів, які бажали знайти міцного союзника в німецьких землях. Зокрема, у 70–80-ті рр. XVI ст. Генріх Наваррський провадив активне листування з Августом I. Спочатку він хотів використати вплив курфюрста на французького короля Генріха III для встановлення миру у Франції, а потім розпочати переговори про те, як відвести загальну загрозу з боку Іспанії від усіх протестантських сил Європи. Генріх Наваррський готував ґрунт для формування майбутнього антигабсбурзького об'єднання, а без підтримки саксонського курфюрста укласти подібний союз було б значно проблематичніше. 25 липня 1585 р. Генріх Наваррський звернувся до Августа I Саксонського з проханням надати військову підтримку французьким гугенотам [2, с. 132]. Однак до смерті курфюрста (12 лютого 1586 р.) згоди не було отримано. Обережність Августа I, імовірно, можна пояснити небажанням зіпсувати стосунки з австрійськими Габсбургами і французьким королем.

У внутрішньополітичному житті Саксонії Август I постає як авторитарний правитель. Не забороняючи діяльності ландтагів, він водночас прагнув підпорядкувати їх рішення волі курфюрста. Зокрема, саме за його ініціативи було здійснено кодифікацію й ухвалено нове зведення законів – Конституцію (1572 р.), що являла собою поєднання принципів німецького звичаєвого права й низки положень римського права. За часів правління Августа I відбулося розширення території курфюршества Саксонського: зокрема, у 1570 р. на користь династії Веттінів було секвестровано володіння мансфельдських графів [10, S. 201–202].

Проявом посилення впливу курфюрста на економічну сферу постає зростання його прав у керівництві гірничою справою, яка була важливим напрямом господарства Саксонії. У 60–80-ті рр. XVI ст. курфюрст Август I, маючи право вищої гірничої регалії на золото та срібло (воно охоплювало видання гірничих статутів, призначення службовців, надання привілеїв на копальні й пільгові грамоти на плавильні, карбування монети, регулювання продажу зазначених металів, збір податків), намагався поширити його і на інші метали. Зокрема, курфюрст скуповував земельні володіння, де були розташовані олов'яні копальні. Август I також забороняв продаж ковалями залізної руди іншим покупцям, крім самого курфюрста.

За порушення цієї вимоги винуватцям загрожувала конфіскація майна й ув'язнення [5, с. 164-168].

Крім того, Август I виявив зацікавленість у вдосконаленні територіальної системи шляхів сполучення. За його ініціативи почав здійснюватися нагляд за станом головних доріг: на Нюрнберг, на Бреслау і на Франкфурт, що поєднували Саксонію з Південною, Північною та Центральною Німеччиною [21, S. 260]. Це сприяло поживленню торговельно-економічних зв'язків між німецькими регіонами.

Представник «німецької історичної школи» В. Рошер визначив особу Августа I як «найбільшого економа свого часу». Ця оцінка ґрунтується на збільшенні саксонської казни, яка на час смерті курфюрста налічувала близько двох мільйонів гульденів. Таке збагачення було забезпечене передусім жорсткою централізацією податків, застосуванням деяких новацій в гірничій справі, розширенням місцевого ринку [19, S. 339].

Конфесійна політика Августа I була ще одним важливим напрямом курсу курфюрста. У другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького миру, релігійне питання зберігало актуальність, залишаючись предметом гострого суспільного протистояння. Розвиток Євангелічно-Лютеранської Церкви в кожній німецькій території визначався необхідністю подолання не тільки опозиції прибічників католицизму, але й численних внутрішніх проблем. У цих умовах конфесійна політика курфюрста Августа I охопила декілька складових:

- завершення секуляризації єпископств;
- зміцнення організаційної структури євангелічних общин;
- урегулювання догматичних суперечностей лютеранського вівровчення.

Політика секуляризації, розпочата в курфюршестві Саксонському ще у 20-ті рр. XVI ст., тривала і після переходу території під владу альбертинської лінії. Август I у цьому питанні продовжив політику свого брата Моріца. Головним об'єктом уваги курфюрста стали єпископства Мейссенське, Наумбурзьке і Мерзебурзьке. У 1561 р. помер останній римсько-католицький єпископ Мерзебурга Міхаель Хельдінг. Після цього соборний капітул Мерзебурзького єпископства обрав старшого сина курфюрста 18-річного Олександра адміністратором цієї території. У 1564 р. після смерті римсько-католицького єпископа Юліуса фон Пфлюга аналогічні вибори були здійснені в Наумбурзі; адміністратором цієї території також стає Олександр [16, S. 196]. У 1581 р. під контроль Августа потрапило єпископство Мейссенське, розташоване неподалік від Дрездена – столиці курфюршества. Практика призначення князівських синів адміністраторами церковних територій із можливістю подальшої передачі цих земель під їх управління (у випадку хвороби або смерті єпископа) за часів Реформації і конфесіоналізації набула в Німеччині значного поширення [15, S. 308]. Такий метод розширення своїх володінь

Августом I не суперечив умовам Аугсбурзького релігійного миру, який забороняв лише пряме захоплення територій, що належали іншим правителям, і насильницьке нав'язування їм власного віросповідання.

Зміцненню місцевої церковної організації мали сприяти регулярні візитації євангелічних парафій. Від імені Августа I 8 березня 1555 р. було видано інструкцію для проведення візитацій на території курфюршества Саксонського. Г. -В. Крумвіде підкреслює деякі суттєві положення, які відрізняли її зміст від аналогічної інструкції 1527 р. Це, зокрема, наголошення на необхідності захисту євангелічного вчення від «численних еретичних помилок та заблуджень». До таких поглядів були зараховані цвінгліанство, анабаптизм, ідеї Кальвіна, Озіандера, Майора, Швенкфельда, Буллінгера, поширення творів на території курфюршества було заборонене [17, S. 134]. На нашу думку, така вимога є виразним проявом формування лютеранської ортодоксії.

Відповідно до принципів інструкції в 1555 р. було здійснено генеральну візитацію парафій на території курфюршества Саксонського. Обов'язки її проведення були покладені на суперінтендентів та синод [13, S. 104]. Від священників вимагалось наглядати за присутністю всіх місцевих мешканців на богослужінні, а також за їх причащенням. Контролю суперінтендентів підлягали знання євангелічними священнослужителями «закону та Євангелія», уміння проповідувати й викладати громаді лютерівський Малий Катехізис [12, S. 307]. Організаційне зміцнення євангелічних общин Саксонії передусім мало спиратися на гарантії їх матеріального забезпечення, яке покладалося на общину і здійснювалося шляхом щоквартальних внесків парафіян. Водночас із цією метою могли бути використані й кошти колишніх добродійних закладів, якими до Реформації опікувалася Католицька Церква [6, S. 110].

Участь у візитаціях посадових осіб, які представляли інтереси курфюрста, дозволяла більш ефективно вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади в суспільстві. Остаточне таке становище було закріплене правом саксонського курфюрста призначати склад консисторії у Дрездені, її філій у Віттенберзі та Лейпцигу, а також наглядати за роботою синоду [3, с. 114].

Зміцненню лютеранства сприяло й урегулювання догматичних суперечностей лютеранського віровчення. Воно потребувало подолання розколу між ортодоксальними прибічниками вчення Лютера (гнезіолоутеранами) та прихильниками ідей Меланхтона (філіпістами), які в окремих пунктах зближувалися з ідеями кальвінізму. У 50–60-х рр. XVI ст. цей розкол визначався протистоянням теологів, пов'язаних відповідно з Єнським та Віттенберзьким університетами; спроби досягти компромісу між ними не дали бажаних наслідків.

У 70-і рр. XVI ст. Август I здійснив рішучий наступ на групу філіпістів. Зокрема, були звільнені з посад канцлер Георг Краков,

духівник курфюрста Крістіан Шютц, декілька професорів Віттенберзького університету, суперінтендент із Пірни Йоганн Штџессель [16, S. 204]. Дослідники висловлюють різні точки зору на причини такого різкого повороту курсу правителя. Одні автори пов'язують його з особистими мотивами, які торкалися гідності курфюрста і його дружини Анни [3, с. 206], інші акцентують увагу на відданості Августа ідеалам лютеранства. На наш погляд, для визначення мотивів курфюрста слід звернути увагу на той факт, що звільнені за рік до того близько 100 проповідників-гнезіолютеран (із 530 євангелічних священнослужителів Саксонії) після вигнання філіпістів не були повернуті для подальшого відправлення своїх обов'язків [16, S. 204]. Можна висловити припущення, що вчинок курфюрста пояснювався не стільки відданістю євангелізму (принаймні, не прихильністю до гнезіолютеранства), скільки прагматичним прагненням правителя уникнути можливості посилення опозиції.

Надалі Август I сприяв розробці лютеранськими теологами «Формули згоди» (1577 р.) та «Книги згоди» (1580 р.). Участь в обговоренні цих документів, прийняття яких остаточно закріпило єдність догматичних положень лютеранства, брали представники імперських станів – рицарство і бюргерство [20, S. 118]. «Великий церковний та шкільний статут курфюршества Саксонського» (1580 р.) конкретизував принципи згаданих документів на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації.

У Саксонському статуті 1580 р. було докладно регламентовано такі питання, як порядок прийняття вчителя на роботу, організація діяльності школи, програма навчання, контроль та оплата вчительської праці. Зокрема, передбачалося, що кандидати на посаду вчителя мають пройти перевірку на знання стародавніх мов і Біблії. Двічі на рік візитатори перевіряли діяльність шкіл різних типів. Сільські «німецькі» школи мали забезпечувати початкову освіту дітей. У молодших класах міських «латинських» шкіл учні вивчали абетку, граматику, лютерівський Малий Катехізіс; у старших переходили до вивчення стародавніх мов, математики.

Крім того, у статуті було розглянуто підготовку стипендіатів в університетах Віттенберга та Лейпцига, функціонування цих університетів. Слід зазначити, що за часів Августа I зростає чисельність студентів, які навчалися за рахунок держави; так, у Віттенберзькому університеті в цей період налічувалося 150 князівських стипендіатів. Було рекомендовано комплектувати викладацький склад університетів переважно місцевими кадрами і турбуватися про те, щоб їх випускники працювали в межах Саксонії [19, S. 361]. Важливе місце у структурі Віттенберзького та Лейпцизького університетів зайняла посада канцлера: він мав призначатися з викладачів теологічного факультету, що повинно було сприяти реалізації принципів єдності князівської та

церковної влади. Автономія університетів, таким чином, дещо обмежувалася [20, S. 128].

Саксонський статут 1580 р. також регламентував проведення наглядових заходів суперінтендентами, визначав принципи діяльності консисторії, регулював загальні норми сімейних відносин. У деяких випадках положення Саксонського статуту 1580 р. відповідають принципам Вюртемберзького церковного статуту 1559 р. [16, S. 212]. Реалізація принципів останнього документа була пов'язана з діяльністю його автора – теолога Якоба Андрее, який раніше працював у Вюртемберзькому герцогстві. Тому, на наш погляд, можна зробити висновок про принципову подібність структур євангелічної організації Саксонії і Вюртемберга.

Культурна політика курфюрста сприяла піднесенню Дрездена як столиці курфюршества. Саме за часів правління Августа I Саксонського в цьому місті було створено Кунсткамеру, до якої надходили твори мистецтва, коштовні рідкісні речі, старовинна зброя [1, с. 468]. Також відбувалася перебудова князівської резиденції, розпочата ще в 1549 р. – у період правління Моріца Саксонського. Крім того, в Саксонії було побудовано й перебудовано більш ніж 20 провінційних замків [3, с. 237]. Активно відбувалося й церковне будівництво: зокрема, в 1555 р. було завершено побудову замкової церкви у Дрездені, у 1572 р. – в Аугустусбурзі, у 1576 р. – у Фрейберзі [18, S. 164].

Таким чином, політика курфюрста Августа I Саксонського може бути визначена як загалом типова для євангелічних правителів Німеччини раннього Нового часу. Для його політики характерним було прагнення посилити авторитет територіальної князівської влади, однак, на відміну від діяльності Моріца Саксонського, війна не була головним засобом досягнення цієї мети: більш активно були використовувані економічні та політичні важелі управління. За часів правління Августа відбулося зміцнення єдності курфюршества Саксонського, а лютеранство остаточно утвердилося в територіальному церковному житті. Оформлення лютеранської ортодоксії сприяло утвердженню пріоритету влади курфюрста у вирішенні конфесійних суперечностей.

Примітки

1. *Бехайм В.* Энциклопедия оружия (Руководство по оружиюведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / В. Бехайм. – СПб., 1995.
2. *Ивонин Ю. Е.* Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2007. – № 7. – История.
3. *Прокопьев А. Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб., 2008.

4. *Rudersdorf M.* Максимилиан II (1564–1576) / М. Рудерсдорф // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону, 1997.
5. *Фараджева С. А.* Политика саксонских курфюрстов в горном деле / С. А. Фараджева // Из истории западноевропейского средневековья. – М., 1972.
6. *Beyer M.* Die Neuordnung des Kirchengutes / М. Beyer // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Leipzig, 1989.
7. *Blanckmeister F.* Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden, 1868.
8. *Bruning J.* August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München, 2007.
9. *Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, ..., gehalten werden sol. 1580* / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1902. – Bd. 1.
10. *Falke E.* Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkwirtschaftlicher Beziehung / E. Falke. – Leipzig, 1868.
11. *Groß R.* Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart, 2007.
12. *Instruktion zur Visitation. Vom 8. März 1555* / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1902. – Bd. 1.
13. *Jadatz H.* Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig, 2007.
14. *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996.
15. *Klueting H.* Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueting. – Stuttgart, 1989.
16. *Koch E.* Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
17. *Krumwiede H. -W.* Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H. -W. Krumwiede. – Göttingen, 1967.
18. *Mai H.* Der Einfluß der Reformation auf Kirchenbau und kirchliche Kunst / H. Mai // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Leipzig, 1989.
19. *Schilling H.* Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin, 1994.
20. *Tomas R.* Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Tomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Leipzig, 1989.
21. *Vehse E.* Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen / E. Vehse. – Hamburg, 1854. – Bd. 2.

К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н.э.

Ручинская О. А., Семененко Е. В.

Ручинська О. А., Семененко О. В. До питання про храмову медицину в античних містах Західного Причорномор'я у I–III ст. н.е. Дана стаття розглядає стан храмової медицини у Західному Причорномор'ї в I–III ст. н. е. Цей період характеризується активним розвитком сакральної медицини. Культри божеств-лікарів носили офіційний характер у більшості полісів причорноморського регіону. Храми Асклепія були центрами лікування, мали свою специфіку в місці розташування та архітектурному оформленні. В даний період храмова медицина Західного Понту починає зазнавати впливу Римської імперії, який проявився у поширенні східних культів, синкретизації їх з грецькими, поруч з храмами-лікарнями грецьких божеств-лікарів, існували і їх східні аналоги.

Ключові слова: храмова медицина, Західний Понт, Асклепій, Аполлон.

Ручинская О. А., Семененко Е. В. К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н.э. Данная статья рассматривает состояние храмовой медицины в Западном Причерноморье в I–III вв. Этот период характеризуется активным развитием сакральной медицины. Культы божеств-врачевателей носили официальный характер в большинстве полисов причерноморского региона. Храмы Асклепия являлись центрами врачевания, имели свою специфику в месторасположении и архитектурном оформлении. В данный период храмовая медицина Западного Понта начинает испытывать на себе влияние Римской империи, которое проявилось в широком распространении восточных культов, синкретизации их с греческими, наряду с храмами-лечебницами греческих божеств-врачевателей, существовали и их восточные аналоги.

Ключевые слова: храмовая медицина, Западный Понт, Асклепий, Аполлон.

Ruchinskaya O. A., Semenenko O. V. The Question about the Temple Medicine in the Ancient Cities of the Western Black Sea Region in I–III centuries AD. This article examines the state of the temple medicine in the Western Black Sea region in I–III centuries. This period is characterized by active development of the sacred medicine. Cults of deities-healers were formalized in the majority of Black Sea region polises. The temples of Asclepius were centers of healing, had its own specificity in the location and architectural design. During this period,

temple medicine of the West Pont begins to feel the influence of the Roman Empire, which was manifested in a proliferation of Eastern cults, syncretization them with the Greek, along with temples-clinics Greek deities-healers, there were their eastern counterparts.

Keywords: temple medicine, Western Pont, Apollo, Asclepius.

В I в. н. э. западнопонтийский регион вошел в состав Римской империи в качестве провинций Нижняя Мезия и Фракия. Образ жизни, духовный уклад жителей полисов, их обычаи не претерпели кардинальных изменений. Однако с этого времени греческие города начали испытывать на себе влияние римской идеологии, которая отразилась и на развитии культурной жизни западнопонтийских государств в этот период [12, с. 26]. В рассматриваемое время в Римской империи происходят значительные изменения в культурной сфере общества, осуществляется пересмотр традиционных духовных ценностей и стиля мышления, с востока приходят новые религиозные течения, которые быстро набирают популярность [29, с. 8, 9]. Для этого периода характерны мистицизм, иррационализм, индивидуализм. На волне происходящих изменений повышается интерес человека к своему здоровью, увлечение медициной приобретает массовый характер. Пик своего расцвета переживает сакральная медицина [16, с. 374-375].

Источники, позволяющие исследовать данную тему, представлены археологическим материалом, эпиграфикой, нумизматикой, письменными свидетельствами античных авторов. Главную ценность для исследования представляют эпиграфические данные, в частности, посвятельные надписи, которые дают возможность установить наличие храмов божеств-врачевателей в античных городах Западного Понта, выяснить особенности почитания этих божеств, определить время существования того или иного культа [37, № 76, 86, 315, 354, 388, 399, 400, 403]. Нумизматические источники свидетельствуют о наличии официальных культов здравеносных божеств в полисах Западного Причерноморья [3, № 2, 34]. Важные сведения дает археологический материал, представленный надгробными памятниками, статуэтками божеств-врачевателей, посвятельными рельефами, вотивными дарами, фрагментами статуй богов [7, 20, 21, 25, 6; 29; 39].

Специфической чертой исследуемого региона является фактическое отсутствие письменных источников по данной проблеме. Восполнить этот пробел позволяют косвенные свидетельства античных авторов. Ценную информацию об устройстве храмов божеств-врачевателей и структуре отправления культов дает греческий географ Павсаний (Paus. II, 11, 27). Методы лечения, которые использовались в асклепионах, представлены в труде римского ритора Элия Аристида (Ael. Arist. 1, 2), сведения об особенностях отправления культа Асклепия дают римские историки Фест (Fest. De verb. sign.) и Евсевий Кесарийский (Euseb. Praep. Evang.).

Важно подчеркнуть, что для исследования сакральной медицины в западнопонтийском регионе необходимо комплексное использование всех имеющихся исторических источников и привлечение свидетельств античных авторов в качестве аналогий.

Столь сложная и интересна проблема до настоящего момента не прлучила должного освещения в историографии. Существуют лишь отдельные публикации, посвященные некоторым аспектам развития медицины на периферии античного мира. Например, статья В. И. Кадеева, посвящена развитию медицины в Херсонесе Таврическом, в ней автор касается вопроса о храмовой медицине, делает предположения об эффективности методов лечения в храмах здравеносных божеств, отмечает широкое распространение сакральной медицины в Херсонесе, который являлся центром религиозного врачевания в Северном Причерноморье [14].

В болгарской и в отечественной литературе исследовались культы божеств-врачевателей в античных городах Причерноморья. Среди таких работ следует назвать исследования З. Гочевой [8], И. Дончевой [9], С. И. Межеричкой [16], А. С. Русяевой [24], Д. Чековой [32], Л. Г. Шепко [31], Н. И. Соловьянова [27]. Авторы анализируют распространение культов здравеносных божеств в полисах античного Причерноморья, их почитание среди греческого населения, а также среди фракийцев и римлян, рассматриваются особенности культов, характерные именно для причерноморского региона.

Следует также выделить статьи по археологии Причерноморья, в которых были исследованы отдельные элементы, связанные с развитием храмовой медицины в данном регионе. Работы Л. Огненовой-Мариновой [39], Т. Герасимова [6], Т. Стоянова [29], Н. В. Пятышевой [23], И. Валчева [5], А. Жалова [10] дают представление о votivных дарах, которые подносили божествам-врачевателям выздоровевшие больные, об отдельных архитектурных элементах, которые включали в себя храмы, посвященные здравеносным божествам, об особенностях месторасположения этих храмов.

Важны исследования З. Гочевой [33] и Г. Митрева [18], рассматривающие организацию религиозной жизни в античных полисах Западного Понта, в которой значимое место занимали культы богов, покровителей медицины. Большое значение имеют статьи М. Тачевой [41], С. Симеонова [26] и Г. Митрева [17], исследующие синкретизм божеств в Западном Причерноморье, это дает возможность рассмотреть наличие восточных и фракийских элементов в храмовой медицине данного региона.

Рассмотренные работы поднимают и частично исследуют вопросы, связанные с развитием сакральной медицины в западнопонтийском регионе, однако многие аспекты остаются неосвещенными, в частности проблемы, касающиеся организации лечения населения в храмах,

методы, которые использовались в лечении, особенности организации культов здравеносных божеств. Таким образом, вопрос требует дальнейшего более глубокого исследования.

Целью данной работы является рассмотрение организации храмовой медицины в античных полисах Западного Причерноморья, выявление особенностей влияния на нее римских и фракийских элементов.

Храмовая медицина в государствах Западного Понта получила широкое распространение уже в эллинистический период. Греческие поселенцы, основавшие города на побережье Черного моря принесли сюда и культы богов-врачевателей, почитаемых и популярных в Древней Греции [3, № 2, 34; 2, № 12]. Сакральная медицина основывалась на применении мистических и магических форм лечения больных, была связана с культами здравеносных божеств, но при этом использовала в своей практике и методы светской медицины. Люди обращались к богам с просьбами об исцелении и улучшении здоровья, приносили им дары и посвящали храмы.

Специфика западнопонтийского региона заключается в том, что он находился на периферии античного мира. Греческие города сохранили свои традиции, и римское влияние было здесь не настолько значительным, как в центральных регионах империи, однако отдельные его элементы все же прослеживаются.

В Западном Причерноморье в этот период также наблюдается повышение интереса к сакральной медицине. Наибольшей популярностью пользовались культы богов-покровителей медицины Аполлона и Асклепия, последний часто почитался в паре со своей дочерью, богиней здоровья Гигией. Этот факт подтверждают посвященные надписи римского времени из Одессоса, где имена божеств упоминаются рядом [37, № 76, 86]. Археологические находки также свидетельствуют о совместном почитании этих божеств. На фризе из Филиппополя (II в. н. э.), который, скорее всего, являлся частью храма, Асклепий и Гигия изображены вместе с Телесфором, древнегреческим богом выздоровления [29, с. 25]. Подобное сочетание можно увидеть и на посвященной плите из Пауталии (II–III вв. н. э.), где находилось святилище Асклепия [21]. В рассматриваемом регионе Телесфор сочетался с фракийским демоном здоровья или древнеегипетским Гарпократом, он выступал помощником Асклепия, обладал способностью насыщать оздоровительный сон, олицетворял скрытые от глаз силы жизни, покровительствовал магической медицине [30, с. 26].

Культе Асклепия, храмы которого одновременно являлись центрами религиозного врачевания, был популярен в большинстве городов Западного Причерноморья. Его храмы были расположены как в крупных городах причерноморского региона, так и в сельской местности. Говоря о городских храмах, можно утверждать о наличии официального культа Асклепия в Одессосе, об этом свидетельствуют

посвятительные надписи богу [37, № 76, 86]. В северо-западной части римских терм Одессоса было открыто святилище Асклепия и Гигии [32, с. 61]. О присутствии государственного культа Асклепия в Сердике говорят монеты с изображением божества (III в. н. э.) [3, № 78]. Есть эпиграфические свидетельства о существовании храма Асклепия в Месембрии, исходя из этого, можно утверждать, что культ этого божества получил там распространение [37, № 315, 354; 27, с. 174].

Асклепий издавна являлся покровителем минеральных источников. Очень популярным было строительство храмов Асклепия вблизи рек и минеральных целебных источников или просто источников, а также естественных пещер – это объясняется спецификой лечения больных, которое было часто связано с водными процедурами. Яркими примерами таких сооружений могут служить храм в Пауталии, святилище в районе Глава Панега, располагавшееся на берегу озера, храмы в районе Сливницы, Перники, Баткуна, которые находились рядом с источниками [6, с. 219].

Наряду с городами, храмы Асклепия строили также и за городскими стенами, вдали от поселений, в живописных холмистых и равнинных местностях, окруженных садами и священными рощами [5, с. 5; Paus. II, 10.2].

Примером таких святилищ в Западном Понте может служить храм в районе Новосела, возведенный недалеко от пещер [5, с. 16; 10, с. 8]. Пещеры использовались для размещения в них абатона, специального помещения для проведения инкубации – погружения больного в священный сон [28, с. 20].

Святилище Асклепия в Пернике располагалось неподалеку от гротов. Теменос, на котором располагался храм, был окружен крепостными стенами. Архитектурный тип храма относительно прост. Это простиль с четырьмя колоннами. Главное место в нем занимала статуя божества [5, с. 18;].

В отношении устройства храмов Асклепия ценные сведения приводит Павсаний, описывая знаменитый храм бога-врачевателя в Эпидавре (Paus. II, 27). На основании этого можно сделать вывод о характерных архитектурных элементах, которые должен был включать храм Асклепия. В архитектурном отношении эпидаврийский храм представлял собой периптер дорического стиля, одиннадцать колонн окружали его в длину и шесть в ширину. В предхрамие вела лестница из трех ступеней, оттуда открывались двери в сам храм. В храме должна была находиться статуя Асклепия. Перед статуей стоял стол с различными яствами. Фронтоны храма были украшены барельефными группами. Близ храма также размещалась статуя Асклепия. Рядом с храмом находился портик, который использовался в качестве абатона – специального помещения, где больные должны были провести ночь в ожидании пророческих снов [1, с. 87-89].

Как свидетельствует Павсаний, окрестности храмов считались священными, ни собаки, ни мертвецы, ни роженицы не имели права быть допущенными на их территорию (Paus. II, 27, 1).

Культурное влияние Римской империи на западнопонтийский регион проявилось в возрастании популярности египетских культов [12, с. 23], которые были повсеместно распространены в Римской империи в рассматриваемый период. Все большее влияние в Риме приобретает идея единого бога-спасителя, который сочетал в себе функции нескольких божеств. Находки монет в городах Западного Причерноморья свидетельствуют о почитании греко-египетского бога врачевателя Сераписа в облике Асклепия. Сераписа в большинстве случаев сопровождала древнеегипетская богиня-мать Исида, одной из эпиклез которой в данном регионе была Лохия – покровительница родов и материнства, в паре с Сераписом они отождествлялись с Асклепием и Гигией [13, с. 43]. По типу асклепионов, храмов-лечебниц Асклепия, создавались серапеумы, которые также являлись центрами врачевания [19, с. 63]. Остатки таких храмов обнаружены в долине р. Струмы, их архитектурные составляющие свидетельствуют о проведении в серапеумах церемонии инкубации (лечение сном), которая была одним из самых главных методов лечения в асклепионах [17, с. 8].

В Западном Причерноморье в римскую эпоху Асклепий часто изображался в виде фракийского всадника [8, с. 88]. Это обусловлено присутствием фракийского элемента среди населения городов, в частности в районе Пазарджик, с. Паталеница среди остатков святилища Асклепия обнаружены посвященные стелы с характерной иконографией [25]. Большой популярностью культ Асклепия пользовался у римских легионеров, войска которых базировались в провинции Нижняя Мезия [24, с. 436]. В числе воинов среди римских граждан были и романизированные фракийцы, которые тоже восприняли культ божества-врачевателя [27, с. 54].

Определенными особенностями сопровождался допуск больных в храм Асклепия. Будущие пациенты должны были пройти некоторые обязательные процедуры. Чаще всего они предполагали собой полное очищение организма, которое включало специальную диету, в том числе прием рвотных и слабительных, обязательным компонентом очищения было омовение в морской воде или в священных водах источников [40, с. 128].

Только после осуществления всех предварительных процедур больной допускался в стены храма. Вхождение в храм сопровождалось ритуальным шествием, во время которого, жрецы рассказывали истории о чудесных исцелениях, совершенных божеством. Стены храмов изобиловали надписями, рассказывающими истории болезней и их излечения, а также вотивами, изображающими излеченные части тела, которые благодарные пациенты подносили божеству в знак признательности за восстановленное

здоровье [28, с. 15]. В храме будущие пациенты могли помолиться божеству и принести жертвоприношения. Следует отметить, что в храмах Асклепия приносились жертвоприношения змее, которая была помощником бога врачавателя и олицетворяла выздоровление и возвращение жизненных и духовных сил [34]. Фестус упоминает змей, которые охраняли храм Асклепия на Тибре, и собак, которые тоже использовались в храме [37, № 110].

В дар Асклепию приносили различных животных. Среди votivных даров, найденных во время раскопок античной Пауталии, было обнаружено гранитное яйцо, посвященное в храм Асклепия, выздоровевшим пациентом. Подобная находка была открыта и в районе храма при Глава Панега. Яйцо в представлении древних греков олицетворяло начало жизни и здоровья, и являлось одним из распространенных символов Асклепия [6, с. 218]. Изображения Асклепия с яйцом найдены и в Северном Причерноморье [23, с. 75].

Среди методов лечения, практиковавшихся жрецами в храмах, самым главным была инкубация. Больных помещали в специальное помещение – абатон, где они должны были провести ночь. Чаще всего абатоном служили крытые галереи, которые простирались вдоль стены храма [1, с. 88]. Перед торжественным погружением в сон жрецы совершали вечернюю службу, зажигали лампы, после чего все больные отправлялись ко сну. Об этих процедурах упоминает в своих «Священных речах» римский оратор Элий Аристид (Ael. Arist. 1,11). Предполагалось, что во сне пациентам являлся Асклепий, который давал рекомендации по излечению той или иной болезни. Следует отметить, что физическое состояние больных, находившихся под впечатлением от религиозных обрядов, историй о сказочных исцелениях, совершенных божеством, наконец, самим пребыванием в храме способствовало появлению вещей снов. Толкованием снов занимались жрецы. Это и составляло основу храмовой медицины. Жрецы подробно расспрашивали пациента о том, что ему приснилось и исходя из этого назначали лечение [28, с. 18]. Наряду с инкубацией популярными методами лечения были массаж, водолечение, гимнастика, внутреннее и наружное применение жертвенной крови, и совсем необычные практики, как то езда верхом, охота, посещение театра, слушание стихотворений и музыка. Об этом можно найти упоминания у Элия Аристида, который был частым посетителем асклепионов: «Бог приказывал мне много необычного. Помню, как нужно было пробежать босиком в зимнюю пору. Была езда верхом – самое трудное из всех занятий. ... Точно так же зимою я постоянно ходил босиком и укладывался на ночь во всех местах святилища – и под открытым небом, и где придется, а чаще всего на дороге к храму, под самой священной лампадой Бога» (Ael. Arist. 1, 65; Ael. Arist. 2, 80). Хотя известно также и о применении жрецами методов традиционной

медицины. Жрецы использовали средства терапевтического лечения. Все тот же Элий Аристид сообщает: «А после этого он дал мне лекарства, первым из которых, насколько я помню, был сок бальзама. Им нужно было натереться, когда при омовении переходишь из горячей воды в холодную. Затем были очистительные средства из изюма и других разностей...» (Ael. Arist. 2, 80). Распространенным методом лечения было кровопускание, которое призвано было очищать организм. (Ael. Arist. 2, 48).

Скорее всего, большинство жрецов храмов Асклепия обладали определенными медицинскими знаниями, которые позволяли поставить диагноз и назначить необходимое пациенту лечение. В Западнопонтском регионе это подтверждается эпитафическими свидетельствами об одновременном отправлении жрецом и должности врача [37, № 135, 315].

Больные, излечившиеся от своих недугов, должны были приносить дары храму, это могли быть различные предметы. В частности, в святилищах Асклепия в Западном Причерноморье открыты статуэтки Асклепия и Гигии, посвященные рельефы и плиты, votive дары [7, 20, 21, 25, 6, 29, 39]. Элий Аристид неоднократно упоминает о подарках, принесенных им богу Асклепию: «После этого мне приснилось, что, находясь в Пергаме, я послал Богу большой венок, какие приносят Асклепию частные лица... снял с себя перстень и пожертвовал Телесфору. Ведь сделать так – то же самое, что отдать сам палец. В углублении же перстня нужно написать: «О, дитя Кроноса». И сделавший так будет спасен» (Ael. Arist. 1, 44; 2, 27).

Таким образом, храмовая медицина в античных городах Западного Причерноморья получила широкое развитие уже в эллинистический период и продолжала активно развиваться в римское время. На исследуемом этапе почти во всех городах существовали государственные культы Асклепия. Храмы Асклепия были главными центрами религиозного врачевания и располагались как в городах, так и в сельской местности. Расположение и архитектура храмов Асклепия сходны с греческими аналогами. Следствием римского влияния на данный регион стало широкое распространение восточных культов и синкретизация их с греческими. Наряду с асклепионами, в которых осуществлялось лечение пациентов, существовали и серапеумы, которые выполняли те же функции. Прослеживается также влияние фракийского элемента, которое проявилось в синкретизации божеств-врачевателей с местными фракийскими божествами.

Примечания

1. *Александровский Н. А.* Раскопки эпидаврского святилища / Н. А. Александровский // ЖМНП. – 1890. – № 269.
2. *Антична рисувана керамика в България / М. Лазаров.* – София, 1990.

3. *Антични и средновековни монети в България* / Т. Герасимов. – София, 1975.
4. *Аристид Элий*. Священные речи / Пер. с лат. С. И. Межерицкая / Элий Аристид. – М., 2006.
5. *Вълчев И. Д.* Извънеградските светилища в римската провинция Тракия (I–IV вв.): Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен «Доктор» / И. Д. Вълчев. – София, 2011.
6. *Герасимов Т.* Едно votivno яйце на Асклепий / Т. Герасимов // Известия на археологически институт. – 1966. – Т. 29.
7. *Глава на Асклепий (II–III вв.): ИМ ОФ № 15* // Регионален исторически музей. Кюстендил. [Електронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kyustendilmuseum.primasoft.bg/>. Доступ – 11.12.2011 г.
8. *Гочева З.* Култът на тракийския конник в контекста на религията на източното средиземноморие / З. Гочева // Известия на катедра българска история и археология и катедра обща история СУ. – 2003. – № 1.
9. *Дончева И.* Култът към Асклепий в Кабиле / И. Дончева // Епохи. – 1998. – № 3-4.
10. *Жалов А.* Спомен за пещерите светилища в България. [Електронный ресурс]. Режим доступа: www.helictit.info. Доступ – 9.11.2011 г.
11. *Жебелев С. А.* Религиозное врачевание в Древней Греции / С. А. Жебелев // ЗРАО. – 1893. – Т. 6.
12. *Златковская Т. Д.* Мезия в I–II вв. н. э.: (к истории Нижнего Дуная в римское время) / Т. Д. Златковская. – М., 1951.
13. *Йурукова Й.* Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха / Й. Йурукова // ИАИ БАН. – 1974. – Т. 34.
14. *Кадеев В. И.* О медицине в Херсонесе Таврическом / В. И. Кадеев // Древности. – Харьков, 1994.
15. *Ковнер С. Г.* История медицины: в 3 т. / С. Г. Ковнер – Т. 1. – К., 1878.
16. *Межерицкая С. И.* Култът Асклепия и психология античного общества II в. н. э. / С. И. Межерицкая // Мнемон. – 2004. – Вып. 3.
17. *Митрев Г.* Египетските култове в Древна Македония през елинистическата и римската епоха / Г. Митрев // Сборник научни трудове на ПУ. – 2000. – Т. 38. – Кн. 1.
18. *Митрев Г.* Организацията на религиозния живот в Тесалоника през римската епоха / Г. Митрев // История. – 2001. – Год. 9.
19. *Митрев Г.* Фактори за установяването и разпространението на източните култове в Древна Македония / Г. Митрев // Пловдивски университет «Паисий Хилендарски». Научни трудове. История. – 2006. – Т. 1. – Кн. 1.
20. *Оброчна плоча на Асклепий (II–III вв.): ИМ ОФ № 288* // Регионален исторически музей. Кюстендил. [Електронный ресурс]. Режим

- доступа: <http://www.kyustendilmuseum.primasoft.bg/>. Доступ – 11.12.2011 г.
21. *Оброчна* плоча на Асклепий, Хигия и Телесфор (II–III вв.): ИМ ОФ № 13 // Регионален исторически музей. Кюстендил. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kyustendilmuseum.primasoft.bg/>. Доступ – 11.12.2011 г.
  22. *Павсаний*. Описание Эллады: в 2 т. / Павсаний. – Т. 1. – М., 2002.
  23. *Пятышева Н. В.* Мраморная статуэтка Гигиен из Херсонеса / Н. В. Пятышева // ВДИ. – 1971. – № 4.
  24. *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. – К., 1992.
  25. *Светилището* на Асклепий в Паталеница с надписи на финикийски. Оброчни плочки на тракийския Херос. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://apollo.blog.bg/izkustvo/>. Доступ – 11.12.2011 г.
  26. *Симеонов С.* По следите на египетските култове в Тракия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://d3bep.blogspot.com/> Доступ – 7.12.2011 г.
  27. *Соловьянов Н. И.* О культах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в I–III вв. н. э. / Н. И. Соловьянов // Проблемы идеологии и культуры в раннеклассовых формациях. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1986.
  28. *Соркина Т. С.* Медицина в рабовладельческих государствах Средиземноморья / Т. С. Соркина. – М., 1979.
  29. *Стоянов Т.* За За интерпретацията на така наречения «Фриз на здравеносните божества» от Филипопол / Т. Стоянов // Археология. – 1987. – № 2.
  30. *Уколова В. И.* Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – середина VII) / В. И. Уколова. – М., 1989.
  31. *Шепко Л. Г.* Образы богов-врачевателей в художественной культуре древнегреческих городов Северного Причерноморья / Л. Г. Шепко // Медицина в художних образах. – Донецк, 2004.
  32. *Chiekova D.* Cults of the Greek Cities *En Aristera tou Pontou*: Interaction of Greek and Thracian Traditions // *Electronic Antiquity*. – 2007. – Vol. 11. – № 1.
  33. *Gocheva Z.* Organization of Religious Life in Odessos / Z. Gocheva // *Kernos*. – 1996. – № 9.
  34. *Cosmas.* Ad Carmen LII Gregorii Nazianzeni // *Edelstein E.* Collection and Interpretation of the Testimonies / L. Edelstein. – Baltimor, 1998.
  35. *Eusebius.* Praeparatio Evangelica / Eusebius. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.archive.org>. Доступ – 9.11.2011 г.
  36. *Festus.* De verborum Significatu // *Edelstein E.* Collection and Interpretation of the Testimonies / L. Edelstein. – Baltimor, 1998.
  37. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* / G. Mihailov. – Sophia, 1970. – Vol. 1.

38. *Nutton V.* Ancient Medicine / V. Nutton. – N. Y., 2004.
39. *Oggenova-Marinova L.* Un atelier de Plastes imaginarius a Montana / L. Oggenova-Marinova // Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace. Bulgarie. I–IV siècle. – Sofia, 1987.
40. *Stafford E.* “Without you no one is happy”: the Cult of Health in Ancient Greece / E. Stafford // Health in Antiquity. – N. Y., 2005.
41. *Tacheva-Hitova M.* Eastern cults in Moesia Inferior and Thracia / M. Tacheva-Hitova. – Leiden, 1983.

УДК 930 (470 + 571): 94 (37) «02»

Проблема социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в современном российском антиковедении

Сергеев И. П.

Сергеев И. П. Проблема социально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н. е. в сучасному російському антикознавстві. У статті розглядається питання про трактовку сучасними російськими антикознавцями особливостей соціально-політичного розвитку Римської імперії у III ст. н. е. Аналіз досліджень Е. Д. Фролова, Ю. Б. Циркіна, Ю. В. Куликової та П. М. Лебедева приводить автора статті до висновку, що на сьогоднішній день низка аспектів проблеми трактується російськими антикознавцями не однозначно, що вимагає продовження її дослідження.

Ключові слова: Римська імперія, III ст. н. е., соціально-політичний розвиток, російське антикознавство.

Сергеев И. П. Проблема социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в современном российском антиковедении. В статье рассматривается вопрос о трактовке современными российскими антиковедами особенностей социально-политического развития Римской империи в III веке н.э. Анализ исследований Э. Д. Фролова, Ю. Б. Циркина, Ю. В. Куликовой и П. Н. Лебедева приводит автора статьи к выводу, что на сегодняшний день ряд аспектов проблемы трактуется российскими антиковедами весьма не однозначно, что требует продолжения ее исследования.

Ключевые слова: Римская империя, III в. н. э., социально-политическое развитие, российское антиковедение.

Sergeev I. P. The problem of sociopolitical development of the Roman Empire in the 3rd century AD in the modern Russian classics. The article reviews the problem of interpretation of peculiarities in the sociopolitical development of the Roman Empire during the 3rd century AD by the modern Russian classics scientists. Analysis of the researches of E. D. Frolov, Y. B. Tsirkin, J. V. Kulikova, P. N. Lebedev leads the author to the conclusion that at present a number of aspects of the problem isn't treated definitely by the Russian classics scientists. On this basis the article sums up that the problem hasn't found the final solution in the Russian classics yet, and it should remain the subject of the Russian historians attention in the future.

Keywords: Roman Empire, the 3rd century AD, sociopolitical development, the Russian classics.

Еще совсем недавно в российском антиковедении наблюдалось отсутствие специальных исследований, посвященных проблеме социально-политической истории Римской империи в III веке н. э. Но в последние годы такие исследования появились. Причем данная проблема стала привлекать внимание не только молодых российских ученых, но и маститых антиковедов России. Характеристика этих исследований позволяет судить о состоянии изучения как в целом проблемы социально-политического развития Римской империи в III веке н. э., так и отдельных ее аспектов в современном российском антиковедении.

Э. Д. Фролов на научной конференции «Античное общество-11» в апреле 2010 г. выступил с докладом о феномене кризиса в социально-политической и духовной жизни античного мира, который лег в основу статьи, опубликованной в «Вестнике Санкт-Петербургского университета» [5]. В статье речь идет о кризисах, через которые прошел античный мир в целом на протяжении всей своей истории. При этом под кризисом автор понимает такие временные периоды, «когда традиционная социальная или духовная система не в состоянии отвечать на вызовы современности» [5, с. 9]. Содержанием исторического кризиса, по мнению Э. Д. Фролова, является «конфликт традиции старого порядка с новыми тенденциями» [5, с. 9].

К числу таких кризисов в истории Древнего Рима Э. Д. Фролов относит и тот кризис, за которым в антиковедении закрепилось название кризиса III века. Симптомы его, по Э. Д. Фролову, стали проявляться в начале III века, а с особой силой кризис разразился после гибели Александра Севера в 235 г. н. э. [5, с. 17].

Причины возникновения данного кризиса автор статьи связывает с внутренними процессами развития Римской империи, которые были осложнены неблагоприятными внешними условиями [5, с. 17].

В статье нет четкого определения характера кризиса. Однако в ней говорится о том, что в связи с сокращением притока рабов по причине прекращения наступательных войн ухудшилось состояние экономики

империи, «переход от рабства к колонату повлек за собой натурализацию экономики и упадок экономических связей между городами и сельской округой, а затем и между отдельными областями» [5, с. 17]. Следствием этих процессов явился процесс децентрализации Римской державы, который проявился «в росте экономической и политической самостоятельности западных (Галлия, Британия) и восточных провинций (Греция, Азия, Сирия, Египет)» [5, с. 17].

В условиях этого кризиса, по мнению Э. Д. Фролова, очень деструктивную роль сыграли растущая самостоятельность армии и так называемые солдатские императоры. Кого из правителей Римской империи периода кризиса III века он относит к числу солдатских императоров, автор статьи не пишет, но считает их естественным последствием пролетаризации среднего класса римского общества [5, с. 18].

Вопрос о результатах преодоления кризиса III века в статье не рассматривается. Однако Э. Д. Фролов считает, что при различиях в ходе, последствиях и исторической роли явлений кризиса в античном мире «природа кризисов была более или менее однородной: это упадок или стагнация традиционных социальных систем и духовных ценностей и приход им на смену новых общественных установок» [5, с. 18].

Довольно активно исследованием проблемы социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в последние годы занимается Ю. Б. Циркин. На уже упомянутой научной конференции «Античное общество-11» он также выступил с докладом, который лег в основу его статьи «Военная анархия» (из политической истории Рима в III в. н. э.)» опубликованной в сборнике статей «Мнемон» [6].

Как явствует из этой статьи, Ю. Б. Циркин считает, что за все время своего существования римское государство пережило три больших кризиса: «первый относится к концу республиканского времени, второй – «кризис III века», третий начался со смертью Феодосия в 395 г.» [6, с. 272].

При этом под кризисами в истории римлян автор статьи понимает «эпохи тотального разрушения». Поскольку главным, хотя и не единственным, оружием разрушения в период «кризиса III века» являлась армия, этот период, по мнению Ю. Б. Циркина, «можно, следуя М. И. Ростовцеву, назвать временем «военной анархии» (при всей условности этого наименования)» [6, с. 272]. Однако, подчеркивает авторитетный историк, «военная анархия» была не только эпохой тотального разрушения, но и переходной стадией от одного состояния римского государства к другому, более соответствующему политической, социальной, экономической и религиозно-идеологической реальности. Причем этот переход был не относительно плавным, эволюционным, а взрывным, скачкообразным, т. е. революционным. «В свое время, – пишет Ю. Б. Циркин, – Р. Сайм назвал крушение Республики революцией. По аналогии «военную анархию» можно назвать второй римской революцией» [6, с. 278].

Кризис III века, по мнению Ю. Б. Циркина, продолжался со 180 г. н. э. по 285 г. н. э. В его развитии «можно выделить два качественно различающихся периода – собственно кризис, начавшийся <...> с убийства Коммода, и разрушение принципата. Гранью между этими двумя периодами является убийство Александра Севера и возвышение Максимиана» [6, с. 272]. При этом эпоху крушения ранней империи с точки зрения политической истории в статье предлагается разделить на два больших периода, между которыми располагается правление императора Галлиена [6, с. 276]. Годы правления Галлиена стали гранью между этими периодами, по Ю. Б. Циркину, потому, что до этого в политической жизни империи велись поиски некоторого компромисса между постоянным укреплением императорской власти и претензиями сената, по крайней мере, на сохранение своего положения. Галлиен же отстранил сенаторов от военной службы. И этот акт «лишил их не только командования легионами, но и наместничества в «вооруженных» провинциях. Сенат потерял всякую материальную опору своей власти, а с нею фактически и саму власть. Сенат на деле перестал быть органом государственной власти. Он сохранился как корпорация и как символ римской государственности, но без всяких реальных властных функций. И после этого ни о каких попытках компромисса между императорской властью и сенатом речи уже не было. Начавшийся после этого правления второй период «военной анархии» был отмечен постоянным укреплением императорской автократии» [6, с. 277-278]. Одновременно шел процесс ослабления политического веса сената. Тот факт, что Кар стал первым законным римским императором, не наделенным полномочиями сенатом, Ю. Б. Циркин расценивает как показатель того, что «сенат лишился своей последней государственной функции. И хотя сам этот орган сохранился, из «конституционной» истории Рима он был вычеркнут окончательно. Принципат как политический строй, созданный Августом, перестал существовать» [6, с. 279]. Фактическое приобретение императорской властью самодержавного характера Ю. Б. Циркин считает «первым и самым, пожалуй, главным итогом «военной анархии» [6, с. 279].

Как видим, большую роль в процессе потери римским сенатом функции важного государственного органа, по мнению Ю. Б. Циркина, сыграл император Галлиен. Вполне логично, что вопросу о взаимоотношениях между этим императором и сенатом он посвятил специальную статью [8]. В ней Ю. Б. Циркин не только подробно исследует преобразования Галлиена, отразившиеся на значении сената и представителей сенаторского сословия в политической жизни римского государства, но также детально рассматривает вопросы об обстоятельствах прихода Галлиена к власти и его гибели, о характере его внешней и внутренней политики, причинах «антисенаторского»

курса этого императора, об оценке императора Галлиена и его правления древними авторами. Сам Ю. Б. Циркин считает, что, «достигнув дна в правление Галлиена, Римская империя при его преемниках начала постепенно подниматься. Этот подъем происходил уже в новых условиях, которые в значительной степени были созданы Галлиеном и его реформами» [8, с. 70].

В связи с вопросом о политической роли сената и армии в период «военной анархии» Ю. Б. Циркин обращается и к вопросу о солдатских и сенатских императорах. Он признает, что императоров этого времени не следует «жестко делить на солдатских и сенатских, как было еще сравнительно недавно принято в историографии» [6, с. 276]. Не предлагая взамен другого «деления» этих императоров и не формулируя своего представления о критериях отнесения правителей империи к числу сенатских или солдатских, Ю. Б. Циркин утверждает, что «собственно солдатским императором можно, видимо, считать только Максимиана и, может быть, некоторых узурпаторов, а сенатскими как таковыми – Пупиена и Бальбина» [6, с. 276].

Это утверждение естественно вызывает вопрос об избранном по инициативе сената в 276 г. н. э. императоре Таците. Правлению данного императора Ю. Б. Циркин посвятил отдельную статью [7]. В ней он приходит к выводу, что «Тацит в своей деятельности «сенатским» императором ни в коем случае не был. Максимум, чего добился сенат, так это гораздо более значительное, чем при Аврелиане, уважение к себе и возвращение некоторым чисто формальных полномочий» [7, с. 134].

Важным явлением периода «военной анархии», по мнению Ю. Б. Циркина, «стала усилившаяся тенденция к регионализации и децентрализации Римской империи. Огромное влияние на усиление этой тенденции оказал фактический выход денег из обращения. В результате разрывалась единая экономическая ткань Империи» [6, с. 280].

Ярким показателем возрастания интереса молодых российских антиковедов к проблеме социально-политической истории Римской империи в III веке н. э. следует признать защиту кандидатских диссертаций Ю. В. Куликовой (в 2003 г.) и П. Н. Лебедевым (в 2010 г.).

Диссертация Ю. В. Куликовой была посвящена всесторонней характеристике Галльской империи [1]. Свои взгляды на отдельные аспекты проблемы кризиса III века в Римской империи исследовательница высказала также в статье, опубликованной в сборнике «Studia historica» [2].

По мнению Ю. В. Куликовой, в III в. н. э. в Римской империи разразился социально-экономический и политический кризис, пик которого приходился на правление императора Галлиена [2, с. 143]. В период кризиса в империи шла борьба за власть между «сенатскими» и «солдатскими» императорами; при этом армия и сенат не являлись оторванными от общества силами, а представляли интересы отдельных

социальных групп. Армия выражала интересы муниципальных кругов, из представителей которых она в значительной степени и состояла. Сенат же выражал интересы магнатов – владельцев экзимированных земель [1, с. 10; 2, с. 142]. Создание «Галльской империи», считает исследовательница, было проявлением провинциального сепаратизма [1, с. 3], к возникновению которого в период кризиса III века привели «политическая нестабильность и политика некоторых императоров, не считавшихся с интересами провинций» [2, с. 144].

Своя трактовка ряда аспектов социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. содержится в диссертационном исследовании П. Н. Лебедева [3; 4]. Он считает, что в конце II века н. э. в империи произошел политический кризис, принявший форму гражданской войны [3, с. 3]. Политика императоров пришедшей к власти в результате победы в этой гражданской войне династии Северов не была направлена на сознательный разрыв с предшествующей эволюцией политической системы Ранней империи [3, с. 16]. Однако, по мнению диссертанта, «модель централизованной системы власти, во главе которой стоял единоличный глава государства, опиравшийся на иерархически организованный бюрократический аппарат, <...> оказалась также неадекватна потребностям эффективного управления обширным государством» в условиях начавшегося в 235 г. н. э. и продолжавшегося до прихода к власти Диоклетиана кризиса III века [3, с. 23]. При этом в диссертации формулируется авторская концепция кризиса III века, согласно которой, «данный кризис представлял собой естественную стадию резкой интенсификации процессов в непрерывно протекавшей трансформации римского государства и общества» [3, с. 15].

П. Н. Лебедев утверждает, что, несмотря на системный кризис и активные эксперименты в области государственного управления, в период кризиса III века «не наблюдалось революционных перемен. Все «инновации» периода имели глубокие предпосылки в истории Ранней империи и в основном являлись официальным оформлением уже развившихся процессов и тенденций, либо способом их осторожной коррекции. Однако именно на базе политических и административных находок императоров III в. (преимущественно, иллирийских императоров) произведут свои революционные изменения, оформившие позднейшее государство, Диоклетиан и Константин в конце III – начале IV вв.» [4, с. 164].

С неспособностью императоров обеспечить эффективное управление обширным государством в кризисных условиях П. Н. Лебедев связывает многочисленные узурпации периода. Однако он считает, что при этом «поразительным и беспрецедентным» было «отсутствие в период тяжелейшего внешне- и внутривнутриполитического кризиса каких-либо существенных сепаратистских настроений на

периферии (с целью отделения от империи)» [4, с. 162]. Ситуация же с образованием полунезависимого от Рима Пальмирского царства на Востоке и полностью автономной *Imperium Gallogum* на Западе трактуется в диссертации как «своего рода естественный эксперимент в области управления империей» [3, с. 20].

Таким образом, положительно оценивая факт возрастания интереса российских антиковедов к проблеме социально-политического развития Римской империи в III веке н. э., следует признать, что и на сегодняшний день у них нет единого мнения относительно целого ряда аспектов данной проблемы. Неоднозначно трактуется само понятие кризиса; по-разному определяются хронологические рамки кризиса III века, этапы его развития, итоги преодоления кризиса; спорными остаются вопросы относительно провинциального сепаратизма, деления императоров этого времени на солдатских и сенатских. Обращает на себя внимание также фактическое отсутствие дискуссии современных российских специалистов по римской истории по отдельным аспектам проблемы социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. Все это позволяет говорить о том, что данная проблема еще не нашла своего окончательного решения в российском антиковедении и должна стать предметом внимания российских историков и в будущем.

Примечания

1. *Куликова Ю. В.* «Галльская империя» от Постума до Тетриков: Политические, социально-экономические и культурные аспекты: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю. В. Куликова. – М., 2003.
2. *Куликова Ю. В.* Концепция власти в эпоху солдатских императоров / Ю. В. Куликова // *Studia historica*. – М., 2007. – Вып. 7.
3. *Лебедев П. Н.* Трансформация власти в Римской империи в III в. н. э.: автореф. ... канд. ист. наук / П. Н. Лебедев. – М., 2010.
4. *Лебедев П. Н.* Трансформация власти в Римской империи в III в. н. э.: дис. ... канд. ист. наук / П. Н. Лебедев. – М., 2010.
5. *Фролов Э. Д.* Феномен кризиса в социально-политической и духовной жизни античного мира (к постановке проблемы) / Э. Д. Фролов // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. – Серия 2: История. – 2010. – № 3.
6. *Циркин Ю. Б.* «Военная анархия» (из политической истории Рима в III в. н. э.) / Ю. Б. Циркин // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей*. – СПб, 2010. – Вып. 9.
7. *Циркин Ю. Б.* Император Тацит / Ю. Б. Циркин // *Studia historica*. – М., 2009. – Вып. 9.
8. *Циркин Ю. Б.* Галлиен и сенат / Ю. Б. Циркин // *Проблемы истории, филологии, культуры*. – Ярославль, 2010. – Вып. 23.

Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса – Херсона (к итогу дискуссии о датировке)

Туровский Е. Я., Филиппенко А. А., Фомин М. В.

Туровський Є. Я., Філіпенко А. А., Фомін М. В. Раннехристианский поховальний живопис Херсонеса – Херсона (до підсумку дискусії про датування). Херсонеські склепи з християнським поліхромним поховальним живописом входять до числа найбільш ранніх пам'яток християнського мистецтва. Сьогодні відомо 12 таких поховальних споруд. Вони були створені в період становлення херсонеської християнської громади (сер. IV ст. н.е.) та використовувалися протягом близько 100 років. Поступово живопис заснований на античних традиціях було замінено більш аскетичним стилем.

Ключові слова: склеп, мартирій, поліхромний стиль, хрисма, графіті.

Туровский Е. Я., Филиппенко А. А., Фомин М. В. Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса – Херсона (к итогу дискуссии о датировке). Херсонесские склепы с христианской полихромной погребальной живописью входят в число наиболее ранних памятников христианского искусства. Сегодня известно 12 таких погребальных сооружений. Они были созданы в период становления херсонесской христианской общины (сер. IV в. н.э.) и использовались в течение около 100 лет. Постепенно живопись основанная на античных традициях была вытеснена более аскетичным стилем.

Ключевые слова: склеп, мартирий, полихромный стиль, хрисма, граффити.

Turovskij E. J., Filipenko A. A., Fomin M. V. Early Christian Burial Art of Chersonese - Cherson (to the summary of the dating). Chersonesus tombs with Christian polychrome funeral painting are among the earliest monuments of Christian arts. Today 12 such burial facilities are known. They were made in the time of formation of Christian community in Chersones (the mid. IV AD century) and were in use for about 100 years. Eventually art based on ancient tradition were replaced by more austere style.

Keywords: tomb, martyrios, polychrome style, hrisma, graffiti.

Одной из уникальнейших группа памятников раннехристианского искусства в Херсонесе являются склепы с полихромной живописью. На сегодняшний день открыто 12 подобных погребальных сооружений содержащих росписи. Фактически, они стоят в одном ряду с такими шедеврами как Римские катакомбы и росписи молитвенного дома в Дура – Европос. Созданные на рубеже поздней античности и раннего средневековья на границах Римо – Византийского мира они несут в себе сформировавшиеся традиции эллинистического декоративного искусства первых веков, но имеют уже совершенно иную смысловую нагрузку.

Наиболее полное описание восьми из них вошло в фундаментальный труд выдающегося российского археолога и специалиста в области раннехристианского искусства М. И. Ростовцева [12]. Материал о двух склепах (№ 1, 2), открытых в 1998–1999 гг., был опубликован в приложении к работе В. М. Зубаря и А. И. Хворостяного [5, с. 144-154]. В 2003 г. был обнаружен еще один склеп [21, р. 19-20]. В 2006 г. он был исследован [13]. Помимо расписных памятников с использованием полихромной техники, здесь же был открыт уникальный склеп с рисунками, врезанными по сырой штукатурке.

Исследуя памятники раннехристианской живописи Херсонеса, М. И. Ростовцев пришел к выводу о том, что данная группа представляет собой результат заимствования, перенесения уже готовых, полностью сформировавшихся художественных форм. Сюжеты декоративной росписи херсонесских склепов свидетельствуют о том, что они были созданы в один период и находятся в хронологической близости к аналогичным по стилю памятникам. По его мнению, херсонесские склепы, скорее всего, были расписаны приезжими мастерами, которые хорошо знали основы современной им системы погребальной живописи и следовали ей [подр. см.: 12, с. 148-152].

Но существует и другая точка зрения. Согласно одного из предположений авторов склепы могли быть расписаны и местными мастерами. На территории некрополя были открыты и гробницы, содержащие явно языческие сюжеты, принадлежавшие предыдущей эпохе. Таким образом можно предполагать о существовании традиции и некоторой школы античной погребальной живописи в Херсонесе, на основании которой начала формироваться христианская система росписи [14, с. 40].

Особый интерес представляют эти памятники для изучения развития и формирования христианской традиции. Система погребальной росписи, возникающая на границе поздней античности и раннего средневековья сочетала в себе достижения античного декоративного искусства и раннехристианской символики. Так, склепы содержат в себе множество античных элементов (мраморную инкрустацию,

растительные орнаменты, изображения птиц и цветов), при этом все эти символы несут христианскую смысловую нагрузку.

Вопрос датировки этой группы памятников остается одним из самых сложных и спорных. М. И. Ростовцев, опираясь на нумизматический материал, датировал их второй половиной IV – началом V вв. [12, с. 451, 462, 469, 503-507]. Позже эту дату поддержали П. Д. Диатроптов, [2, с. 34-36], Л. Г. Хрушкова [17, с. 168-194], И. А. Завадская [3, с. 258-288]. Точку зрения о более позднем создании расписных склепов – не ранее второй половины V и даже начала VI вв. – отстаивал В. М. Зубарь [6, с. 12; 5, с. 158-163; 7, с. 300-311].

Одним из аргументов, подтверждающих позднюю датировку херсонесских склепов (не ранее второй половины V–VI вв.), В. М. Зубарь считал изображение рюмкообразного сосуда на входной стене склепа № 1 1998 г. [5, с. 158-163]. Но возникает закономерный вопрос, можно ли условное изображение чашевидного сосуда на стене склепа однозначно отождествлять с типологическим рядом стеклянных «рюмок»? Такое предположение, учитывая схематизм рисунка, представляется натянутым.

Весьма важным элементом раннехристианского декора было изображение монограммы Христа – хризмы. Само по себе изображение хризмы (совмещенные буквы X и P греческого алфавита) неоднократно трансформировалось и было широко распространено. Но именно Константиновская хризма, обрамленная в лавровый венок, стала символом триумфа, победы, небесного креста.

Наиболее ранние изображения такой хризмы относятся к концу III в. [1, с. 417-441; 15, с. 76; 18, с. 36-37]. После Миланского эдикта (313 г.) она получила широкое распространение. Встречается её изображение, дополненное греческими буквами альфа и омега («я есмь Альфа и Омега, начало и конец») (Откр: 1:8; 21:13). Со временем Константиновская монограмма вытесняется изображением монограмматического креста (вертикальной ветвью креста является греческая буква P с удлиненной ножкой) [20, р. 243-244; 9, с. 38-40; 16, с. 415].

Монограмма имени Христа в венке встречается в погребальных памятниках IV – начала V вв. в Риме, Испании, Галлии, Равенне [22, р. 340; 16, с. 415]. Такое же время дают надгробные мозаики Северной Африки, где тексты позволяют довольно точно датировать погребения [19, р. 10; 16, с. 416]. Изображения Константиновской хризмы сохранились и в склепах Софии (Сердика), Фессалоник, Сиракуз, Ниш, Сард, при этом датировка этих памятников IV–V вв. тоже не вызывает сомнений [23, р. 761-786].

Полное изображение хризмы с α и ω сохранилось в склепе 1904 (1853) г. В росписи плафона склепа 1909 г. также наблюдаются диагональные гирлянды, сходящиеся к расположенному в центре венку, изображение внутри венка сохранилось плохо, но следы хризмы

наблюдаются также вполне однозначно [12, табл. CV, 1]. М. И. Ростовцев предполагал вероятность монограммы также в склепах 1907 г. и на земле Н. Н. Тура, на сводах которых зафиксированы следы изображений венков [11, с. 453-454, 460, 465-466, 478]. Следы двойного круга, в котором могло быть изображение венка и от которого, вероятно, шли прямые гирлянды, отмечены также в склепе 1905 г. [8, с. 53; 11, с. 460; см.: Прил.]. Полное изображение хризмы в достаточно хорошем состоянии в кругах и венках отмечено на потолке склепа 2003/2006 гг.

Ранняя дата росписи херсонесских склепов подтверждается декоративной системой в целом, практически полностью еще подчиненной античным традициям. Известно значительное количество погребальных памятников IV–V вв., живопись которых имеет христианскую символику в виде хризм и крестов [3, с. 258-288]. В некоторых из них, как правило, из числа наиболее ранних, так же как и в херсонесских склепах, христианские символы сочетаются с традиционными античными мотивами (гирляндами, венками, цветами, птицами), безусловно, наделенными новым содержанием, но исполненными в духе позднеантичной живописи. Подобное сочетание старых форм и новых символов демонстрируют, например, погребальные памятники Сердики, Фессалоники, Никеи, Филипп [10, с. 25, рис. 9; 3, с. 258-288]. В целом для первых веков существования христианства во всех областях изобразительного искусства характерно широкое использование старых форм и образов, которые наполнены уже новым идеологическим содержанием.

Погребальная система росписи имеет аналогии в Болгарии. Три из девяти описанных гробниц Софийского некрополя (№ 7, 8, 9), роспись которых имеет так называемую «мраморную инкрустацию», относятся к самой ранней группе и датируются временем в пределах второй половины IV – конца V вв. [10, с. 67]. Позже V в. погребальные памятники, в декоре которых присутствовала бы имитация мрамора, не известны и в других областях христианского мира. Таким образом, присутствие техники «мраморировки» в христианской погребальной живописи является признаком ее относительно ранней датировки, что важно и для вывода относительно времени создания расписных херсонесских склепов [см.: Прил.].

Еще одним важным аргументом в споре о херсонесских расписных склепах могут выступать нумизматические материалы, несмотря на то, что некоторые исследователи категорично отвергают их решающую роль в датировке [2, с. 34-36; 5, с. 81-84]. В склепах 1903, 1905 и 1912 гг. были обнаружены монеты второй половины IV в. По одной монете Льва I (457–474 гг.) найдено в склепах 1912 г. и 1907 г. Именно на основании этих находок М. И. Ростовцев считал временем росписи большинства склепов вторую половину IV в. [11, с. 451, 457, 462, 469,

471, 479]. Однако В. М. Зубарь, неоднократно отмечая тот известный факт, что монеты IV–V вв. находились в денежном обращении Херсонеса – Херсона вплоть до VII в. [6, с. 4], полностью отрицал ценность нумизматического материала для объективных датировок.

Остановимся на этом вопросе подробнее. Кажущаяся очевидной аргументация В. М. Зубаря при внимательном рассмотрении проблемы не представляется справедливой. Необходимо отметить практически полное отсутствие в комплексах склепов монет языческого Херсонеса II–III вв. Подавляющее большинство находок монет принадлежит к римским медным имперским выпускам самых разных монетных дворов от императора Константина Великого до Аркадия. Отличительной особенностью этих находок является их очень малое нахождение в обращении.

Монеты находятся как по одной, так стопками и даже россыпью. Очевидно, мы имеем дело с обычаем, значение которого сегодня утрачено, возможно, это вариант милостыни, пожертвования, призывающего молиться о душах упокоенных. Такое предположение хорошо объясняет и факт отсутствия в комплексах склепов элевтерийных херсонесских монет с изображениями языческих божеств (Девы, Асклепия и Гигиен), не смотря на то, что они находились в обращении до VII в. Очевидно, для адептов христианской веры языческие боги воспринимались уже чем-то наподобие демонов и не вызывали ничего кроме отвращения. Естественно для отправления христианских обрядов они уже не годились, для этих целей использовались монеты римских христианских императоров. Единичные находки языческих монет эпохи эллинизма и этапа второй элевтерии могли попасть в склеп или с затечным грунтом, или в качестве приношения в тех случаях, когда изображение на монете практически отсутствовало, а атрибутировалась она по нечетким контурам и фактуре кружка.

Из нескольких склепов происходят и более поздние монеты, чем названные выше, наиболее поздними, среди которых являются выпуски императора Льва I херсонесской чеканки. Это может свидетельствовать о том, что данные склепы, в частности склеп на землях Тура, продолжали использоваться для обрядов, посещений и подзахоронений. Монеты Льва I (правил в 457–477 гг.) дают *terminus ante quem* использования херсонесских склепов с живописной росписью. Полное отсутствие в этих склепах монет конца V–VII вв. неопровержимо свидетельствует о том, что в эти времена они уже не функционируют. Особенно показательно отсутствие среди находок пентануммий правления императоров Зенона, Анастасия и Юстиниана Великого херсонесской чеканки, которые составляли в городе действительно массовый материал.

Для лучшего обоснования нашей позиции в затяннувшейся дискуссии приведем анализ монетных находок, найденных в склепах 2006 г. Так, из камеры склепа 1/2006, его дромоса и приделов каменной оградки происходит 29 монет (монеты времени явно предшествовавшему склепу – 4 экз., Констанций II (336–371) – 3 экз., Константин II (337–340) – 1 экз., Валент (364–368) – 3 экз., Прокопий (365–366) – 1 экз., Грациан (367–395) – 2 экз., Валентиниан II (375–383) – 5 экз., Феодосий I (378–395) – 3 экз., Аркадий (383–408) – 3 экз., неопределяемые – 4 экз.). Среди находок в склепе 2/2006 было 18 монет (Констанция II (337–361) – 7 экз., Константина I (337–350) – 1 экз., Констанция Галла (351–354) – 1 экз., Юлиана II (361–363) – 1 экз., Феодосия I (379–395) – 1 экз., Аркадия (395–408) – 3 экз., не определенных – 4 экз.). Помимо монет, во время раскопок были найдены другие находки, в частности, бронзовые пряжки и светильники, также не выходящие за пределы второй половины IV – первой половиной V вв. [13].

Опираясь на вышесказанное, есть все основания полагать, что создание херсонесских расписных склепов и их функционирование не выходит за рамки сравнительно узкого промежутка времени – вторая половина IV – самое начало V вв., причем часть из них (те, в декоре которых присутствует Константиновская хризма) не выходит за пределы IV в.

Примечания

1. *Голубцов А. П.* Из чтений по церковной археологии и литургике / А. П. Голубцов. – СПб., 2006.
2. *Диатроптов П. Д.* Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов / П. Д. Диатроптов // Церковная археология южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия». – Симферополь, 2002.
3. *Завадская И. А.* Декоративно – символическая система росписи херсонесских христианских склепов / И. А. Завадская // МАИЭТ. – 2005. – Вып. 11.
4. *Завадская И. А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса / И. А. Завадская // МАИЭТ. – 2003. – Вып. 10.
5. *Зубарь В. М., Хворостяный А. И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI вв.). / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный – К., 2000.
6. *Зубарь В. М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса / В. М. Зубарь // Научно-атеистические исследования в музеях. – Л., 1988.
7. *Зубарь В. М.* К интерпретации одного из сюжетов росписи склепа 1912 г. из Херсонеса / В. М. Зубарь // Хсб. – 1999. – Вып. 10.

8. *Косцюшко–Валюжинич К. К., Скубетов М. И.* Извлечение из раскопок в Херсонесе Таврическом в 1907 году / К. К. Косцюшко–Валюжинич, М. И. Скубетов // ИАК. – 1911. – Вып.42.
9. *Луковникова Е.* Древнехристианская изобразительная символика / Е. Луковникова // Альфа и Омега. – 1995. – № 3 (6).
10. *Миятев К.* Декоративната живопись на Софийский некропол / К. Миятев. – София, 1925.
11. *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России / М. И. Ростовцев – Пг., 1914. – Т. 2.
12. *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. / М. И. Ростовцев – СПб., 1913. – Т. 1.
13. *Туровский Е. Я., Филиппенко А. А.* Отчет об археологических исследованиях участка некрополя Херсонеса у загородного храма в 2006 г. / Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко // НА НЗХТ. – Д. № 3856.
14. *Туровский Е. Я.* Участок херсонесского некрополя у загородного храма Богородицы Влахернской: некрополь святых? / Е. Я. Туровский // Херсонес – город святого Климента. Тезисы докладов и сообщений VI Международной конференции по Церковной археологии. – Севастополь, 2011.
15. *Уваров А. С.* Христианская символика / А. С. Уваров. – М., 1908.
16. *Хрушкова Л. Г.* О начале христианского Херсонеса Таврического: крестообразная церковь на главном кладбище / Л. Г. Хрушкова // Сугдейский сборник. – 2005. – Вып. 2.
17. *Хрушкова Л. Г.* Христианские памятники Крыма (состояние изучения) / Л. Г. Хрушкова // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88).
18. *Юрочкин В. Ю.* Древнейшее изображение Креста Господня / В. Ю. Юрочкин // Православные древности Таврики. Сборник материалов по церковной археологии. – К., 2002.
19. *Alexander M. A.* Mosaic Ateliers at Tabarka / M. A. Alexander // DOP. – 1987. – Vol. 41.
20. *Laurent J.* Delphes chrétiennes / J. Laurent // BCH. – 1899. – Т. 23.
21. *Marchenko L. V.* A New Early Christian Crypt in the Outskirts of Chersoneses Tauric / L. V. Marchenko // International Conference: The Cult of Martyrs and Relics and its Architecture in East and West (3d – 7th c. AD). – Varna, 2003.
22. *Sauer J.* Christusmonogramm / J. Sauer // LThK. – 1958.
23. *Valeva J.* Les tombeaux ornés de croix et chrismes peints / J. Valeva // XIII International Congress of Christian Archeology. Actes III. Citta del Vaticano. – Split, 1998.

Історія України

Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян – старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди)

Арзуманова Т. В.

Арзуманова Т. В. Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян-старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди). Досліджено досвід збереження російськими старообрядцями власної культури та релігійних традицій на Харківщині. Зроблено висновок про трансформацію релігійної свідомості, секуляризацію світогляду значної кількості членів общини старовірів - безпоповців поморської згоди під впливом міської культури, глобалізаційних процесів та інших чинників.

Ключові слова: релігійна громада, старовіри, безпоповці, поморська згода, етнічна культура.

Арзуманова Т. В. Трансформация религиозного сознания в среде русских старообрядцев в современной Украине (на примере харьковской общины староверов - беспоповцев поморского согласия). Исследовано опыт сохранения культуры и религиозных традиций русскими старообрядцами на Харьковщине. Сделан вывод о трансформации религиозного сознания, секуляризации мировоззрения значительного числа членов общины староверов - беспоповцев поморского согласия под влиянием таких факторов: городская культура, глобализационные процессы и ряд других факторов.

Ключевые слова: религиозная община, староверы, беспоповцы, поморское согласие, этническая культура.

Arzumanova T. V. The Religious Consciousness Transformation Among Russian Old Believers in Modern Ukraine (on Kharkov Old Believers of Pomorian Agreement Community Example). The Russian Old Believers maintenance of own culture and religious traditions experience in Kharkiv region is investigated. A conclusion about transformation of Old Believers religious consciousness, religion community members secularizing of world view by the city culture development, global processes and other factors was done.

Keywords: the religion society, the Old Believers, the «priestless», the Pomorian Agreement, ethnic culture.

Дослідження історії та сучасного розвитку поліетнічного та багатоконфесіонального суспільства сучасної України є провідної галуззю вітчизняної історіографії. Поряд із соціологами, лінгвістами, мистецтвознавцями, культурологами історикам слід зосередити увагу на вивченні феномену збереження російськими старообрядцями власної культури та релігійних традицій в сучасній українській державі.

Метою даної статі авторка визначила дослідження етнічної та релігійної ідентичності харківських старообрядців так званої поморської згоди, трансформаційних процесів в культурі даної общини під впливом міської культури, глобалізаційних процесів та інших зовнішніх та внутрішніх чинників, що ведуть до втрати самотності членів даної релігійної громади.

В сучасній історіографії приділяється значна увага історії релігійної політики в державі, церковно – державним відносинам, поряд з тим вивчення релігійних практик, релігійної повсякденності, людини в світі її релігійної поведінки є проблемами, що не знайшли відображення в роботах науковців. В той час, як провідним напрямком сучасної історичної науки є антропологічний підхід до вивчення подій та явищ, звернення до соціальної історії, проблем пересічної людини вивчення історії релігійної повсякденності членів старовірівської общини є вкрай актуальним.

Релігійна повсякденність складається із сукупності досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які стосуються та віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної общини, так і окремих її членів. До релігійної повсякденності можна віднести і прояви колективної та індивідуальної форми релігійності.

Кризові явища в розвитку релігії за радянських часів, знищення релігійних цінностей (як матеріальних, так і духовних) призвели до втрати значного пласту української культури. За цих умов є важливим вивчення феномену збереження закритими, «замкненими» релігійними субкультурами власних релігійних поглядів, традицій, стилю життя. До числа таких релігійних субкультур може бути віднесена і общини росіян – старообрядців, що з XVII ст. з'являються на теренах України, шукаючи притулок від гонінь та переслідувань з боку офіційної православної («ніконіанської») церкви.

Одночасна колонізація Слобожанщини росіянами та українцями створила унікальну культуру регіону, вивчаючи яку необхідно досліджувати і історію росіян – старовірів, які відіграли значну роль у її формуванні.

Історія старовірів Харківщини вивчена рядом дослідників, які в першу чергу зосередили увагу на аналізі XIX ст., коли старообрядці піддавалися значним переслідуванням з боку влади Російської імперії, розглядалися як сектанти [5, с. 77-88; 4, с. 45- 48; 3, с. 15-18]. Сучасний розвиток культурної спадщини, ментальні відмінності, субкультура старовірів, вплив на неї процесів урбанізації як значного фактора трансформації релігійної

свідомості та багато інших питань не знайшли відображення в роботах науковців і потребують спеціального дослідження.

В рамках провідного напрямку сучасної історії – усної історії відкривається можливість розглянути сучасний стан розвитку релігійної общини старообрядців засобами особистого інтерв'ювання, яке дає розуміти смисли, інтерпретації, зв'язки та суб'єктивний досвід як окремих членів так і безпосередньо старовірівської громади.

У заселенні Слобожанщини, розпочате з другої половини XVII ст., брали участь і послідовники старообрядництва, які втікали на околиці Російської держави від релігійних переслідувань. Архівні джерела свідчать, що «розкольники» – безпоповці осіли у Харківській губернії в Чугуєві, Боровій, Зарожному, Терновій та інших населених пунктах, де вони складали або абсолютну більшість населення, або «закриту» групу одновірців, які практично не взаємодіяли з православними односельчанами [1, л. 56-67; 2, л. 18].

Протягом століть для старовірів – безпоповців були притаманні закритість від суспільства з метою збереження віри батьків, ендогамні шлюби, виховання дітей в традиціях власної релігії, передача від покоління до покоління заповітів зберігати власну релігійну ідентичність. В умовах переслідувань царським урядом та за радянських часів старовіри зберігали релігію, щільно згруповуючись общиною навколо наставників та молитвиних будинків.

Історія сучасної общини старовірів у Харкові, пов'язана з відкриттям молитвиного дому у 1978 році (на вулиці Гвардійській). Саме молитвиний дім об'єднав релігійну громаду, надав можливість відправляти обряди, молитися. Більшість прихожан у 1970-х – 1980-х роках були вихідцями із російських сіл, які переїхали до Харкова на навчання або роботу. Їхніми зусиллями були зібрані кошти на купівлю будинку, перебудову його під традиційний молитвиний будинок старообрядців – безпоповців, передані цінні книги, ікони.

Община старовірів – безпоповців поморської згоди за словами її наставника Олександра Івановича на початку 2010-х рр. налічує понад 500 осіб. Поряд з тим регулярно відвідують молитвиний будинок не більше 50 прихожан: переважно жінки пенсійного віку та декілька чоловіків. На думку старообрядців, в теперішній час їх община переживає кризу через «маловір'я» прихожан, втрату віри, історичних коренів, відмову від релігійних старообрядницьких традицій, світогляду та типу поведінки.

Історія старовірів в дореволюційній Росії, в радянські часи – це трагічна історія переслідувань їх віри, заборони відправляти культові обряди, закриття молитвиних будинків, арештів та погроз, примусів відректися від віри батьків, насмішки та негативне ставлення з боку оточуючих. Попри всі ці негативні явища рівень релігійності серед старообрядців, рівень їх згуртованості та готовності протистояти владі був дуже високий. В сучасній Україні члени старовірівської громади

визначають високий рівень релігійної толерантності як з боку влади, так і з боку громадян. В той же час головною проблемою ними визнається трансформація релігійної свідомості, втрата багатьма членами общини релігійних традицій, що веде до значного скорочення чисельності старообрядців.

Традиційно община старообрядців поповнювалася саме за рахунок дітей старовірів. Випадки переходу до общини старовірів – поодинокі. Проте вони мають місце і в наш час. Основну масу старообрядців, які охрестилися, складають люди, що змінили власну релігію, укладаючи шлюб із представниками старообрядницької релігії (випадки, коли саме дівчата змінюють релігію заради шлюбу із старовіром переважають над випадками зміни релігії хлопцями заради нареченої – представниці даної релігії).

Ендогамні шлюби протягом століть були основою збереження релігійних традицій в старообрядницьких общинах. Вони були і основою збереження міцності шлюбу. Як зазначив прихожанин харківської общини Олександр (35 років), шлюб має бути лише із людиною, яка сповідує старообрядництво, розуміє і розділяє спосіб життя, притаманний старовірам: «Люди, которые с «другого мира» – они не будут понимать, что это такое. В этом надо вырасти».

Як зазначають члени общини, до війни проблема укладання шлюбу не була гострою для родин старообрядців. Значна кількість старовірівських сіл в прикордонному регіоні між Харківською та Білгородською областями спрошувала пошук наречених. З дитинства дітям пояснювали, що створювати родину можна лише із одновірцем. Як згадувала Прасковія Іванівна (59 років), коли вона була маленькою дівчинкою, мама часто повторювала їй та її сестрам: «Вы же мне только хохла не приведите». Російські старообрядницькі села були оточені мережею українських сіл, тому українська етнічність та православне віросповідання поєднувалися в уявленні росіян – старообрядців: православні – це хохли, росіяни – старовіри. Респондентка підкреслювала, що в дитинстві вона була впевнена, що всі росіяни – це старообрядці, а всі українці сповідують «ніконіанське» православ'я.

Заборона на шлюби з іновірцями була дуже суворою. Традиційно дітям наводилися приклади із церковних книжок, приклади із життя, коли шлюби з іновірцями закінчувалися трагічно. Взяти шлюб із іновірцем означало піти проти волі батьків, що сприймалося як суворий гріх: «Кто ослушается волю отца – тому Бог век укоротит».

Нині укласти шлюб із одновірцем є досить складним явищем через малочисельність общини у Харкові. Невизнання шлюбу із представником так званої «ніконіанської» церкви родичами, на наш погляд, є фактором, який певним чином відштовхує молодь від старообрядництва. В той же час, представники харківської общини старовірів наводять приклади чисельних шлюбів, коли заради нареченого – старовіра його друга половина перейшла в лоно

старовірівської церкви. Досить цікавим є приклад однієї з прихожанок, яка розповідала про долю свого сина. За її словами, він кохав дівчину, але чесно зізнався їй, що не може з нею одружитися, тому вона повинна виходити заміж за іншого. Дівчина вийшла заміж, народила дитину, однак її шлюб виявився нещасливим і розпався невдовзі. І лише після цього син респондентки зізнався, що він не міг з нею одружитися саме через віру. Молода жінка перейшла в старообрядництво, повінчалася і в шлюбі ще народила двох синів. Цікавим є факт, що її донька від першого шлюбу також була перехрещена. Однак такі історії не розповсюджені.

Церковний шлюб, на думку віруючих, захищає сім'ю від розлучення. Єдиною причиною якого може бути тільки блуд – коли чоловік або дружина зраджували. Проте, якщо чоловік зраджував і розлучився, він має право вдруге укласти шлюб, а жінка, яка зрадила чоловіку у першому шлюбі, більше не має права виходити заміж.

Стосунки між чоловіком і дружиною в шлюбі будуються на основі релігійних вчень. Під час обряду вінчання наставник у проповіді нагадує, що чоловік є головою в сім'ї, дружина має його слухати. Провідним обов'язком чоловіка є виховання дітей у дусі старообрядництва, навчання дітей молитвам, читання Священного писма, релігійної літератури.

В шлюбі старообрядці суворо дотримуються правила, що Ісус Христос - головний над чоловіком, а чоловік – головний над дружиною та дітьми. Домінування чоловіка навіть віддзеркалюється і в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, інтимні стосунки у старообрядців заборонені на протязі всіх чотирьох постів, а також в ніч з вівторка на середу, з четверга на п'ятницю, з суботи на неділю. Проте поширена думка, що жінка не має права відмовляти чоловіку, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Як зазначали прихожанки, якщо чоловік буде розгніваний на жінку (саме через її відмову), то молитви (ні жінки, ні чоловіка) не будуть почуті Богом. «Жінка має все витерпіти, така її доля – коритися і терпіти», – дуже поширена думка жінок–прихожанок.

Жінка має задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами. У випадку, коли саме жінка виступить ініціатором близькості у заборонені дні, її гріх буде набагато страшнішим і спокутувати їй доведеться його дуже довго.

Релігійні погляди забороняють прихожанам використовувати засоби контрацепції, переривання вагітності ж відноситься до найстрашнішого гріху. Проте, як зазначив наставник, під час сповіді прихожани зізнаються, що така практика поширена в сучасних сім'ях старообрядців. Традиційні багатодітні сім'ї старовірів залишилися в історії. В наш час в родинах по одній – дві дитини.

Виховання та навчання дітей визначається пріоритетною метою саме чоловіків. Начитаність, високий рівень знання релігійної літератури, цитування, наведення прикладів із життя святих є характерною рисою членів старообрядницької общини, навіть дитячого віку. Зазвичай, старовіри приховують свої релігійні погляди від сторонніх, але у випадку, коли вони довіряють інтерв'юєру, їх стиль мовлення, вміння використовувати цитати із Біблії та з інших релігійних джерел свідчить про високий рівень обізнаності.

З перших днів життя батьки виховують дитину «у вірі». Як зазначав респондент Олександр, замість колискових, він співав дітям псалми, читав молитви. Таким чином, дитина з раннього дитинства привчається до релігійних поглядів батьків, які їй також в подальшому доведеться поділяти.

Діти виховуються у строгості та повазі до старших, батьки є абсолютним авторитетом і їх поведінка є взірцем. Наприклад, дитина, яка тільки навчилася говорити, знає напам'ять декілька молитов. Навіть дуже маленькі діти щоранку прокидаються досвіту і моляться разом з батьками. Починаючи будь-яку справу (молитву, вживання їжі, виконання домашнього завдання, тощо), дитина має звернутися до старших (батька, діда, матері) за благословенням. (Традиційно діти звертаються так: «Благословите мене на молитву»). Перед початком вживання їжі дитина має перехреститися і промовити молитву.

Суворе виховання та ціла низка обов'язкових до виконання правил та заборон, що регламентують житті старовірів, є фактором робить життя старообрядців досить проблематичним в оточенні представників православ'я та інших релігій.

Релігійні погляди обумовлюють і певні правила поведінки та зовнішнього вигляду старообрядців. Старовіри практично не вживають спиртного (лише червоне вино під час релігійних свят): «Мы пьем, но не упиваемся!». Суворо заборонено тютюнопаління. Як зазначають старовіри, паління цигарок – це більший гріх, ніж вживання алкоголю. Людина, яка палить, за правилами не може навіть заходити до дому старообрядця. Якщо до оселі зайшов курець, господар дому має запросити наставника і освятити дім.

Суворі обмеження в середовищі старообрядців щодо посуду. Старообрядці не можуть їсти з посуду, з якого їли іновірці. Таким чином, старообрядці фактично не можуть відвідувати заклади громадського харчування, вживати їжу в гостях у іновірців, тощо.

Через ці обмежування частина старовірів заявляла у інтерв'ю, що їх дім закритий для представників інших віросповідань (вони не хочуть, щоб інші розпитували їх про ікони, церковні книжки, які займають почесне місце в інтер'єрі). Деякі батьки забороняють своїм дітям приводити у дім їхніх друзів, обмежують відвідування дітьми осель їх однокласників, друзів.

Проте більша частина заявляла, що вдома вони мають посуд для старовірів і посуд для іновірців. Ці люди більш відкриті для спілкування з представниками інших релігійних поглядів, мають теплі стосунки з колегами, друзями – не старовірами. Як зазначила одна з прихожанок, після спілкування з іновірцями треба лише додатково помолитися і обмити посуд, з якого вони вживали їжу, свяченою водою. А коли ходиш у гості – на дні народження, весілля, вечірки треба просто відмовитися від їжі. «Якщо тебе поважають, то будуть поважати твої релігійні погляди, а якщо ні – навіщо спілкуватися з такими людьми?».

І хоча майже всі старообрядці в інтерв'ю заявляли, що сучасне українське суспільство дуже толерантно ставиться до всіх традицій старовірів, що вони не відчують утисків, насмішок, наприклад, у порівнянні з радянськими часами, певний дискомфорт все ж таки члени даної релігійної громади спостерігається. Майже в кожному інтерв'ю можна було простежити думку, що старовірам дуже важко в сучасному світі, і що, якби була можливість звести контакти із оточуючим світом до мінімуму, це б посприяло збереженню релігійних традицій та зменшило кількість відступників від старої віри.

Певні заборони стосуються і зовнішнього вигляду старообрядців. Так, наприклад, всі чоловіки мають носити бороди. Гоління бороди сприймається як девіантна поведінка. Проте більшість молодих членів общини все ж-таки довгі бороди не відпускають. Як правило, перестають підрізати бороди чоловіки, які вийшли на пенсію.

Так само як чоловіки не мають права голити бороди, жінки не мають права стригти волосся. З самого дитинства дівчинці не можна обрізати волосся, а необхідно його заплітати у косу. Заміжня жінка має носити волосся, зібране у дві коси.

Обов'язковим для жінки є носити хустку, приховуючи волосся від очей сторонніх. Жінки не мають права носити штани, довжина спідниці має бути нижче колін. Не можна носити сукні або кофти з коротким рукавом. Чоловіки повинні носити сорочку, яка не заправляється у брюки, яка підперезувати паском. Але ці правила нині виконують, як правило, лише особи похилого віку.

Абсолютно неприпустимим є використання косметики, фарбування нігтів, носіння прикрас. Жінки і чоловіки можуть носити лише обручку та натільний хрест. Дуже негативним є ставлення до татуювання, яке називають клеймом нечистої сили.

Традиційний одяг старообрядців вже втрачено. Наставник згадував, що ще до війни (1941–1945 рр.) чоловіки носили довгі руські сорочки, які підперезували паском, а жінки вдягали довгі сарафани темних кольорів. Зараз лише одна жінка, яка співає в причеті, вдягає на службу коричневий довгий сарафан. Інші жінки вдягають довгі спідниці та сорочки або кофти з довгим рукавом. Чоловіки вдягнені у сорочки, які

вони не заправляють у брюки. Молоді хлопці приходять на службу навіть у спортивних костюмах та джінсах, однак обов'язково з паском.

Практично не носять сучасні старообрядці і лестівок. Лестівка – традиційний атрибут культури старообрядців (різновид чоток, зовні схожий на драбину, засіб для рахування кількості молитов, поклонів). Раніше всі старообрядці носили її на лівій руці. (Іноді вона використовувалася для покарання дітей, дружини. «Боязкий чоловік і лестівки боїться», - говорилося в руській приказці. Зараз з лестівкою у молитвеному будинку ходить лише наставник та уставщик.

Поступово втрачається сучасною общиною старообрядців і традиція відвідування молитвеного будинку. Як зазначив наставник Олександр Іванович: «Дети наши не все в церковь ходят. Многие маловерами стали».

Служби у Харкові проходять щосуботи (вечірня), щонеділі та на великі церковні свята. На службу збирається до 20 прихожан, на свята – до 100. Тривалість служби складає 5-7 годин, вечірня служба – 2 години. В Харкові у молитвеному будинку служба починається о 8 годині ранку. (Традиційно служби у старовірів - безпопівців починалися опівночі і тривали до самого ранку. Наприклад, община села Борового (Харківський район) служба триває з третьої до десятої години ранку).

Протягом служби прихожани стоять, сідають лише на час читання певних частин священного письма. У службі задіяні майже всі присутні: по черзі читають різні молитви, уривки священних книг. Цілий ряд молитов читається вголос, деякі молитви – співаючи.

Довготривалість служби є фактором, що певним чином відштовхує молодь від відвідування молитвеного будинку. Деякі старовіри починають ходити до православних церков, пояснюючи це тим, що Бог один, і немає різниці де молитися.

Вчинки таких людей старообрядці пояснюють їх бажанням спростити собі життя. Як зазначала одна з респондентом: «У православній церкві все дуже просто. Служба триває менше двох годин. Молитви можна не знати напам'ять. Можна прочитати з книжки, або стояти і просто мовчати, поставивши свічку до ікони. В церкву пускають навіть жінок у штанах. Все дуже просто і легко. А у нас дуже складно – вистояти треба понад 8 годин. Спина болить, але ми вже звикли. Важко стояти, коли ти не знаєш, що відбувається, а коли ти пам'ятаєш всі молитви – то служба дуже цікава і час її пролітає дуже швидко».

Відмова від старообрядництва молоді, трансформація релігійних поглядів в середовищі старовірів можна пояснити цілою низкою факторів, проте, на наш погляд, найвпливовішим є вплив глобалізаційних процесів, вплив сучасної культури на світогляд старовірів.

Збереження традиційної національної та релігійної культури є важливим фактором для всіх етносів в сучасному світі. Культура старообрядництва – це унікальний феномен в розвитку російської

традиційної культури як на теренах Росії, так і за кордоном. Старообрядці в Україні, і зокрема в Харкові, в сучасних умовах переживають серйозну кризу, пов'язану з зменшенням кількості членів общини, релігійні традиції зберігаються, в більшості, лише серед представниць пенсійного віку.

Втрата традиційної культури (особливо серед молоді) пояснюється високим рівнем обмежень та заборон, що дуже відрізняє повсякдення життя старовірів від повсякдення представників інших релігій. Заборони щодо одягу, посуду, спілкування з іновірцями, відвідування театрів, кінотеатрів, суворі пости, певні обмеження в інтимному житті, на наш погляд, видаються дуже складними сучасним старообрядцям. Всі ті можливості і свободи, які мають іновірці, поступово ведуть до відмови в середовищі старообрядців від традиційного способу життя.

На думку респондентів, протягом століть старовірам вдавалося зберігати власну віру і традиції через те, що вони жили общинами ізольовано по своїх селах, або замкненими общинами у містах. Під впливом урбанізаційних процесів ХХ століття, більшість старовірів із російських старообрядницьких сіл навколо Харкова іммігрувала до міста, де під впливом міської культури і почалася руйнація власної етнічної та релігійної самотності.

Одним із факторів скорочення старообрядницької общини можна вважати поширення на початку ХХІ століття тези про те, що Бог один, а шляхи до нього у кожного свої. Саме цей аргумент приводять ті старовіри, що поступово почали відвідувати «ніконіанські» православні церкви.

Таким чином, в сучасній Україні старообрядці переживають значну кризу, пов'язану з певною трансформацією релігійних поглядів членів общини, що може загрожувати поступовою втратою цієї унікальної культури в середовищі етнічних росіян.

Примітки

1. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 32. – Спр. 260.
2. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 226. – Спр. 333.
3. *Еремеев П.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8.
4. *Обиченко А.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7.
5. *Потоцкий В.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5.

УДК: 070.15:94(477)

Мир украинских масс-медиа в период политической нестабильности: от «кланизации» к демократизации?

Дегтярева О. В.

Дегтярѳова О. В. Свѳт українських мас-медіа в період політичної нестабільності: від «кланізації» до демократизації? У статті розглядаються особливості взаємодії влади і медіа України в період політичної нестабільності 2002–2004 років. Основна теза полягає в тому, що влада використовує ЗМІ з метою лобіювання економічних і політичних інтересів своїх бізнес-груп. У тексті представлений аналіз трансформацій медіасистеми України.

Ключові слова: політична орієнтація мас-медіа, політична комунікація, комерціалізація ЗМІ, демократична трансформація, політична нестабільність.

Дегтярева О. В. Мир украинских масс-медиа в период политической нестабильности: от «кланизации» к демократизации? В статье рассматриваются особенности взаимодействия власти и медиа Украины в период политической нестабильности 2002–2004 годов. Основной тезис состоит в том, что власть использует СМИ с целью лоббирования экономических и политических интересов своих бизнес-групп. В тексте представлен анализ трансформаций медиасистемы Украины.

Ключевые слова: политическая ориентация масс-медиа, политическая коммуникация, коммерциализация СМИ, демократическая трансформация, политическая нестабильность.

Degtiarova O. V. The World of the Ukrainian Mass Media in the Period of Political Instability: at «Klanization» to Democratization. In the article are considered interaction questions of the power and media of Ukraine in period of political instability of the 2002–2004th years. The principal thesis is that the media are used by the authority in order to lobby economical and political interests their business-groups. In the text is presented the analysis of transformations of media system in Ukraine.

Keywords: political orientation of mass media, political communication, commercialization of mass media, democratic transformation, political instability.

Основной особенностью медийной сферы независимой Украины является ее постсоветский характер, то есть радикальное изменение общественной роли СМИ и одновременно сохранение советских черт в самих медиа и их общественном контексте. Такое противоречие при переходе общества © Дегтярева О. В.

от закрытого к открытому состоянию, несомненно, мешает эффективному развитию украинской медиасистемы.

Целью статьи является анализ взаимоотношений в треугольнике «власть–СМИ–общество», как субъектов политического взаимодействия, и выявление роли украинских масс-медиа в процессе этих взаимоотношений. Какую роль играют СМИ в постсоветской Украине? Поставленный вопрос вынуждает рассмотреть наиболее значимые потрясения жизни украинского общества начала XXI века, а именно, парламентские выборы 2002 года и предшествовавшую президентским выборам 2005 года «оранжевую революция» 2004 года. Основную задачу данного исследования автор видит в выявлении динамики изменений и степени взаимосвязи и взаимозависимости информационного и политического пространства Украины.

Трансформация роли украинских масс-медиа в общественно-политическом процессе изучается многими исследователями, однако рассмотрение этих изменений сквозь призму субъект-субъектных или субъект-объектных отношений системы политической коммуникации Украины в историографии еще не нашло должного отражения. Среди тех ученых, кто обращался к данному вопросу, выделяются: политолог В. Кулик [11]; филологи В. И. Шкляр [21], В. Й. Здоровега [6], Т. О. Приступенко [19]; социологи Н. В. Костенко [10, 14], Ю. Г. Сорока [20]; историки Г. В. Касьянов [7] и Т. Кузьо [26]; экономист А. Аслунд [23] и другие. Вторую группу исследований, посвященных анализу политического функционирования СМИ, составили работы российских исследователей. Это труды Е. Л. Вартановой [15], А. П. Короченского [9], С. Г. Корконосенко [8] и других. Вопросы взаимодействия власти, бизнеса и общества анализируются ими в ракурсе взаимовлияния и взаимодействия. Третья группа включает в себя работы приверженцев структурно-функционального подхода, таких как Н. Ласвел [28], Дж. Лалл [12], Г. Штрамайер [22], Дж. Бекер [24] и другие. Несомненно, эти исследования неocenимы в плоскости глобального осмысления проблем украинского общества. Источниковую базу составили мониторинги новостей ведущих украинских телеканалов «Интер», *ICTV*, Новый канал, «Гонис», НТН, «1+1».

Закрытая система, умело срежиссированная экс-президентом Леонидом Кучмой (19 июля 1994 года – 23 января 2005 года), характеризуется тем, что ее представители в общественной жизни руководствовались «мифами», которые под влиянием масс-медиа превращались в конкретные предписания и законы [4, с. 40]. С помощью СМИ властная элита стремилась внедрить в сознание людей эти мировоззренческие установки или идеи, работающие на укрепление и лоббирование позиций представителей власти и подтверждающие ее легитимность.

Естественно, любая социальная система отражает исторические особенности общества. Часть советского руководства во главе с Михаилом Горбачевым стремилась использовать медиа для выполнения пропагандистско-мобилизационной функции. СМИ эпохи «перестройки» были инструментом поддержки одних деятелей власти и осуждения других, привлекали общественное внимание, анализировали деятельность властного аппарата и положение дел в отдельных социальных сферах. Дж. Бекер, например, рассматривая особенности советского управления в отношении СМИ, отмечал, что именно масс-медиа «стимулировали население поддерживать изменения» [24, с. 45-50]. Медиа независимой Украины, которые существуют в условиях давления власти и собственников во время парламентских и президентских выборов, внутренней цензуры, экономической нестабильности и конкуренции, также вынуждены «выживать» и поэтому зависят от своих собственников.

Следует отметить, что в XX веке Украина дважды совершала крупномасштабный переход от одного типа общества к другому. Изменение социальных и экономических устоев в 1991 году, как и в 1917 году, происходило «сверху» и представляло собой не естественно-историческое развитие, а управляемый политической элитой переворот. В 1917 году страна перешла от капитализма к социализму, в 1991 году предприняла скачок к демократии. В обоих случаях переход представлял собой, прежде всего, «управленческую революцию» [17, с. 46- 47]. Такой же сценарий повторился в 2004 году. То есть эти революции имели тождественное содержание, а именно включали переход политической и экономической власти от одной части управленческой элиты к другой.

Поскольку политика нуждалась в особых механизмах информационного обмена, в установлении постоянных связей между её субъектами и объектами, то внимание политико-экономической элиты Украины устремилось к масс-медиа. По наблюдению Н. Костенко, «большинство украинских институциональных процессов не обходилось без участия медиа, так как политическая элита нуждалась в признании и требовала публичной арены» [10, с. 464]. С другой стороны, общество ожидало от СМИ политических рекомендаций, что подтверждает мнение Г. Лассуэлла об эффективности массовой пропаганды и коммуникации как однонаправленного, технологического субъект-объектного процесса [28]. Путём создания или присвоения медиакомпаний власть в Украине обрела рычаги для манипулирования аудиторией. Ярким тому примером может служить медиаимперия В. Пинчука «StarLightMedia» (к медиабизнесу В. Пинчука следует относить газету «Факты и комментарии», телеканалы *ICTV*, Новый канал, СТБ, М1, М2 и *QTV*, сейл-хаусы *StarLight Sales* и *StarLight Brand Content*).

В период президентства Л. Кучмы к информации, как социальному ресурсу, политико-экономическая элита сформировала два подхода: 1) как ресурсу использования и завоевания власти, и 2) как основе политической коммуникации. Это позволило главе Администрации Президента В. Медведчуку создать систему контроля над СМИ с помощью распространения заказного материала, который среди журналистов получил название «темники» (от словосочетания «тема недели»). Так к парламентским выборам 2002-го года в Украине произошло объединение политической составляющей информационного взаимодействия власти и общества и информационного ресурса политической власти. Роль масс-медиа в жизни общества выросла. Пусковым механизмом трансформаций медиасистемы страны стало как раз усиление влияния медиа: произошел переход от концепции «коммуникация для человека» к – «человек для коммуникации». СМИ превратились в «сотворцов событий».

При этом, исследователи отмечают влияние олигархических структур как один из ключевых факторов формирования системы власти в Украине [13, с. 420-423]. Основным средством роста и обогащения владельцев современных украинских медиапредприятий (например, В. Пинчука, Р. Ахметова, И. Коломойского и др.) стал политический крах, который спровоцировал доступ предпринимателей к посредническим операциям с энергоносителями и «нецелевое использование бюджета». С помощью политических институтов новая элита обеспечила протекторат олигархическим кланам и установила контроль над медиапотоками. В результате в Украине сложилась специфическая модель «фасадной демократии» [7, с. 172-173]. Исследователь Джоэл Хеллман, оценивая тесное взаимодействие государственной власти Украины с представителями крупного капитала, использует термин «захват власти» [23]. Такого мнения придерживается и американский исследователь Дэвид Хоффман, отмечая, что постсоветские страны не сумели создать действенную политическую базу для демократии и рынка [27]. Группы интересов олигархического характера (днепропетровская, донецкая, киевская, харьковская, львовская) создали империи, которые включали не только промышленные предприятия, но также политические организации и медиаконпании. Однако украинских олигархов можно назвать плутократами, так как для них были первичнее деньги, а не власть, а журналистику – «пиарналистикой» [9], – «стражем» на службе клановой системы власти.

В результате политической и экономической борьбы к 2004 году произошли коренные изменения в политической системе страны. За время своего президентства Л. Кучма выстроил власть, которую исследователи называли «суперпрезидентской» [25, с. 1077]. Параллельно с этим, глава государства запустил модель манипулирования противоборствующими бизнес-группами, которая

имела все признаки клановой системы. А именно, выстраивала иерархию клиентел и патронажных связей при протекторате центральной государственной власти и её структур. Решающая роль финансово-промышленных групп и ее коммуницирование с обществом затронули целый ряд проблем, связанных с поиском идеологической (мировоззренческой) обоснованности реформирования государства, что продемонстрировали президентские выборы 2004 года.

Информационный ресурс превратился в оружие борьбы между бизнесом и политикой, следовательно, произошла кланизация медиасистемы. Поэтому научный подход к украинским масс-медиа должен учитывать, что медиапредприятия Украины, хоть и являлись в 2002–2004 гг. капиталистическими, рыночными компаниями, все-таки поддерживали определенные политические силы. А значит, гражданам следовало бы соотносить канал коммуникации с политическими акторами, его использующими. Медиа стали коммерциализованными, теньевыми и непубличными. То есть украинские медиакомпании больше представляли себя, чем аудиторию. В результате был утрачен основной смысл политической коммуникации – создание предпосылок публичной политики, то есть власти, которая бы пользовалась поддержкой и доверием граждан, и вела бы публичную дискуссию о разработке, принятии и продвижении властных решений.

Таким образом, в последние годы президентского срока Л. Кучмы в Украине отсутствовала прозрачность всего политического процесса. СМИ в этом взаимодействии выступали формообразующим фактором политико-информационного пространства, находящимся под воздействием и во взаимодействии с его внутренней средой. Отсутствие обратной связи с аудиторией лишило население возможности оказывать влияние на политику. Как следствие, Украина до сих пор не имеет общей культуры, как целостной системы «символов» и «правил поведения», разделяемых всеми группами и обеспечивающих необходимый для жизни индивидов общий порядок. Благодаря клановым подходам к организации информационных потоков, украинские медиакомпании сформировали собственную корпоративную культуру, что позволило им осуществлять редакционную политику в интересах своего владельца. Таким образом, при Л. Кучме формализовались отношения журналистских коллективов с властными структурами, что практически нивелировало журналистскую ответственность перед украинским обществом.

Как известно, информационным поводом для перехода от закрытой авторитарной системы социального развития к открытой демократической служит потеря харизматического лидера, который контролировал закрытую систему. В 2004 году в системе клиентел и патронажных связей Украины появилась возможность смены патрона (Л. Кучмы). Могущественные финансово-промышленные группы Донбасса были

готовы к самостоятельной экономической и политической игре. Усиливающиеся мезоэлиты во главе с В. Ющенко вступили в конфликт как с группами, которые поддерживали Л. Кучму (киевский клан), так и с теми, кто стремился сменить власть в интересах донецкого клана [7]. Соответственно в обществе вырос спрос на обсуждение политических вопросов. Оттепель в 2004 году спровоцировала открытую журналистскую акцию протеста, в результате которой представители ведущих украинских телеканалов («Интер», *ICTV*, Новый канал, «Тонис», НТН, «1+1») заявили о давлении на них медиа.

Ряд исследователей, например Р. Гюнтер [14], считают, что преобразования могут стать достаточно утвердившимися в относительно короткий период времени. Для Украины это значило преодолеть две стадии: первая стадия включала разрушение структур авторитарной власти Л. Кучмы, а вторая – создание новых демократических политических структур на месте прежних. Однако отсутствие единства в команде В. Ющенко и победа на президентских выборах 2010 года В. Януковича приостановили демократические преобразования. На наш взгляд, затяжной характер «перехода» во многом был связан с позицией, которую масс-медиа занимали по отношению к политической власти и собственникам. Ведь украинский медиабизнес в первой половине 2000-х годов преследовал быстрокупаемые цели: 1) передачу информации, которая была выгодна финансово-промышленным группам и собственникам; 2) обмен политическими предупреждениями финансово-промышленных групп между собой через подконтрольные им СМИ; 3) «разведку» реакции конкурентов с целью определения их возможностей; 4) компрометирование политических конкурентов; 5) политическую рекламу «своих» игроков; 6) создание соответствующего медиаклимата в стране. Таким образом, масс-медиа структурировали политическую деятельность, формировали общественное мнение и включались в манипулирование. Политическое воздействие осуществлялось с помощью незаметности влияния, глобальности и высокой скорости распространения информации. Соответственно, интересы власти были приоритетными по отношению к информационным потребностям населения, что, несомненно, стало основной помехой на пути позиционирования украинских СМИ как независимого посредника между властью и обществом.

Одним из парадоксов украинской медиасистемы является то, что, активно наращивая влияние, СМИ стали более уязвимы и еще более зависимы. В свою очередь, политики также прикладывали титанические усилия для установления контроля над масс-медиа или хотя бы получения доступа к ним. Уместно вспомнить модель кризисного общества, при которой СМИ: на первом этапе «раздувают» кризисные явления; на втором, при победе одной из политических сил –

консолидируются вокруг новой власти; на третьем этапе, при ослаблении ведущей силы и появлении новой – переходят на сторону последней [5].

Однако, хотя политика и масс-медиа являются взаимозависимыми, все-таки, могут иметь различные типы взаимодействия. Этот тезис подтверждает теория В. Геллнера о типах политической коммуникации [22, с. 123-124]. Немецкий исследователь выстраивает отношения между политикой и СМИ на результатах их связей с партиями. Согласно типологии Геллнера, молодой демократии Украины соответствует патерналистско-иерархический тип политической коммуникации, которому соответствует четкое доминирование политики над масс-медиа. При этом СМИ используются в качестве инструмента для осуществления партийно-политических интересов, что соответствует уровню обратного перехода от открытой демократической системы к закрытой авторитарной.

К достижениям «оранжевого» периода развития медиаиндустрии Украины можно отнести следующие: 1) высокую медийную насыщенность; 2) высокую конкурентную среду; 3) развитый рекламный рынок; 4) стремление медийного сообщества к самоорганизации. К отрицательным: 1) выражение интересов владельца СМИ; 2) односторонняя коммуникация; 3) закрытая информационная политика власти; 4) социальная дифференциация общества; 5) усиление тенденции перехода СМИ под контроль наиболее влиятельных политических и финансово-промышленных групп; 6) владельцы СМИ видят в медиа инструмент управления и продвижения собственных интересов; 7) СМИ позиционируют себя как выразитель интересов гражданского общества, но фактически стремятся конструировать общество и его интересы; 8) масс-медиа являются убыточными и коммерциализированными. Отдельно следует отметить массовое политическое сознание аудитории. Как продукт политических коммуникаций, массовое сознание украинцев имеет консервативный характер, что объясняется «тяжелым наследием тоталитарного прошлого» и отсутствием новой четкой идеологической доктрины, провоцирующей социополитические преобразования общества. Вследствие чего в сознании граждан утвердилось недоверие к национальному медиапродукту. Все чаще аудитория ищет лидера мнений в кругу близких (авторитетных знакомых). Согласно результатам опросов, проведенных в начале 2000 года фирмой «Социс» и Фондом «Демократические инициативы», СМИ доверяют 22% опрошенных граждан, а не доверяют 18% [16, с. 22].

Контент-анализ новостей семи ведущих украинских телеканалов проведенный Академией Украинской прессы (АУП) и Институтом социологии НАН Украины показал, что внимание украинских телеканалов в большей степени направлено на политику. Так, в октябре 2011 года – 69 % контента принадлежит представителям власти, 24 % –

опозиции, 7 % – другим политикам. В феврале 2011 года – 84 %, 14 % и 2 % – соответственно. Меньше всего политических новостей на канале «1+1», больше всего – на ICTV [1].

Таким образом, полноценная работа демократических институтов Украины невозможна без нормального функционирования СМИ, которые, оценивая политические события, ориентируют украинцев в противоречивом социально-политическом процессе. Политико-экономическая элита оказывает давление на информационную среду, создает выгодный контент и обрабатывает с помощью масс-медиа публичные приемы завоевания власти. Столкновение интересов властных элит и общества затрудняет общественный диалог. В первой половине 2000-х годов в Украине действовала субъектно-объектная система политико-коммуникационного взаимодействия власти и общества, что не соответствовало декларируемой политической практике. Массовое сознание украинцев находилось под воздействием властных политических коммуникаций и было обусловлено соответствующим уровнем их политической культуры. Наблюдалась четко выраженная политико-целевая ориентации СМИ, наличие устойчивого комплекса формальных и неформальных принципов, регламентирующих характер и формы их деятельности. Медиакомпании выступали в качестве своеобразных аттракторов политических процессов, что находило свое отражение в смене политических идей и ценностей, ориентации в восприятии людьми различных социополитических явлений. Воздействие субъектов политики на объекты политического процесса осуществлялось политико-экономической элитой путем установления монопольного права владения на СМИ, самостоятельным конструированием социополитической информации, формированием основных информационных потоков, информационного рынка и информационно-коммуникационного пространства в целом.

Примечания

1. АУП: Понад дві третини часу в політичних теленовинах присвячено владі. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.telekritika.ua/news/2011-11-07/67036/>. Доступ – 07.11.2011г.
2. Боров В. Ю., Коваленко А. В. Культура и массовая коммуникация / В. Ю. Боров, А. В. Коваленко. – М., 1986.
3. Виттковски А. Пятилетка без плана: Украина: 1991–1996: формирование национального государства, экономика, элиты / Андреас Виттковски; Пер. с нем. – К., 1998.
4. Данилова Е. Е. Информационное развитие социальных систем / Е. Е. Данилова. – М., 2002.

5. *Журналистика и медиаобразование – 2007* / Ред. А. П. Короченский // Сборник трудов II Международной научно-практической конференции. – Белгород, 2007.
6. *Здоровега В. Й. Преса і влада* / В. Й. Здоровега // Українська періодика: історія і сучасність: тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. 9-10 грудня. – Львів, 1993.
7. *Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія* / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 1.
8. *Корконосенко С. Г. Журналистика в мире политики* / С. Г. Корконосенко. – СПб., 2004.
9. *Короченский А. П. Осторожно: Пиарналістика!* / А. П. Короченский // Современная журналистика: Дискурс профессиональной культуры. – Екатеринбург, 2005.
10. *Костенко Н. В. Легитимация стилей политической коммуникации в новостях* / Н. В. Костенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К., 2003.
11. *Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки* / В. Кулик. – К., 2010.
12. *Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід* / Дж. Лалл. – К., 2002.
13. *Литвин В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці* / В. М. Литвин. – К., 1994.
14. *Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы)* / Ред. Н. Костенко. – К., 1999.
15. *Основы медиабизнеса: Учебное пособие для студентов вузов* / Под ред. Е. Л. Вартановой. – М., 2009.
16. *Пидлуцкая И. Политические коммуникации: украинский опыт* / И. Пидлуцкая // Аналітика. – 2000. – № 5.
17. *Политический менеджмент: Учебное пособие* / Под общей ред. В. И. Жукова, А. В. Карпова, Л. Г. Лаптева и др. – М., 2004.
18. *Политические институты на рубеже тысячелетий. XX–XXI в.:* Сб. ст. / Отв. ред. К. Г. Холодковский. – Дубна, 2001.
19. *Пристапенко Т. О. Правові основи діяльності ЗМІ* / Т. О. Пристапенко. – К., 1998.
20. *Сорока Ю. Г. Медиа образ социальной структуры и проблема номинаций социальных агентов* / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків, 2003.
21. *Шкляр В. І. Преса керована і преса керуюча* / В. І. Шкляр // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. 9-10 груд. 1993 р. – К., 1993.
22. *Штрмайер Г. Політика і мас-медіа* / Г. Штрмайер. – К., 2008.

23. *Aslund A.* Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States / A. Aslund // Europe after the Enlargement. – Warsaw. – 2005. – April 8-9.
24. *Becker J. A.* Soviet and Russian Press Coverage of the United States: Press, Politics and Identity in Transition / J. A. Becker. – New York, 2002.
25. *Ishiyama J. T., Kennedy R.* Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan / J. T. Ishiyama, R. Kennedy // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol. 53 – № 8.
26. *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: perestroika to independence / T. Kuzio, A. Wilson. – Macmillan, 1994.
27. *Hoffman D.* The Oligarchs / D. Hoffman. – New York, 2002.
28. *Lasswell H.* Propaganda Technique in the World War / H. Lasswell. – London, 1927.

УДК 94(477.54)«193»:[323.3:66-051]

«Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр.

Любавський Р. Г.

Любавський Р. Г. «Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. У статті реконструюється проект створення «Нового Харкова», соціалістичного містечка для робітників Харківського тракторного заводу. Виявлено засоби «усуспільнення» повсякденного життя робітників. Робиться висновок про те, що бездоганна з точки зору авторів проекту ідея "соціалістичного міста" виявилася непосильним завданням для практичної реалізації.

Ключові слова: робітники, Харківський тракторний завод, соціалістичний побут.

Любавський Р. Г. «Социалистический городок»: конструирование советского урбанистического пространства для рабочих Харьковского тракторного завода в 1930-е гг. В статье реконструируется проект создания «Нового Харькова», «социалистического городка» для рабочих Харьковского тракторного завода. Выведены способы «коллективизации» повседневной жизни рабочих. Делается вывод о том, что

безупречная, с точки зрения авторов проекта, идея "социалистического города" оказалась непосильной задачей для практической реализации.

Ключевые слова: рабочие, Харьковский тракторный завод, социалистический быт.

Lubavsky R. G. "Socialistic Town": Constructing the Soviet Urban Spaces for the Workers of the Kharkov Tractor Plant in the 1930s. In the article the project of creating "New Kharkiv" for the workers of the Kharkiv Tractor Factory is rearranged. The ways of "collectivization" of the workers' daily life are revealed. The conclusion is made that the idea of a "socialistic town", being faultless in the opinion of the authors, has proven an impossible task for practical implementation.

Keywords: workers, the Kharkiv Tractor Factory, socialistic way of life.

На думку лідерів партії більшовиків головною перепоною на шляху будівництва нового соціалістичного суспільства був «старий» устрій повсякденного життя соціуму [12, с. 8; 23]. Зміна політичної та економічної систем після революції 1917 р. не призвели до «автоматичної» трансформації побуту населення. Можна погодитися з думкою Штефана Плаггенброга, що революція 1917 р. лише умовно розмежувала «старе» та «нове» [14, с. 41]. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. радянська влада приділяла особливу увагу «соціалістичній» реконструкції міського простору та конструюванню нового радянського міста, яке створювалося відповідно до уявлень про соціалістичний спосіб життя [21, с. 152; 8, с. 8]. Ідеологи партії більшовиків вважали розвиток існуючих міст безперспективним і висловлювалися за необхідність створення міських поселень нового соціалістичного типу [13, с. 51]. Відомо, що у цей час в СРСР розроблялося декілька проектів створення нових міст та містечок, але не всі вони були реалізовані.

Метою цього дослідження є реконструкція первинного проекту одного з таких «соціалістичних міст», яке планувалося для робітників Харківського тракторного заводу (далі – ХТЗ), так званого «Нового Харкова». Вибір об'єкта дослідження зумовлений тим, що містечко проектувалося та будувалося одночасно із заводом – флагманом радянської індустрії, «візитівкою» першої п'ятирічки. Цей проект був символічною конотацією соціальних перетворень в столиці Радянської України. Проект організації архітектурно-просторового середовища та його реалізація у вигляді робітничого містечка, на нашу думку, можна розглядати як втілення ідеї «колективізації» побуту робітників.

У радянську добу історики зверталися до проблеми створення соціалістичних умов життя для працівників ХТЗ в контексті вивчення історії підприємства. Автори робили акцент на висвітленні трудових подвигів робітників [1, с. 43; 18, с. 11]. Сьогодні до історії соціалістичного містечка звертаються в контексті досліджень,

присвячених розвитку архітектури Харкова [11, с. 293], у загальних роботах з історії міста [9, с. 240].

Для розв'язання поставленої мети використовувалась діловодна документація центральних органів влади (Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, Всесоюзного автотракторного об'єднання (далі – ВАТО), Державного інституту проектування міст «Діпромiсто»), справочинна документація місцевих органів влади, заводу, а також періодичний друк, спогади робітників та керівників заводу. До дослідження залучались джерела образотворчого характеру (плани та креслення містечка).

Рішення про спорудження ХТЗ Вища рада народного господарства УРСР прийняла наприкінці 1929 р., втім, ще до початку будівельних робіт увага преси була прикута не лише до самого заводу, але й до проекту будівництва «Нового Харкова» – містечка для робітників [2, с. 4]. При обговоренні проекту на сторінках періодичних видань, журналісти робили акцент на тому, що побут мешканців буде організовано за соціалістичним зразком [4, с. 36]. Розробкою проекту займався Державний інститут проектування міст «Діпромiсто». Дослідження діловодної документації інституту дозволило встановити, що проектні роботи велися під керівництвом архітектора П. Ф. Альошина [26, арк. 4]. У текстовій записці до генерального плану містечка при ХТЗ наголошувалося, у ньому не буде недоліків, характерних для «старих» міст (житлової кризи, антисанітарії) [23, арк. 2]. Розробники вважали, щоб досягти цього необхідно відмовитись від усталених принципів забудови міської території, створити нові житлові та соціально-культурні умови життя [27, арк. 63]. Керівник будівництва ХТЗ П. І. Свистун у листі до харківської міської ради писав, що в «новому» місті не будуть панувати «індивідуальні-міщанські» звички [6, арк. 3]. Як свідчить програма забудови «Нового Харкова», провідною ідеєю при плануванні території було компактне проживання робітників поряд із заводом [27, арк. 2]. Цей проект можна розглядати як спробу створення замкнутого соціально-економічного організму, свого роду «соціалістичного» локусу, збудованого на протигагу капіталістичному світу. ХТЗ був не тільки «сенсом» існування містечка (всі мешканці – робітники підприємства), а й своєрідною «нулевою координатою» архітектурно-просторової композиції, центральною точкою відліку для прокладання вулиць, трасування головних пішохідних маршрутів, шляхів сполучення зі «старим» Харковом тощо. Архітектори були впевнені, що однією із вад капіталістичного міста був нерівномірний розвиток інфраструктури в різних його районах. Вони вважали, що ієрархічний поділ території на центр та околиці був засобом соціально-просторової стратифікації міського середовища. Розташування помешкання в тому чи іншому районі було одним з маркерів соціального статусу. Натомість,

розробники моделі соціалістичного міста для робітників ХТЗ тяжіли до стандартизації умов життя, прагнули забезпечити рівномірний розвиток інфраструктури нового міста і звести нанівець поняття «престижності» районів. Особливістю організації внутрішнього простору містечка була лінійна забудова вулиць та відсутність дворів, звичних для «старого» міста. У пресі одразу звернули увагу на незвичність організації міського середовища. На думку архітекторів того часу, нова схема зонування простору сприяла покращенню інсоляції квартир та провітрюванню кварталів [15, с. 15]. Проект «Нового Харкова» був викликом «старому» Харкову, усталеним традиціям містобудування та організації життя.

На думку Н. Крупської, для реалізації ідеї «усуспільнення» побуту населення необхідно було створити специфічні житлово-побутові умови життя [10, с. 6]. Ця думка знайшла відображення у проектній документації Головного управління комунального господарства при НКВС УРСР, яке курирувало будівництво ХТЗ [24, арк. 13]. Конкретні шляхи реалізації цієї ідеї обговорювалися на засіданні ради з планування «соціалістичного міста» поблизу тракторного заводу 17 лютого 1930 р. Примітно, що на нараді виникла гостра дискусія про тип житла, який доцільно взяти за основу. Були висловлені і вкрай радикальні пропозиції (замість квартир запроектувати лише маленькі кімнати для сну, розраховані на 1-2 особи), які були відхилені. У результаті обговорення було прийнято рішення зводити будинки з окремими квартирами при максимальному усуспільненні культурно-побутового обслуговування мешканців. За задумом проєктувальників, всі працівники ХТЗ мали отримати квартири в нових «житлових комбінатах». Кожен «житловий комбінат» складався з комплексу будівель та приміщень, необхідних для забезпечення повного «усуспільнення обслуговування індивідуальних потреб». За проектом мали збудувати 36 «житлових комбінатів» на 8-10 будинків, в яких проживало 2548 чоловік, а також включав школу, клуб, їдальню, дитячий садок та ясла. Було заплановано, що будинки кожного окремого «житлового комплексу» будуть з'єднані між собою спеціальними коридорами-мостами на рівні другого поверху, щоб людина, не виходячи на вулицю, могла перейти до приміщення клубу, їдальні, бібліотеки тощо [27, арк. 2].

Паралельно із проєктуванням «соціалістичного міста» для працівників ХТЗ розроблялася також ідея усуспільнення харчування. Проєктувальники підкреслювали, що наявність розвинутої мережі громадського харчування сприяла формуванню нових соціально-побутових відносин між мешканцями. У плануванні квартир була реалізована ідея звільнення жінки від «рабської» праці на кухні (автори проекту наголошували, що однією з вад «старого» Харкова було закріпачення жінки в хатньому господарстві). Згідно з генеральною схемою проєкту містечка, у квартирах не були запроектовані кухні, а

робітники мали харчуватися в громадських їдальнях [25, арк. 64]. Таким чином, «старі» побутові практики (передовсім сімейна трапеза) мали зійти нанівець. Ідея усупільненої системи харчування мала втілюватися в організації роботи їдалень при «житлових комбінатах». Централізований характер роботи громадських їдалень протиставлявся хаотичному веденню хатнього господарства. Найголовнішим в організації системи харчування було те, що вона передбачала уніфікацію та стандартизацію таких індивідуальних явищ як споживання їжі та смаки.

Варто відзначити, що житлово-побутові умови спеціалістів, які були запрошені на будівництво ХТЗ та «Нового Харкова» з Європи та Америки, відрізнялися від тих, які були взяті за основу створення «соціалістичного міста». У діловій документації ВАТО зазначалося, що адміністрація підприємства запросила 175 працівників [3, арк. 2-7]. Іноземні робітники та члени їх сімей (усього 800 осіб) мешкали у п'яти спеціально зведених будинках. У даному випадку інженери-будівельники не ставили за мету створення специфічного житлового простору та місць соціального контакту. В кожній квартирі іноземних працівників була запроєктована окрема кухня. Директор заводу писав правлінню ВАТО про необхідність будівництва для закордонних працівників «їдальні з рестораном» та спеціального магазину. [19, арк. 188-189] отже, іноземні робітники були свідомо виключені із зони «соціалістичних» умов життя.

У програмі планування та забудови нового міста було продумано також створення особливих умов для культурного відпочинку робітників ХТЗ, яких не мали працівники підприємств, розташованих у самому Харкові [27, арк. 2]. У кожному житловому комплексі для проведення культурно-просвітницьких заходів та суспільних зборів облаштовувалася зала. У проекті передбачалося створення адміністративного-культурного осередку, до якого входили будинок адміністрації, театр, палаци культури, праці, фізкультури та спорту, будинки кіно та преси, два готелі, музеї, а також басейни для плавання, парк культури та футбольний стадіон. За проектом цю велику кількість об'єктів планувалося звести протягом десяти років [27, арк. 3].

Однак, при всій ідеологічній важливості проекту «Нового Харкова», порівняно із заводом йому відводилася другорядна роль. Свідчення цього знаходимо передовсім у діловій документації підприємства. У пояснювальній записці управління капітального будівництва при ХТЗ зазначалося, що спорудження заводу було головним фронтом трудової боротьби, тому ресурси на розвиток інфраструктури містечка мали розподілятися за залишковим принципом [20, арк. 76]. На цьому тлі не випадково, що вже невдовзі після початку робіт у 1930 р. більш ніж 30 майданчиків житлового будівництва були законсервовані [5, с. 431]. Тракторний завод було збудовано в надзвичайно короткий час

(15 місяців), що подавалося радянської пресою як одне із досягнень п'ятирічки. Звісно, такі темпи потребували від всього колективу колосальної самовіддачі й перенапруження сил. Показово, що після пуску заводу (1 жовтня 1931 р.) робітники вважали, що вони виконали свій головний обов'язок. Незважаючи на житлову кризу, самі працівники сприймали житлове будівництво як другорядну справу. Подібні настрої стали настільки поширені, що директорів заводу довелося підписати декілька наказів та розпоряджень, в яких наголошувалося на забороні розповсюджувати «демобілізаційні» настрої серед робітників [16, с. 372; 17, с. 456]. Втім, житлові умови більшості працівників заводу суттєво відрізнялися від того, що вони мали отримати за первісним проектом. Достатньо відмітити, що в 1934 р. у збудованих квартирах житлових комплексів мешкало близько 14 тис. робітників та членів їх сімей, тоді як майже 16 тис. чоловік були вимушені мешкати в напівтеплих бараках тимчасового типу (збудованих поблизу заводу) та недобудованих житлових корпусах. У бараках робітники розташовувалися надзвичайно скупчено. За офіційними статистичними даними в 1937 р. у бараках на 1 людину припадало 4,8 квадратних метра житлової площі [7, арк. 126-127]. Ці показники були значно гіршими, ніж аналогічні по тогочасному «старому» Харкову, в якому на 1 мешканця припадало 6 квадратних метрів. У бараках, розрахованих на 60 чоловік, як правило, мешкало до 100 осіб. Тому не дивно, що комісії Наркомздрава УРСР неодноразово робили висновки, що санітарний стан бараків був незадовільним. За свідченнями тогочасної преси, суттєво покращити ситуацію не допомагали ані звернення спеціальних комісій до керівників будівництва, ні регулярні дезінфекції, конкурси чистоти, дні здоров'я [28, с. 861].

Для оцінки проекту «Нового Харкова» та його реалізації важливо відзначити, що під час будівництва цей план був значно видозмінений. На втілення в життя грандіозних планів вплинуло прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу з перебудови побуту» від 29 травня 1930 р., в якій піддавалася критиці ідея радикальної перебудови побуту. Радянська влада визнала проекти будівництва нових соціалістичних міст нереалістичними. Партійне керівництво проголосило курс на зменшення витрат на будівництво міст та містечок при промислових об'єктах країни [29, с. 10]. На зміну первинного плану вплинула й нестача коштів. Після обстеження будівельного майданчика ХТЗ 20 травня 1932 р. спеціальний інспектор повідомив правління ВАТО, що реалізувати проект у повному обсязі, не виходячи за межі бюджету, неможливо [20, арк. 79]. Через місяць на раді на якій розглядалися проекти «житлових комбінатів», розроблених за участі вищого техніко-будівельного комітету НКВС УРСР, було прийнято рішення про відмову від зведення коридорів-мостів між будинками з метою здешевлення будівництва на

1-2% [24, арк. 2]. Таким чином, замкнений соціально-економічний організм «житлового комбінату» був розділений на окремі просторово та функціонально пов'язані елементи інфраструктури в межах кварталу. За проектом планувалося збудувати 288 будинків, з яких у 1939 р. було зведено лише 50 [15, с. 15]. Тобто, більша половина робітників ХТЗ не отримала окремої квартири у 1930-ті роки (житлова криза почала вирішуватися тільки у середині 1950-х р.).

Отже, автори проекту «Нового Харкова» розглядали його в якості «соціалістичного локусу», що стане альтернативою «старому» Харкову. Інженери-конструктори розглядали це містечко у якості моделі ідеальної організації життя, універсуму нового побуту. Тому у первісний план закладалися такі конструктивні рішення, завдяки яким мало бути досягнуто максимальне детермінування повсякденного життя робітників ХТЗ, й виключалися можливості виникнення повсякденних практик, які не вписувалися в соціалістичну модель побутових відносин. У проект була закладена ідея «зменшення» приватного й розширення публічного простору людини шляхом формування специфічного житлового середовища та місць соціального контакту. Розширення публічного простору мешканців відбувалось за рахунок обмеження їхнього «світу вибору» соціальних дій. Втім, притому що, будівництво ХТЗ стало одним із досягнень першої п'ятирічки, план будівництва «Нового Харкова» був провалений. Можна констатувати, що задуманий проект було реалізовано лише в загальних рисах. При всій ідеологічній важливості проекту, його втілення продемонструвало всі слабкості житлового будівництва та створення інфраструктури. Хоча архітектурно-просторові рішення плану містечка задавали «параметри» повсякденного життя мешканців, первісний проект не був реалізований й «Новий Харків» не став «оплотом соціалізму», як його бачили автори проекту.

Примітки

1. *Борфин Б., Вольский В.* Харьковский тракторный завод и «Новый Харьков» / Б. Борфин, В. Вольский. – Х., 1930.
2. *Будування міста навколо Тракторного заводу* // Вісті ВУЦК. – 1930. – 8 квітня.
3. *Государственный архив Российской Федерации.* – Ф. 5451. – Оп. 39. – Д. 61.
4. *Григорович М.* Тракторобуд / М. Григорович // Культробітник. – 1930. – № 7.
5. *Дементьев А.* Закончить жилстроительство – такова задача строителей на ХТЗ / А. Дементьев // На высшую ступень. – 1931. – № 16.
6. *ДАХО.* – Ф. 5652. – Оп.1. – Спр. 2862.
7. *ДАХО.* – Ф. 5652. – Оп.1. – Спр. 642.

8. Измозик В., Лебина. Н. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве 1920–1930-е гг. / В. Измозик, Н. Лебина. – СПб., 2010.
9. *Історія міста Харкова ХХ століття.* – Х., 2004.
10. Крупская Н. Вопрос поставленный октябрем / Н. Крупская // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: Сб. статей. – М., 1930.
11. Лейбфрейд А. Харьков от крепости до столицы / А. Лейбфрейд, Ю. Полякова. – Х., 1998.
12. Луначарский А. О быте / А. Луначарский. – М., 1927.
13. Меерович М., Коньшева Е., Хмельницкий Д. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928–1932) / М. Меерович, Е. Коньшева, Д. Хмельницкий. – М., 2011.
14. Плаггенборг Ш. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. – СПб., 2000.
15. Плотников В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотников // Архітектура радянської України. – 1939. – № 5.
16. Приказ № 153 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. – 1931. – № 14.
17. Приказ № 223 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. – 1931. – № 16.
18. Родионов В., Анненков П. Рожденный дважды / В. Родионов, П. Анненков – Х., 1981.
19. РГАЭ. – 7620. – Оп. 1. – Д. 112.
20. РГАЭ. – Ф. 7620. – Оп. 1. – Д. 693.
21. Сальникова А. Здесь будет город-сад! «Культивирование» советского городского провинциального пространства в 1920–1930-е годы / А. Сальникова // AVImperio. – 2008. – № 4.
22. Троцкий Л. Чтобы перестроить быт, надо познать его / Л. Троцкий. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.komintern-online.com. Доступ – 01.10.2011.
23. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп.3. – Спр. 1877.
24. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 2085.
25. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп.3. – Спр. 1877.
26. ЦДАМЛМ. – Ф. 8. Оп. 1. – Спр. 265.
27. ЦДАМЛМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 261.
28. Чацкий Л. Конкурс чистоты на тракторострое / Л. Чацкий // Путь к здоровью. – 1930. – № 23-24.
29. Черня И. За дело / И. Черня // Революция и культура. – 1930. – № 9-10.

Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності України

Майстренко В. С.

Майстренко В. С. Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності України. В статті досліджуються процеси відродження та популяризації української культури в стінах Харківського університету в перші роки після здобуття Україною незалежності. Особливу увагу приділено гуманізації та українізації університетської освіти, а також культурно-просвітницькій роботі Центральної наукової бібліотеки, Музею історії університету та наукової громадськості університету. В ході дослідження автор дійшов висновку, що культурні процеси в стінах Харківського університету розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті українського народу.

Ключові слова: університет, культура, гуманізація, виставка, творчий колектив.

Майстренко В. С. Возрождение и популяризация украинской культуры в Харьковском университете в первые годы независимости Украины. В статье исследуются процессы возрождения и популяризации украинской культуры в стенах Харьковского университета в первые годы после обретения Украиной независимости. Особое внимание уделено гуманизации и украинизации университетского образования, а также культурно-просветительской работе Центральной научной библиотеки, Музея истории университета и научной общественности университета. В ходе исследования автор приходит к выводу, что культурные процессы в стенах Харьковского университета разворачивались постепенно, сосредоточиваясь на возврате запрещенных в тоталитарном прошлом имен, их творческого наследия, затрагивали вопросы возрождения религиозности, исторической памяти украинского народа.

Ключевые слова: университет, культура, гуманизация, выставка, творческий коллектив.

Maistrenko V. S. Revival and Popularization of Ukrainian Culture at Kharkov University in the Early Years of Independence of Ukraine. Indicated in the article deals with the revival and popularization of

Ukrainian culture in the walls of Kharkiv University in the early years Ukrainian independence. Particular attention is paid to humanize and Ukrainization university education and cultural work of the Central Scientific Library, the Museum of History University and the scientific community of the university. The study author concluded that the cultural processes in the walls of Kharkiv University unfolded gradually, focusing on the negative return in a totalitarian past names, their artistic legacy, touching on the revival of religion, historical memory of people.

Keywords: university, culture, humanism, exhibition, creative team.

Українська держава зовсім нещодавно відзначила 20-ліття свого існування. Для історії це порівняно невеликий проміжок. Але шлях, який пройшло українське суспільство є надзвичайно важливим, а з історичного і культурного боку дуже цінним. Тому питання про те, як розгорталися процеси відродження української культури в стінах одного з найстаріших вузів нашої держави є надзвичайно актуальними для вивчення. Проблеми, про які йдеться в даній статті ще не встигли стати предметом детального вивчення з боку істориків. З огляду на це, автор при написанні статті спирався в першу чергу на дослідження поточної документації різних університетських підрозділів та матеріалів періодичної преси.

Процеси перебудови 1987–1991 років у СРСР поставили крапку в протистоянні двох ідеологічних систем – радянсько-комуністичної та ліберально-капіталістичної, стали початком формування нової соціокультурної дійсності. Змістом формування нового культурного фарватеру розвитку суспільства стала критика, заперечення та подолання системи цінностей панівної офіційної культури радянського суспільства та стихійне народження й вихід на поверхню життя різного роду альтернативних культур та контркультур.

Контркультури самі по собі були спрямовані лише на заперечення цінностей, зразків та практик офіційної культури, а от альтернативні культури висували та стверджували власні системи цінностей. Тому на фоні переплетіння західного та східного впливів поступово стверджується особлива, характерна для багатьох пострадянських суспільств соціокультурна перспектива з одного боку лібералізації, демократизації та капіталізації, з іншого – розвитку національного, етнічного. На місце комуністичних цінностей пропонуються національні цінності як запорука виходу України з будь-якої кризи. Голосно лунали голоси про українську національну ідею, розвиток української культури та мови.

Конструктивну роль у національно-культурному розвитку відіграв з самого початку 90-х років й продовжує відігравати фактор української державності. Адже в часи переходу суспільства від тоталітарного до демократичного держава покликана забезпечити реальну свободу творчості, матеріально-фінансову підтримку справжнім талантам,

творцям національно-культурної духовності, одночасно сприяючи формуванню нової культурної інфраструктури, що відповідала б умовам ринкової економіки, принципам демократії та громадянського суспільства.

Основною особливістю нової соціокультурної дійсності є те, що українське суспільство знаходиться на переломі, на етапі зміни типу своєї організації існування, яке умовно можна визначити як «посттоталітарне суспільство». При цьому радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими стосунками між людьми в цілому, новими умовами (в тому числі матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Національно-культурний розвиток в незалежній Україні відбувався одночасно з докорінними змінами в царині економіки, суспільних відносин. Утвердження незалежності, перехід України від тотально одержавленої економіки до ринкової виявили необхідність величезних фінансових витрат. Тому часто виходило так, що проголошені ідеї та гасла національно-культурного відродження не одержували достатнього матеріально-фінансового забезпечення. Парадоксально, але сфера культури, науки, освіти загалом стали фінансуватися значно гірше, ніж в заідеологізовані радянські часи, було що на рівні 30% від найнагальніших потреб [19, с. 423].

Особливо принципове значення для подальшого розвитку культури мало зняття з неї ідеологізаційного пресингу, тобто деідеологізація культури. Набуває широкого розголосу й практичного поширення й втілення принцип культурного плюралізму, багатоманітності культурного життя.

Все вищевказане було притаманне й розгортанню культурних процесів в стінах Харківського національного університету в добу незалежності. Далеко не всі відразу збагнули, що вони опинилися в незалежній українській державі, де їм судилося жити й працювати, долати проблеми, досягати успіхів чи зазнавати невдач. Не завжди ті, хто звик і був вихований вважати себе громадянином великої радянської, здебільшого вкрай русифікованої і вороже налаштованої до будь-яких проявів української самобутності імперії, могли включитися в процес творення нової української культури в епоху незалежності. Тому процеси національно-культурного відродження розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні забутих чи вірніше заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, охоплювали гострі питання, пов'язані з утвердженням української мови як державної, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті тощо.

Великого значення для становлення інтелігентного високоосвіченого вихованця Харківського університету набувала

гуманізація, гуманітаризація, та українізація освіти. Вченою радою університету зверталася особлива увага на посилення акценту на значенні гуманітарних дисциплін і збільшенні частки загальнокультурних дисциплін у природничо-наукових та інших дисциплінах. Соціально-гуманітарні дисципліни, починаючи з історії України і закінчуючи філософією та культурологією, повинні були виховувати у студентів – майбутньої інтелектуальної еліти нації – почуття державної і національної гідності, громадянської відповідальності, любові до своєї країни.

Вирішення цих завдань вимагало розв'язання ще однієї важливої проблеми – українізації вищої школи. А це потребувало створення умов для вивчення мови, культури й історії України всіма студентами перших і других курсів, глибокого перегляду змісту навчальних планів, підготовки навчальних посібників українською мовою, поступового формування в колективі університету психології, яка б виходила з визнання Харківського університету українським вищим навчальним закладом, тобто таким, що не просто готує кваліфіковані кадри для України, а робить це, спираючись на тисячолітню самобутню історію і культуру Української держави та виходячи з потреб її сучасної розбудови.

Звідси зміст культурно-виховної роботи в університеті включав орієнтацію на цінності відкритого, демократичного, правового суспільства, засвоєння українських національних, історико-культурних традицій, відродження кращих традицій Слобожанщини та університетського життя.

В розгортанні культурних процесів в стінах університету активну участь брали Центральна наукова бібліотека, Музей історії ХНУ та громадськість кафедр і факультетів. В перші роки незалежності в університеті діяли Культурний центр, його художні та творчі колективи, Відкритий університет світової культури, Клуб любителів поезії, Клуб друзів кіно, Клуб любителів наукової фантастики, який щорічно проводить фестивалі «Зоряний міст».

В березні 1992 року рішенням Вченої ради історичного факультету і за підтримки Вченої ради університету було утворено кафедру українознавства як загальноуніверситетську (пізніше вона влилася до лав новоствореного філософського факультету). Серед першочергових завдань для нової кафедри – забезпечити вивчення української мови тими студентами, які її не вивчали, а також ознайомлення широкої студентської громадськості з надбаннями української культури [15, с. 1]. В рамках гуманізації освіти і підвищення рівня культурно-виховної роботи в університеті було створено Культурний центр (директор Т. М. Кротченко, а з 2002 р. – Т. М. Ганусова), який координував і організовував різні напрямки поза аудиторної роботи студентів,

зосередивши увагу на процесі відродження та подальшого розвитку української культури. Було забезпечено розвиток художньої творчості і самодіяльності студентів та співробітників. Уже в 1993–1994 роках при Культурному центрі працювало 11 колективів художньої самодіяльності. Серед них – добре відомі навіть за межами Харкова. Це – вокальний ансамбль викладачів «Барви», народний ансамбль скрипалів, колектив естрадного танцю «Контраст».

Докладено було значних зусиль щодо відродження в університеті хорового колективу, ансамблю бандуристів. У культурного центру склалося тісне співробітництво з Університетом світової культури, особливо при підготовці і проведенні заходів у зв'язку з пам'ятними датами.

У середині 90-х років у Культурному центрі працювало 10 студентських колективів – ансамбль бандуристок «Вишиванка», колектив естрадного танцю «Контраст», хоровий колектив, літературно-музичний театр, 2 дитячих колективи (вокальний і танцювальний, ансамбль викладачів «Барви»). Всі колективи брали активну участь в університетських святах, виступали з сольними програмами [20, с. 589-590].

Активно долучається до розгортання культурницьких процесів в стінах університету громадськість факультетів, в першу чергу гуманітарних. В квітні 1992 року до 175-річчя від дня народження видатного українського письменника й науковця-історика – Миколи Костомарова, одного з найкращих представників дошевченківського періоду української літератури, відновлене в добу незалежності харківське історико-філологічне товариство в стінах університету провело наукову конференцію. Знаменна ця подія була тому, що значний і істотний для становлення М. Костомарова як творчої особистості період його життя, пов'язаний з Харковом, де в місцевому університеті він здобув вищу освіту, тут розпочав літературну та наукову діяльність [13, с. 2].

Участь широких кіл громадськості в культурних подіях, що відбувалися в стінах університету, знаходила своє відображення з перших днів незалежності на сторінках газети «Харківський університет». На шпальтах видання друкуються статті, переважно викладачів університету, на різні історико-культурні, релігієзнавчі теми. Проходить процес повернення забутих і заборонених імен.

Так навесні 1993 року було відкрито спеціальну виставку, присвячену Харківському державному академічному драматичному театру ім. Т. Г. Шевченка. На стендах працівниками ЦНБ було представлено унікальні фотодокументи, які розповіли про історію театру, про долю і творчість засновника театру – Леся Курбаса, що загинув у сталінських таборах. У статті, вміщеній в «Харківському університеті», зазначалося, що внесок Л. Курбаса у розвиток

українського і світового театрального мистецтва важко переоцінити. Адже він виховав блискучу плеяду акторів, створив школу сценічного мистецтва [12, с. 2]. Не варто забувати, що це був лише початок 90-х, коли для абсолютної більшості українських громадян ім'я репресованого митця було невідомим.

В грудні 1993 р. відбувся вечір у культурному центрі університету, який було присвячено 100-річчю від дня народження відомого українського письменника, зацькованого сталінськими посіпаками, Миколи Хвильового. Про особистість письменника, його творчий шлях слухачам розповіла тодішня завідувачка кафедрою історії української літератури проф. З. С. Голубєва, а співробітники ЦНБ підготували виставку рідкісних видань М. Хвильового [3, с. 3].

У 1994 році виповнилося 175 років від дня народження видатного письменника і науковця, учасника Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймона Куліша. В той час з усієї України лише науковці Харківського університету спромоглися провести змістовну конференцію. На пленарному засіданні було прочитано цікаві доповіді. Наприклад зав. відділом інституту історії НАН України В. Г. Сарбей – «П. Куліш у сучасному йому та нинішньому українському національному відродженні», а професор філологічного факультету О. Г. Муромцев - «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови». На секційних засіданнях вчені намагалися всебічно висвітлити головні сторони творчої спадщини П. Куліша [17, с. 2].

Науковці Харківського університету за фінансової підтримки фонду «Відродження» і при сприянні Центру освітніх ініціатив в 1995 р. започаткували серію наукових конференцій у рамках програми центру «Культурна спадщина і перспектива». Першою стала конференція «Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Б. Хмельницького за українську державність». Її проведення співпало з 400-річчям від дня народження славетного гетьмана. Головну участь у підготовці конференції взяв історичний факультет. Насичена, різнопланова програма роботи конференції дала змогу всебічно, без ідеологічних і політичних пристрасей, по-науковому, підійти до висвітлення діяльності гетьмана, подій визвольної війни і тісно пов'язаної з нею історією Слобожанщини, витоків нашої культури і ментальності [1, с. 2].

В травні 1996 року колектив університетського літературно-музичного театру під керівництвом В. М. Каракоз підготував концерт до 125-річного ювілею Лесі Українки. На ньому актриси театру О. Шиманська, О. Сітало, А. Трохименко, Т. Турчина та Е. Шляхова натхненно читали твори поетеси. Ці декламації супроводжувалися музикою П. Чайковського, Шуберта та Шопена [21, с. 1].

Влітку 1996 року в Харкові відбувся III Міжнародний конгрес українців на який з'їхалася фактично вся світова еліта україністики. Серед неї не загубилися провідні науковці нашого університету. З успіхом з доповідями виступали професори та доценти – В. С. Бакіров, В. С. Калашник, Ю. Ісіченко, В. В. Калініченко, Д. М. Чорний, В. В. Кравченко та інші. Вони засвідчили, що Харків і зокрема наш університет зберігає за собою значення провідного центру українознавчих студій [14, с. 3].

В 1997 р. працівники ЦНБ Лосієвський І. Л., Шоломова С. Б., Березюк Н. М. підготували видання «Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Доля культурних скарбів України: архіви, бібліотеки, музеї». Воно стало можливим за сприяння Національної комісії по поверненню в Україну культурних цінностей. У виданні було проаналізовано втрати двох найкрупніших українських бібліотек в роки війни. Оpubліковані документальні матеріали розкрили невідому сторінку історії і були представлені на всеукраїнській конференції «Українське краєзнавство і культура». Високу оцінку виданню дав академік П. Т. Тронько [4, с. 61].

Значним досягненням 1998 р. стало видання бібліографічного нариса, присвяченого визначному бібліотекознавцю К. І. Рубинському, який присвятив 40 років свого життя бібліотеці Харківського університету. Цей нарис – аргументоване визнання К. І. Рубинського як фундатора українського бібліотекознавства. Батьківщині було повернено ім'я незаслужено забутого вченого [5, с. 69].

Починаючи з 1999 року ЦНБ надзвичайно урізноманітнює культурно-просвітницьку роботу серед студентів та викладачів університету. До ювілеїв видатних українських письменників було влаштовано виставки – «Голос душі великого народу» (до 185-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка), книжкова виставка до 190-річчя М. В. Гоголя та 150-річчя Панаса Мирного. Також проведена виставка, присвячена сучасній українській літературі, зокрема сучасному українському роману. В ході проведення Днів української книги ЦНБ запропонувала широкій університетській громадськості виставку екслібрисів Т. Г. Шевченка із колекції Д. І. Кирилишина, виставку літератури української діаспори та відкриття центру українознавства. До «Днів української книги та преси на Харківщині була розгорнута виставка перших українських часописів та рукописів з української історії. Популярними були виставки «Культура України», «Українська козацька держава», «Українська етнографія» [6, с. 22-24].

В подальшому ЦНБ продовжила приділяти велику увагу книжково-ілюстративним виставкам, які мали величезне культурно-виховне значення для громадськості університету. З 2002 і по 2005 роки було влаштовано цілий цикл виставок, присвячених 200-літтю університету. Крім цього організовувалися цікаві виставки, присвячені 70-річчю

Григора Тютюнника, ювілейній науковій конференції Г. С. Сковороди, «Слово про рідну мову». Новим напрямком у роботі бібліотеки стала організація художніх виставок. У 2001 р. було виставлено роботи харківської художниці Н. С. Вербук. Дуже цікаво в 2001 р. пройшли Шевченківські дні – було влаштовано виставку книг з бібліотеки колекціонера Є. Г. Артеменка, зокрема прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 року, здійснене на кошти українського промисловця і мецената П. Семеренка, видання 1886 року з ілюстраціями П. Сластіона та передмовою Д. Яворницького. Також в 2001 році було проведено виставку «Україністика за кордоном». Цікавою стала виставка, організована в 2001 р. «Автографи, які стали історією», де були представлені примірники видань з особистої бібліотеки О. А. Потебні, яка є предметом постійних пошуків і привертає до себе увагу розмаїттям імен відомих вчених того часу, що дарували О. А. Потебні свої праці [7, с. 22-24]. В жовтні цього ж року в приміщенні ЦНБ було влаштовано виставку рукописних матеріалів, прижиттєвих творів та рідкісних видань присвячену 145-річчю від дня народження І. Я. Франка. У відділі рідкісних видань зберігається понад 40 окремих прижиттєвих та рідкісних видань творів письменника, часописи, в яких вперше побачили світ його поезії і оповідання. Окрасою цього зібрання є оригінали листів І. Франка до письменниці Н. Кобринської [18, с. 2].

В цей час відкрився університетський Клуб шанувальників поезії, який очолив професор філологічного факультету В. С. Калашник. Пройшли презентації нових поетичних збірок І. Драча, О. Забужко, антології «Слобожанська ліра».

Важливу роль у культурно-просвітницькій діяльності в стінах університету відігравав і відіграє музей археології та етнографії Слобідської України, яким керує доцент історичного факультету В. В. Скірда [20, с. 591].

У травні 2002 року Харківський університет широко святкував День слов'янської писемності та культури. Була підготовлена велика експозиція, присвячена скарбам та історії слов'янської писемності, зокрема були представлені рукописні книги в оригіналах та факсимільних копіюваннях, українські першодруки І. Федорова та стародруки Києво-Печерської Лаври.

Восени 2002 року мабуть вперше так масштабно було вшановано пам'ять жертв голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 років. Представлено було експозицію книг, статей, ілюстрованих матеріалів та документів Державного архіву Харківської області. Крім того особливою увагою користувалися виставки «Пам'ятники письменникам в Харкові», «По сторінках українських часописів», «З історії українського шкільництва», «Курбас. Березіль. Харків». Остання викликала надзвичайну зацікавленість у відвідувачів, адже на ній вперше було представлено історичні, мистецькі та архівні

матеріали. Вже традиційними стали виставки, присвячені ювілейним датам письменників минулого і сучасності. Серед них Є. Маланюк, М. Стельмах, М. Костомаров, О. Ольжич, О. Теліга, Б. Лепкий, Г. Сково рода. Студенти та викладачі мали чудову нагоду ознайомитися з їхніми біографіями та значним внеском в розвиток вітчизняної культури. При цьому частина імен поверталася з вимушеного забуття і стала культурним відкриттям для багатьох.

Продовжувалася і культурно-просвітницька робота відділу рідкісних видань. Часто такі виставки супроводжувалися оглядом представленої літератури. Значною мірою такій роботі сприяло проведення екскурсій до відділу серед широкого кола студентів різних вузів нашого міста, в тому числі й іноземних [8, с. 22-24].

В 2003 році Харківській університет відвідав другий Президент України Л. Кучма. До цієї події була розгорнута виставка найцінніших рідкісних видань та рукописів ЦНБ – «Зі скарбниці минулих століть». Зокрема були виставлені інкунабули, палеотиби, українські та іноземні стародруки, рукописи та прижиттєві видання Т. Шевченка, І. Франка тощо.

Особливо зворушливою стала виставка, присвячена 85-й річниці Олеся Гончара «Він оберігав наші душі», який як відомо вчився в стінах нашого університету і в складу студбату, добровольцем пішов на фронт [9, с. 19].

В цьому ж році за участі ЦНБ було проведено науковий семінар: «Модернізм, націоналізм та комунізм в українській культурі першої третини ХХ ст. (до 110-річчя Миколи Хвильового). Крім того цікавими і цінними з освітньо-культурного боку стали експозиції «Українська державність 1917–1920 рр.» та «Україна: етапи державотворення», присвячені 130-й річниці від дня народження П. П. Скоропадського – гетьмана, створеної у 1918 р. Української Держави. До дня української писемності було проведено цілий цикл виставок – «Українські стародруки», «Українська мова і слов'янський світ» тощо. Важливою сторінкою культурного життя в стінах університету стало й те, що подібні заходи організовано стали відвідувати школярі та студенти інших вузів міста, в ході екскурсій, які проводилися співробітниками ЦНБ [12, с. 20-23].

Важливою складовою в розвитку культури в стінах Харківського університету є і завжди була діяльність Музею історії. Його було відкрито в грудні 1972 року як один з перших музеїв серед вищих навчальних закладів України. З моменту відкриття колектив музею вирішував цілу низку важливих завдань, які безумовно стала складовою загального культурного процесу, що проходить в університеті. Це збирання матеріалів про минуле університету, ведення літопису сучасного університету, відображення видатних подій на спеціальних виставках, популяризація історії університету та його досягнень.

Співробітники музею на чолі з генеральним директором професором Є. П. Пугачем і головним зберігачем І. В. Калініченко здійснюють наукову обробку тих матеріалів, що надходять до музею.

В перші роки української незалежності Музей історії відразу ж починає приділяти значну увагу проблемам, пов'язаним з розвитком української культури в стінах університету. Так на базі літературних джерел, архівних матеріалів, наукової літератури було розроблено тему «Видатні філологи та історики XIX ст. в Харківському університеті» та підготовлено матеріал для розділу експозиції за темою «Українські письменники – вихованці університету (початок 50-х – 90-і роки)». Також продовжилося опрацювання документів, переданих до музею – це фонди О. В. Встухова та Д. І. Багалія. На основі музейних фондів, архівних матеріалів та наукової літератури розроблено тему «О. Я. Єфименко – історик України», про першу жінку-історика, яка отримала ступінь доктора наук в Харківському університеті завдяки клопотанню Д. І. Багалія. Адже, як відомо, в Російській імперії жінки не могли займатися наукою. Також продовжувався збір матеріалів за темою «Українські письменники – вихованці Харківського університету (30-40 рр. XX ст.)». В 2001 р. музей з цієї тематики провів зустріч з викладачами філологічного факультету [2, 10, 11].

Таким чином, культурні процеси в стінах Харківського університету в новітні часи, в контексті національно-культурного відродження, розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні забутих чи вірніше заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, охоплювали гострі питання, пов'язані з утвердженням української мови як державної, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті українського народу. При цьому особлива увага приділялася гуманізації, гуманітаризації та українізації освіти, що було покликане виховувати у студентів почуття державної і національної гідності, громадянської відповідальності, любові до своєї Батьківщини. В розгортанні культурних процесів в стінах університету активну участь брали Центральна наукова бібліотека, музей історії ХНУ та громадськість кафедр і факультетів, особливо гуманітарних.

Примітки

1. *Деус О.* Пам'яті славного гетьмана / О. Деус // Харківський університет. – 1995. – 14 листопада.
2. *Діяльність* Музею історії ХДУ у 1995–1996 н.р. // Поточний архів.
3. *Заяць Т.* Пам'яті талановитого письменника / Т. Заяць // Харківський університет. – 1993. – 14 грудня.
4. *Звіт* (1997 р.) – План (1998 р.) ЦНБ Харківського державного університету. – Х., 1998 // Поточний архів.

5. *Звіт* (1998 р.) – План (1999 р.) ЦНБ Харківського державного університету. – Х., 1999 // Поточний архів.
6. *Звіт* (1999 р.) – (План (2000 р.) ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000 // Поточний архів.
7. *Звіт* (2001 р.) – (План (2002 р.) ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002 // Поточний архів.
8. *Звіт* 2002 р. – План 2003 р. ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003 // Поточний архів.
9. *Звіт* 2003 р. – План 2004 р. ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004 // Поточний архів.
10. *Звіт* про роботу Музею історії ХДУ за 1994–1995 н.р. // Поточний архів.
11. *Звіт* про діяльність Музею історії університету на засіданні Ученої ради історичного факультету 12 листопада 2010 р. // Поточний архів.
12. *Малиновська В.* Живуть ідеї Курбаса. До міжнародного дня театру/ В. Малиновська // Харківський університет. – 1993. – 13 квітня.
13. *Михайлин І.* До ювілею М. Костомарова / І. Михайлин // Харківський університет. – 1992. – 14 квітня.
14. *Михайлин І.* Свято українознавства / І. Михайлин // Харківський університет. – 1996. – 17 вересня.
15. *Народження* нової кафедри // Харківський університет. – 1992. – 31 березня.
16. *Пам'яті* Куліша // Харківський університет. – 1994. – 13 грудня.
17. *Репрінцева В.* Великий каменярь / В. Репрінцева // Харківський університет. – 2001. – 2 жовтня.
18. *країна:* утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001.
19. *Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
20. *Юлько М.* Леся Українка з нами / М. Юлько // Харківський університет – 1996. – 14 травня.

Бюджеты УСРР 1920-х гг.: структура, функції, еволюція

Чеберяко О. В.

Чеберяко О. В. Бюджеты УСРР 1920-х гг.: структура, функції, еволюція. Висвітлюється становлення та функціонування бюджетів губерній та округ в УСРР 1920-х гг., структура їх доходів і видатків. Зроблено висновок, що адміністративно-територіальний принцип організаційної побудови базових бюджетних одиниць відповідав політичним основам радянської влади, яка переключила переважну частину соціально-економічних проблем на місцевий бюджет. Згорання системи приватного підприємства негативно вплинуло на доходну частину місцевого бюджету, але «втрати» компенсували за рахунок посилення податкового тиску.

Ключові слова: УСРР, губернія, округа, бюджет, губвиконком, доходи, видатки, округовий бюджет.

Чеберяко О. В. Бюджеты УССР 1920-х гг.: структура, функции, эволюция. Исследуется становление и функционирование бюджетов губерний и округов в УССР 1920-х гг., структуру их доходов и расходов. Сделан вывод, что административно-территориальный принцип организационной схемы базовых бюджетных единиц отвечал политическим основам советской власти, которая переложила большую часть социально-экономических проблем на местный бюджет. Сворачивание системы частного предпринимательства негативно повлияло на доходную часть местного бюджета, но «потери» компенсировались за счет увеличения налогов.

Ключевые слова: УССР, губерния, округ, бюджет, губисполком, доходы, расходы, окружной бюджет.

Cheberyako O. V. Budgets of Ukrainian SSR in 1920th: Structure, Function and Evolution. The field of this research is the investigation of formations and working provinces budgets in Ukrainian SSR in 1920 years and structures of its incomes and expenses. In concluded of this article are administrative-territorial principles of organization of basic budgetary unit responsible political foundations of Soviet power. Reduction is having negatives impact of local budgets but "losses" from increases of taxes.

Keywords: Ukrainian SSR, province, district, budget, gubispolkom, revenue, district budget.

Становлення радянської системи адміністративно-територіального управління супроводжувалося неухильним зростанням загальної кількості адміністративних одиниць. У травні 1920 р. в Україні, замість дев'яти існуючих, було створено ще три губернії, УСРР складалася з 12 губерній: Волинської, Донецької, Олександрівської (з 1921 р. Запорізька), Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Херсонської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської. ВУЦВК реорганізував повіти та волості на округи та райони, зберігаючи губернії [21, с. 90-91].

Оптимізацію організаційних форм адміністративно-територіального управління на місцях продовжила чергова реформа, яку Раднарком УСРР розпочав 14 лютого 1925 р. з ліквідації губерній та переходу на триступеневу систему (округа, райони, сільради) з 1 жовтня 1925 р. [7, арк. 49]. У складі радянської України почали функціонувати 41 округ і Молдавська АСРР [8, арт. 233]. Райони та округи також підлягали реорганізації, виділялися міські адміністративні центри та селища міського типу. Реформатори сподівалися наблизити владу до народу, ліквідувавши губернії, які правили за основний адміністративний центр.

Проголошення непу спонукало радянські та господарські установи до економії коштів шляхом скорочення видатків на адміністративно-управлінські функції та переведення підприємств на комерційний розрахунок. За таких умов бюджет став основним фінансовим планом оптимального використання місцевих доходів і державних кредитів. Нормативно-правовою базою для формування загальногубернських бюджетів стала постанова ВУЦВК «Про місцеві грошові засоби» 5 жовтня 1921 р., яка визначила порядок використання губвиконкомомі місцевих податків для задоволення адміністративно-господарських потреб губерній [18, ст. 576]. Належних правил та принципів наповнення доходної частини їхніх бюджетів тоді не існувало, а відсоткове відрахування суми податків та зборів встановлював Уповнаркомфін РСФРР при РНК УСРР на один рік. Губвиконкомом дозволялося виділення 5% від загального кошторису для «непередбачуваних видатків», тобто своерідний резервний фонд. Виокремлення бюджетних одиниць, тобто губернських, повітових, міських і волосних, вперше відбулося в постанові ВУЦВК «Про місцеві кошториси» 4 січня 1922 р. [19, арт. 13]. Протягом січня була упорядкована структура доходів і видатків губернських бюджетів. Зокрема, постановою ВУЦВК «Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів» 18 січня 1922 р. була визначена їх базова структура: утримання загальних адміністративних органів влади на місцях (сільських рад, волосних виконкомів); комунально-господарських установ; освітніх та закладів охорони здоров'я [20, арт. 36-37]. Вона була конкретизована в постанові ВУЦВК

16 серпня 1922 р. «Про місцевий бюджет», яка розписала кожен статтю видатків за відповідними галузями адміністративного та соціально-економічного розвитку губерній, на території яких діяли не лише комунальні підприємства та установи, а також номенклатурні підрозділи республіканських наркоматів освіти, юстиції, землеробства, соціального забезпечення. На потреби місцевого бюджету виділялося 75% суми патентного та зрівняльного зборів, 25% суми промислового податку для погашення дефіциту і вся сума надбавок до них [20, арт. 36; 37].

Перший річний бюджет губерній в УСРР, якщо брати до уваги помісячні кошториси 1922 р. і квартальні 1922/23 бюджетного року, припав на 1923/24 господарський рік. Працюючи над ним, співробітники Управління місцевого бюджету при Уповнаркомфіні намагалися розробити правила і порядок складання, розгляду, затвердження та виконання кошторису доходів і видатків загальногубернських бюджетів. Вони спиралися на «Тимчасове положення про місцеві фінанси» від 12 листопада 1923 р., третій розділ якого стосувався структури видатків (адміністративно-управлінські, соціально-економічні, культурно-освітні потреби тощо) [1, с. 10]. Щоправда ці видатки обмежувалися лише губернським бюджетом, а решта одиниць не мала самостійного бюджету. З самого початку становлення губернських бюджетів відбувалося розмежування видатків в межах кожної губернії за адміністративним та функціональним підходами. Наприклад, 27 вересня 1923 р. Волинський губвиконком, очолюваний В. І. Храмовим, затвердив «загальногубернський бюджет» – 5,4 млн крб. [35, арк. 23]. Бюджет виявився без дефіциту, але в губернії у грудні 1923 р. існувало 44 самостійних бюджетних одиниці, серед них бюджет губвиконкому, губернського міста, трьох округ, 39 «районних бюджетів» [17, с. 1]. Всі вони були складовими частинами загальногубернського бюджету. Видатки на два перших бюджети становили 48% від загалу, а їх дефіцит покривався за рахунок відрахувань 23% суми округових бюджетів. Утримання адміністративно-управлінських структур губернії коштувало 28,3%, установ комунального господарства 19%, закладів народної освіти 22%, лікарень та амбулаторій 14%, місцевих органів соціального забезпечення 2,4% бюджету Волинської губернії [17, с. 5]. Значну частину серед видатків займала зарплата працівників бюджетних установ: 39,2% губернського та від 50% до 61% округових бюджетів. Усі бюджетні одиниці були дефіцитними, але вирішували проблеми за рахунок внутрішніх фінансових джерел (резервного фонду, доходів лісового господарства). Губернії, які вирізнялися соціально-демографічними та економічними показниками розвитку, формували власну структуру бюджетних видатків. Кошти спрямовувалися переважно на зарплату працівників, меншою мірою на будівництво лікарень та закладів освіти, профілактику захворювань, особливо

сільського населення. Намагання їх повнішого забезпечення неминуче завершувалося дефіцитом бюджету. Так, на Чернігівщині він становив 2,3 млн крб., тобто третину видаткового кошторису [27, с. 11-14].

Фінансування народної освіти у 1923/24 бюджетному році, за розрахунками В. Храмова, становило 24% загального бюджету губерній в УСРР, з них Харківська витратила 13,4%, Київська 23,4%, Одеська 30,5%, Катеринославська 24%, Донецька 36,3%, Полтавська 25,2%, Подільська 24,4%, Чернігівська 26,6% і Волинська 19,1% [27, с. 1]. Навантаження на бюджет було значним, враховуючи той факт, що в УСРР тоді діяло 15 тис. шкіл, налічувалося 40 тис. учителів та 1,3 млн учнів. Відтак на одного педагога припадало 34 вихованці, а одна школа – на 1900 мешканців [27, с. 5]. Системою освіти вдалося охопити від 30 до 40% дітей шкільного віку, а переведення на бюджет шкіл, які у 1922/23 р. номінально вважалися бюджетними, призвело до скорочення кількості педагогів. Дві третини бюджетних коштів витрачалося на зарплату, а третина припадала на господарські витрати. Школам бракувало книг, зошитів, приладдя, а зарплата була мізерною, яка не забезпечувала соціально-побутових потреб учителів. Встановлений кошторис доходної частини для фінансування освіти виконувався лише на дві третини, тому школа, педагоги, учні не отримували належного забезпечення. Селяни були основними платниками податку, але його суми переважно надходили до державного бюджету, а місцевий потерпав від браку коштів. Відносною збалансованими були лише бюджети губвиконкомів, а решта бюджетних одиниць недотримувала майже третину доходів [13, с. 7].

Виконання губернських та округових бюджетів у 1923/24 бюджетному році продемонструвало деякі відмінності їхньої видаткової структури, яка залежала від доходів, а отже від економічного стану губерній. Зокрема, В. Храмов поділив усі губернії України на три групи за наявністю суми їхнього бюджету: до «потужної» належали – Київська, Одеська, Харківська (20-24 млн), до «середньої» – Полтавська, Донецька і Катеринославська (10-13 млн), до «слабкої» – Чернігівська, Подільська та Волинська (4-6 млн крб.) [28, с. 6-9]. Доходна частина бюджету губерній, крім їхніх економічних можливостей, залежала до певної міри від активності податкових інспекторів, тобто від глибини і ширини застосування «добровільно-примусових» методів стягнення податків. Так, податки і збори річного бюджету Київської губернії становили 594 тис., а Харківської майже 2 млн крб. [22, с. 6]. Досвід бюджетного року засвідчив прагнення місцевих органів влади та соціально-культурних установ максимально задовольнити власні потреби, що позначилося на дефіциті округових бюджетів, тому що їхні витрати не відповідали доходам.

Центральним органом, який переймався формуванням бюджету, залишався губвиконком. На його адресу надходили кошториси

окрвиконкомів з висновками губфінвідділу та губекономради, після чого відбувався розподіл доходів і видатків на бюджетними одиницями – губернія, місто, округа. Потреби мали відповідати реальним доходам бюджету, а вони залежали від стягнення податків, від отримання державних надбавок на них, від ставок місцевих зборів, позик, які викликали невдоволення населення. Формування загального губернського бюджету відбувалося двома вертикальними шляхами: встановленням «потреб» знизу до верху, а також доведенням плану фінансових джерел доходної частини від губвиконкому до місцевих органів влади.

Бюджетний 1924/25 р. виявився останнім роком функціонування системи губернських бюджетів в УСРР, оскільки у серпні 1925 р. губернії були ліквідовані. Місцевий бюджет губерній за доходами становив 169,4 млн, а видатки були доведені урядом до 171 млн крб. [25, с. 3]. Дефіцит, який був незначним, покривався коштом центру. Радикальні зміни сталися одразу після ліквідації губерній, бюджети і штати яких підлягали згортанню та розформуванню, а бюджети округ було абсолютно переглянуто. Реформа негативно вплинула на матеріальне забезпечення учителів, які отримували зарплату з округових бюджетів, тимчасово дезорганізованих. Загалом виконання бюджетів губерній за три бюджетних квартали вирізнялося сталою динамікою. Губернські річні кошториси були виконанні на 82% по доходах і 75% по видатках, склавши 139,2 млн та 129 млн крб. відповідно. Видаткова частина, яка безпосередньо стосувалася соціально-культурної та економічної галузей, свідчила про нерівномірність її виконання по губерніях. Так, Чернігівська губернія виконала річний кошторис на 81%, Волинська на 87,3%, Подільська на 82%, Полтавська 91%, Донецька 83,3%, Катеринославська 74%, Одеська 73%, Харківська 75%, Київська 66%, АМСРР 78% [26, с. 5]. Високою «бюджетною дисципліною» вирізнялися видатки на адміністративні потреби (99%), а на освіту 77%, медицину 73%, соціальне забезпечення 68%, сільське господарство 67% і на шляхове будівництво 59% запланованих обсягів [26, с. 6].

Виконання бюджетів округ також було різним. Більшість округ виконала бюджет 11 місяці на 90%, хоча були округи з відсотком виконання річного кошторису 57 – 61%. За цифрами про невиконання бюджету знаходилися соціально-професійні категорії населення, заклади освіти, охорони здоров'я, бюджетне фінансування яких було критичним. За перше півріччя бюджетного року фінансові установи Полтавської губернії перевиконали доходну частину над видатковою в обсязі 410 тис. крб., хоча податкові джерела становили 52%, а разом з митним та іншими зборами 79,7% загальної суми доходів бюджету [15, с. 38-40]. Місцевий бюджет Катеринославської губернії на початку 1925 р. виявився також «сприятливим», склавши разом із різними

субсидіями і дотаціями 16,1 млн крб. [36, арк. 36], тому що почала відроджуватися промисловість. Видатки трьох губерній (Київської, Одеської, Харківської) становили майже половину загальногубернських [37, арк. 2], тобто справді виявилися «потужними». За перший квартал 1924/25 бюджетного року на Харківщині надійшло 11 млн крб., що дорівнювало річному бюджету Полтавської губернії [5, с. 19-21]. Загальне виконання бюджету, враховуючи і четвертий квартал, який мав форму округових бюджетів, виявилось успішним: доходи досягли 181,1 млн, а видатки 176 млн крб., що перевищувало річні кошториси [11, с. 25-26].

Проведення адміністративно-територіальної реформи, яка ліквідувала губернії, вимагало від Наркомфіну УСРР додаткового напруження в галузі розбудови округового бюджету, який став базовим. Організаційні проблеми з формування чергового бюджету розглядалися учасниками Всеукраїнської фінансової наради з питань місцевого бюджету, яка відбулася 13-16 липня 1925 р. Доповідь про завдання місцевого бюджету та фінансової політики виголосив нарком фінансів УСРР С. М. Кузнецов [2, с. 56]. Він зазначив, що з ліквідацією губерній отримали перевагу округи з добре розвинутою промислово-торговою інфраструктурою, збільшивши власні бюджети, а для переважної більшості суттєвим недоліком залишалася їх дефіцитність. Її зумовило значне розширення управлінського адмін апарату, мережі сільських рад, збільшення кількості шкіл і лікарняних закладів з метою охоплення дітей системою загального навчання, зростання зарплати в окремих округах. Загальні суми округових бюджетів неухильно збільшувалися, навіть в умовах недорідного 1924 р., але бюджети округ були мізерними, крім Київської та Харківської, які становили разом третину річного бюджету 34 округ [11, с. 56].

Формування бюджету 41 округи та АМСРР у 1925/26 р. відбувалося за умови стабільної валюти, доброго врожаю та поступового відродження сільського господарства і промисловості. Наркомфін УСРР вимагав максимального дотримання «бюджетної дисципліни», тобто збалансованого бюджету, його своєчасного подання на розгляд Бюджетної комісії, ухвалення та успішного виконання. Графік їх проходження виявився напруженим і щільним: у жовтні-листопаді 1925 р. розглядалися бюджети «дефіцитних округ», у грудні «середньої потужності», решта перенесена на січень 1926 р. За тиждень розглядалося по 4-5 бюджетів [23, с. 3]. «Минулого року, – писав В. Храмов, – ми знали лише бюджети губерній, середні показники яких затушовували справжній стан окремих частин губерній – округ і районів. За губернськими показниками ми ділили Україну за потужністю бюджету на три групи і на цьому будували державну допомогу місцевому бюджету» [23, с. 3]. Принципова та узагальнююча оцінка цього номенклатурного фахівця з питань місцевого бюджету є

показовою і дуже важливою для розуміння еволюції бюджетного процесу. Вона була складною, тому що стосувалася повсякденного життя мільйонів людей, організації місцевого бюджету та взаємодії його видів.

Реально оцінюючи економічно-господарські можливості округ, розробники їхніх бюджетів вдалися до чергового поділу на групи, щоб раціонально використати місцеві кошти і державні дотації.

До першої належали «дефіцитні округи» з бюджетом 2-3 млн крб., зосереджені переважно на Поліссі і прикордонні, не маючи великих міст та промислових підприємств, економіка яких була дуже підірвана наслідками війн, а наявність багатьох національностей вимагала додаткових коштів на розбудову нових адміністративно-культурних одиниць. Другу групу представляли округи, які мали слабку промислово-торговельну мережу, наближаючись за економічним рівнем розвитку до першої групи. Вони охоплювали 17 округ та АМСРР, сумарний бюджет яких становив – 29,8 млн по доходах і 46 млн за видатками, тобто з дефіцитом 16,2 млн крб. (35%) [23, с. 4]. Наприклад, дефіцит бюджету Полтавської округи становив лише 12,8% [14, с. 31]. До третьої групи були віднесені округи Лісостепу та частково Степу (Бердичівська, Уманська, Білоцерківська, Черкаська, Вінницька, Полтавська, Кременчуцька та Сумська), з великими містами, розвиненою торгівлею і промисловістю, особливо легкою – цукровою, спиртовою, тютюновою, шкіряною, лісопереробною, які мали високий рівень товарної продукції. Бюджет округ коливався в межах 4-6 млн крб., ухвалений Бюджетною нарадою при ВУЦВК в обсязі 30,4 млн прибуткової і 33,8 млн крб. видаткової частини, але з дефіцитом 10%, який припадав на три округи – Бердичівську, Вінницьку, Полтавську. Третину покривали за рахунок округових резервів, решту через систему позики та урядових дотацій. Якщо у двох перших групах дефіцитними були бюджети кожної округи, досягаючи пересічно 2 млн на бюджетну одиницю, то у решті сума дефіциту була значно меншою, а деякі округи мали збалансований бюджет.

Четверту групу становили округи Степу і частково Лісостепу (Первомайська, Зінов'євська, Херсонська, Мелітопольська, Павлоградська та Маріупольська), у яких селяни мали високий рівень забезпечення землею і займалися розвитком зернового господарства, а міста мали виразне промислове спрямування. Деякі з округ (Херсонська, Павлоградська) відчували наслідки попереднього недороду, а загалом для цієї групи бюджети становили від 2,5 млн до 4,5 млн крб., склавши сумарний бюджет у 41,5 млн крб. з дефіцитом 7% [23, с. 5]. П'ята група охоплювала Донецький басейн – Артемівську, Луганську і Сталінську округи, а також степові округи – Катеринославську, Запорізьку, Криворізьку і Миколаївську. Їх вважали «середніми» (Запорізька та Криворізька) і «вище середніми»,

враховуючи наявність великої промисловості та зернового селянського господарства. Доходи округових бюджетів встановили в обсязі 32,2 млн, а видатки 35,8 млн крб., а дефіцит 7,3% покривали переважно внутрішніми резервами.

Поза поділом залишилися три округи – Харківська, Київська та Одеська округи, бюджет яких досяг 110 млн крб., що становило 44% загальної суми місцевого бюджету України 1925/26 р., а дефіцит загалом становив 17,3% [23, с. 6]. Бюджет Харківської округи становив 58 млн [25, с. 3], Одеської 18,5 млн, Київської округи 34 млн крб. [24, с. 3]. Основним джерелом їх наповнення залишалися податкові і неподаткові надходження (мити, збори, позика), а прибутки промисловості і державні дотації були другорядними. Для поживлення оперативної підготовки округових бюджетів Наркомфін УСРР рекомендував графік їх проходження на місцях: 1 серпня для третьої групи, 1 вересня для другої і 15 вересня для решти округ [39, с. 4]. Якщо бюджети Київської та Харківської округ були найпотужнішими, то і їхні видатки на соціально-культурні потреби також мали б зростати, однак центр встановив для всіх округ однакові видаткові норми і ставки.

Структура видаткової частини бюджету округ за 1923-1926 рр., якщо брати за показник питому вагу її базових статей, мала пріоритетні напрямки. До них належали витрати на адміністративні потреби, на комунальне господарство, на систему освіти. Вони разом становили у 1923/24 р. – 64,5%, у 1924/25 р. – 52,3%, у 1925/26 р. – 62% бюджету округ [25, с. 4]. На розвиток освіти витрачали п'яту частину бюджетних коштів, відтак загальна мережа шкіл збільшилася на 27,4%, а кількість педагогів на 30,3%, однак школою вдалося охопити 64% дітей шкільного віку у 1925/26 р., а минулого лише 44% [25, с. 7]. Збільшувалася кількість закладів соціально-побутового призначення (лікарень, амбулаторій, стаціонарних лікарняних ліжок), але денна норма харчування одного хворого вражала злиденністю – 25 копійок. Видатки на соціальне забезпечення не перевищували за ці роки 2% округового бюджету, тому довелося зменшити норми пенсій на половину [25, с. 7].

Друга половина 1920-х рр., починаючи з 1925/26 р., мала відносно стабільний економічний розвиток, за винятком недорідного 1928/29 р. Так, у 1926/27 бюджетному році доходи місцевого бюджету перевищували суму видатків на 16 млн крб., тобто установи не змогли їх реалізувати, тому що діяли встановлені норми, які заборонялося порушувати. Загальноокруговий бюджет, крім міст та районів, становив третину місцевого бюджету УСРР [30, с. 23], тобто не був доміантним, поступаючись бюджетам міст і районів за сумою коштів. Витрати на комунальне господарство перевищували видатки на освіту та систему охорони здоров'я разом взятих, тому що його підприємства та установи були основним джерелом доходної частини місцевого бюджету. Серед

видатків переважали фонди зарплати в адміністративних установах – 71%, системи освіти – 61%, охорони здоров'я – 50% [30, с. 24-25]. Значно меншим був фонд зарплати в установах і підприємствах комунального сектору – від 26 до 29%, позаяк вони мали внутрішні резерви матеріального заохочення.

Наприкінці 1920-х рр. загальні суми округових бюджетів зростали, але недорід 1928 р. негативно вплинув на прибуткову частину їхніх бюджетів. Так, на Дніпропетровщині у 1927/28 р. фінансовим органам вдалося перевиконати план наповнення доходної частини на 12%, а видатки збільшити на 10%, однак у 1928/29 р. відбулося їх зменшення на 3%, а також було виділено 190 тис. крб. на боротьбу з безпритульністю дітей, на 35,3% збільшено місцеві фонди соціального забезпечення і 290 тис. крб. для подолання безробіття [38, арк. 3-4]. В бюджеті Київської округи доходна частина була досягнута на 100%, хоча негативно позначилося згорання мережі приватної торгівлі, однак втрати від її прибуткових джерел були компенсовані системою так званого самооподаткування, тобто шляхом стягнення надподатку з селянських господарств. Видатки бюджету на соціально-культурні потреби досягли 43% його загальної суми, а збільшення фонду зарплати виросло на 58% [31, арк. 1-8]. Бюджет Одеської округи у 1927/28 р. становив 3,8 млн, у 1928/29 р. 4,3 млн крб., а податкові джерела його наповнення становили 63%, неподаткові 10%, решту фонд регулювання [32, арк. 8]. Структура видатків округового бюджету вирізнялася незначною питомою вагою окремих його статей: на соціально-культурні потреби округи виділялося 13%, на господарсько-адміністративні 11% [32, арк. 12]. Специфіка округи полягала в тому, що половина її бюджету зосереджувалася в округовому місті, відтак зменшувалися видатки на конкретні райони.

Для багатьох округ залишалася актуальною проблема подолання дефіциту їх бюджету. Фактично дефіцитними була переважна більшість округ України, тому що видатки були орієнтовані на контрольні числа індустріалізації, забезпечення організаційних витрат колективізації сільського господарства, а також на зростання мережі соціально-культурних установ, які мали засвідчити переваги радянської влади, її політично-ідеологічні засади і наміри. Наприклад, бюджет Сталінської округи 1928/29 р. вирізнявся значним зростанням видатків на промислове будівництво, але за умов одночасного збільшення видатків на освіту, медичне обслуговування, тому податкові джерела забезпечували 65% загальної суми округового бюджету [33, арк. 14]. Управління місцевих фінансів НКФ УСРР, проаналізувавши бюджет Старобільської округи 1928/29 р., визнала його – «... типово споживчого характеру» [34, арк. 2]. Питома вага зарплати в бюджеті досягла 49%, а видатки на капітальне будівництво зменшилися з 21% до 12%, тому що округа була сільськогосподарської, яка витратила багато коштів на

соціально-економічні та культурно-освітні потреби, залишаючись з дефіцитом бюджету 11,7% [34, арк. 2]. Усі округові бюджети України мали споживчий характер, хоча основним завданням державної економічної політики були – відбудова промисловості та сільського господарства.

Отже, в історії становлення та функціонування системи місцевого бюджету чільне місце посідали загальногубернські та округові бюджети. Губернські проіснували до серпня 1925 р., будучи домінантною організаційною формою серед решти бюджетних одиниць (округових, міських та районних), концентруючи та перерозподіляючи місцеві кошти і державні субсидії між ними. Вони мали самостійний статус, враховуючи роль і місце губвиконкомів у їх формуванні та подальшому виконанні. Діяв територіальний принцип розкладки згідно норм та ставок наповнення прибуткової і видаткової частин кожної з бюджетних одиниць, однак вирішальне слово залишалося за губерніями. Статус самодіяльного округового бюджету з'явився з вересня 1925 р. одразу після завершення адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Для бюджету губерній та округ була притаманна висока частка видатків на розвиток соціально-культурної галузі, але бюджетних коштів бракувало для реального забезпечення потреб. Основна їх частина спрямовувалася на зарплату працівників бюджетної сфери, хоча і спостерігалася тенденція до скорочення адміністративно-управлінського апарату. Бюджети губерній та округ залежали від наявності на їх території торгових установ та промислових підприємств, а також інтенсивних галузей сільського господарства, великих міст з розвиненою мережею комунальних підприємств, однак основним фінансовим джерелом залишалися податки і неподаткові надходження (мити, збори, позики), хоча останні мали виразні ознаки податку. Вони разом давали дві третини бюджетних коштів. Важливим джерелом були доходи комунальних господарств та підприємств, але вони зосереджувалися в бюджетах міст, відшкодовуючи на потреби губерній та округ незначні кошти.

Адміністративно-територіальний принцип організаційної побудови цих базових бюджетних одиниць відповідав політичним основам радянської влади, яка переклала переважну частину соціально-економічних проблем з державного на місцевий бюджет, надавши оперативної самостійності губерніям та округам у формуванні бюджету, залишивши за собою регулятивні функції. Таке розмежування було логічним та економічно виправданим, але доходи бюджетних одиниць трималися на податках юридичних та фізичних осіб. Згортання системи приватного підприємництва негативно вплинуло на доходну частину місцевого бюджету, але «втрати» компенсували за рахунок посилення податкового тиску.

Примітки

1. *Временное положение о местных финансах.* – М., 1923.
2. *Всеукраинское совещание по местному бюджету // Финансовый Бюллетень.* – 1925. – № 9.
3. *Гринштейн А.* Местный бюджет по Украине (Итоги и перспективы) / А. Гринштейн // *Финансовый вестник.* – 1923. – № 9.
4. *Гринштейн А.* Местный бюджет украинских губерний за 1922–23 г. (Перспективы) / А. Гринштейн // *Финансовый вестник.* – 1923. – № 1.
5. *Гольдин И. Б., Августинович И. Б.* Выполнение местного бюджета Харьковщины за 1-й квартал 1924–25 г. / И. Б. Гольдин, И. Б. Августинович // *Финансовый Бюллетень.* – 1925. – № 9.
6. *Доклад украинского правительства в Президиуме ЦИК СССР // Известия.* – 1924. – 11 сентября.
7. *ЗУ.* – 1923. – №6/7. – Відділ 1.
8. *ЗУ.* – 1925. – № 29/30.
9. *Киевский местный бюджет // Финансовый вестник.* – 1922. – № 6.
10. *Кокин С. А., Марочко В. И., Мовчан О. Н.* Хроника социалистического строительства на Украине 1921/25 / С. А. Кокин, В. И. Марочко, О. Н. Мовчан. – К., 1989.
11. *Местный бюджет // Финансовый Бюллетень.* – 1925. – № 3-4.
12. *Местные финансы // Финансовый Бюллетень.* – 1924. – № 40.
13. *Оголевец С. Я.* Исполнение местного бюджета Полтавщины за I полугодие 1923–24 бюджетного года / С. Я. Оголевец // *Финансовый Бюллетень.* – 1924. – № 31.
14. *Оголевец С. Я.* Местный бюджет Полтавского округа на 1925–1926 г. / С. Я. Оголевец // *Финансовый Бюллетень.* – 1925. – № 5-6.
15. *Оголевец С. Я.* Местный бюджет Полтавщины в первом полугодии 1924–1925 г. / С. Я. Оголевец // *Финансовый Бюллетень.* – 1925. – № 16-17.
16. *Орлов А.* Нормализация местного бюджета / А. Орлов // *Финансовый Бюллетень.* – 1924. – № 44.
17. *Подгаец И.* Бюджет Волыни на 1923–1924 г. / И. Подгаец // *Финансовый Бюллетень.* – 1923. – № 6.
18. *СУ.* – 1921. – № 20.
19. *СУ.* – 1922. – № 1.
20. *СУ.* – 1922. – № 3.
21. *Стенографический отчет второй сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва, 11-12 апреля 1923 г.* – Х., 1923.
22. *«Укрзалізниця» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В. А. Смолія, В. М. Даниленко.* – К., 2003.
23. *Храмов В.* Итоги бюджетной работы / В. Храмов // *Финансовый Бюллетень.* – 1926. – № 7-8.
24. *Храмов В.* Итоги бюджетной работы / В. Храмов // *Финансовый Бюллетень.* – 1926. – № 9-10.

25. *Храмов В.* Итоги бюджетной работы / В. Храмов // Финансовый Бюллетень. – 1926. – № 13-14.
26. *Храмов В.* Итоги исполнения местного бюджета за 1924–25 г. / В. Храмов // Финансовый Бюллетень. – 1925. – № 3-4.
27. *Храмов В.* Народное образование в местном бюджете Украине в 1923/24 г. / В. Храмов // Финансовый Бюллетень. – 1924. – № 24.
28. *Храмов В.* О бюджете Киевской и Полтавской губерний / В. Храмов // Финансовый Бюллетень. – 1924. – № 25.
29. *Храмов В.* Черниговский бюджет / В. Храмов // Финансовый Бюллетень. – 1923. – № 3.
30. *Фінанси України 1926–1927 рік* // Статистика України. – Х., 1923. – Сер. IV: статистика фінансів. . – № 150. – Вип. 6.
31. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 962.
32. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 975.
33. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 981.
34. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 982.
35. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1161.
36. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3290.
37. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3294.
38. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 957.
39. *Шурыгин К.* Составление местного бюджета на 1925–1926 г. / К. Шурыгин // Финансовый Бюллетень. – 1925. – № 16-17.

Нова та новітня історія

УДК 179.7(= 411.16):476) «1941 /1944»

Конфискация имущества еврейского населения восточных областей Белоруссии в 1941–1943 годах

Винница Г. Р.

Винница Г. Р. Конфіскація майна єврейського населення східних областей Білорусі в 1941–1943 роках. У статті зазначається, що вилучення матеріальних ресурсів було одним з видів економічної експлуатації та етапом нацистської репресивної політики щодо єврейського населення. Кошти від реалізації єврейського майна надходили для фінансування діяльності адміністративних структур і часткового відновлення економіки на окупованій території, а також здійснення інших програм нацистської Німеччини.

Ключові слова: єврейське населення, конфіскація, нацистська політика, вилучення, контрибуція, окупаційні влади.

Vinnitsa G. R. Confiscation of property of the Jewish population of the Eastern Regions of Belarus in 1941–1943. В статті відзначається, що із'яття матеріальних ресурсів являлось одним из видов экономической эксплуатации и этапом нацистской репрессивной политики в отношении еврейского населения. Средства от реализации еврейского имущества поступали для финансирования деятельности административных структур и частичного восстановления экономики на оккупированной территории, а также для осуществления других программ нацистской Германии.

Ключевые слова: еврейское население, конфискация, нацистская политика, изъятие, контрибуция, оккупационные власти.

Vinnitsa G. R. Confiscation of Property of the Jewish Population of the Eastern Regions of Belarus in 1941–1943. Withdrawal of material resources has been one of the types of economic exploitation and one of the stages of the oppressive policies of Nazi against the Jewish population. Funds from the sale of Jewish property were used to finance the activities of administrative structures and a partial recovery in the occupied territories, as well as another programs of Nazi Germany.

Keywords: The Jewish population, the confiscation, the Nazi policy, withdrawal, the indemnity, the occupation authorities.

Особое место среди репрессивных мер, проводившихся гитлеровцами на оккупированной территории Восточной Белоруссии, занимало изъятие недвижимого имущества евреев, осуществлявшееся в рамках нацистской политики систематического ограбления потенциальных жертв. Изъятие

собственности обуславливалось не только планируемым тотальным уничтожением еврейского населения. Конфискация еврейского имущества преследовала также несколько целей экономического характера. Это обогащение казны III рейха, восполнение нужд вермахта и воссоздание экономики на оккупированных землях. Относительно рассматриваемой территории отметим, что изымая еврейскую собственность, оккупационные власти пополняли бюджет местных органов управления. Отобранные принудительным образом еврейские средства использовались также для частичного восстановления экономики и ее приемлемого функционирования. Часть нееврейского населения, относящаяся к категориям «пособники преследователей» и «коллаборационисты», оказалась втянута в процесс присвоения чужой собственности.

Вопрос изъятия оккупационными властями материальных ресурсов у еврейского населения лучше освещен в западной части Белоруссии [24]. Существует необходимость более глубокого изучения проблематики в восточных областях Белоруссии.

Данная проблема рассматривалась в трудах таких учёных, как И. А. Альтман (Россия), И. Арад (Израиль), Э. Г. Иоффе (Беларусь) [1; 2; 8]. Однако изъятие еврейской собственности в восточной части БССР нашло отражение в трудах историков лишь фрагментарно и не выделялось в предмет отдельного исследования.

Цель данной работы – проанализировать процесс конфискации еврейской собственности на захваченных землях восточных областей Белоруссии. Предлагаемый материал является первым опытом исследования проблематики на рассматриваемой территории. Основой для написания статьи послужили, в большинстве своём, впервые введённые в научный оборот источники.

Конфискация еврейского имущества происходила сразу же после оккупации населенного пункта. Сначала изъятие еврейской собственности носило стихийный характер. Военнослужащие вермахта грабили еврейские дома, расценивая присвоенную частную собственность, как легкую добычу. В дальнейшем конфискация еврейского имущества в большинстве случаев связана с переселением в гетто. Нацисты, в первую очередь, стремились завладеть еврейскими денежными накоплениями и драгоценностями. Одной из главных задач для оккупантов являлось лишение потенциальных жертв, перед их уничтожением, обладания вещами, представлявшими хоть какую-нибудь ценность. Репрессивные меры, проводившиеся оккупантами, привели к тому, что еврейское население Восточной Белоруссии кроме постоянного морального воздействия в жестокой форме, физических потерь, обрекалось еще и на материальные лишения. Узникам гетто для того, чтобы выжить, приходилось изыскивать для обмена на продукты вещи, которые могли представлять интерес для приобретающей

стороны. Решение подобных проблем требовало от людей немалых усилий.

Сфера интересов оккупационных властей распространялась и на еврейское недвижимое имущество (дома, квартиры, приусадебные участки, скот). Имущество евреев, успевших эвакуироваться, а также тех, кто попал в гетто, вне зависимости от того оставлялось ли оно по доброй воле знакомым на хранение или просто присваивалось, подлежало обязательному учету. Об этом свидетельствует, изданное 14 октября 1941 года распоряжение гебитскомиссара Минского округа доктора Кайзера, о регистрации властями имущества евреев, оказавшегося в собственности у местного населения [29, с. 69].

Оккупационные власти обогащались тем, что продавали недвижимость, оставленную евреями. Подтверждением этому, например, может служить заявление Филипповой А. Е. от 29 сентября 1941 года в жилищный отдел Витебской городской управы: «Прошу рассрочить мне выплату на 4 равных части по 427 р. Каждая сроком через каждые 30 дней купленные мною стены дома № 23 по Верхне-Петровской ул. принадлежащие ранее бежавшему еврею Гутнеру, оцененные комиссией за 1708 р.» [4, л. 18]. Также как и аналогичное заявление Петрова Г. П. от 18 октября 1941 года: «Согласно плана участка земли, расположенного в 1 – м районе по Суражскому переулку под № 2, представленного в моё пользование, находится сарай, под № 3, бывшего владельца частной собственности жида Бескина, площадью 330 кв. метров. План этот утверждён Зам. председателя Витебской Городской Управы г-ном Брандтом в октябре 1941 года, а поэтому прошу Гор. Управу об оценке означенного сарая для передачи его мне, после чего мною стоимость сарая будет оплачена через Финансовый отдел Витебской Городской Управы» [4, л. 107].

В Витебске, начиная со дня оккупации и до 21 марта 1942 года, жилищным отделом городской управы продано 22 строения, принадлежавших евреям, на сумму 52306 рублей [28, л. 513 об.]. Нередко оккупационные власти продавали населению Восточной Белоруссии ветхие и разрушающиеся строения [11, л. 2-3].

Нацисты присваивали все, что находилось в частной собственности евреев. Это были мебель, одежда, музыкальные инструменты, изделия из золота и серебра (обручальные кольца, часы, серьги, женские украшения). Кроме того, предметы религиозного быта, сбережения в советских рублях, иностранной валюте.

Примером использования оккупантами мебели евреев, может служить следующий факт. На трех телегах 12 сентября 1941 года из Краснополя в Пропойск тремя местными полицейскими были доставлены 13 кроватей, несколько матрасов, стулья и один диван. Все названное имущество, изъятое в домах евреев, предназначалось для комендатуры Пропойска [21, л. 6-7].

Еврейская мебель шла и для обустройства зданий, где располагались структуры оккупационных властей. Пост полевой жандармерии № 40635 в Витебске получил 22 декабря 1941 года 6 кроватей, 9 стульев, 5 столов, 3 шкафа и 2 дивана [12, л. 20]. Местной комендатуре Витебска поступило 12 декабря 1941 года 8 шкафов и 2 стула, 24 декабря – 3 шкафа и 12 ночных столиков, 29 декабря – 7 шкафов, 4 корзины для бумаг, 8 карнизов, 12 стульев, 3 вешалки, 4 зеркала, 1 стол и 1 столик [13, л. 45; 14, л. 26; 15, л. 3].

Оккупационные власти зарабатывали и на том, что сдавали в аренду еврейское имущество. Так в Могилеве с 1 августа 1941 года взималась оплата за использование мебели, музыкальных инструментов и т.п. [7, л. 7].

Регистрация и конфискация имущества евреев регламентировались гитлеровцами в зонах гражданской администрации (рейхскомиссариаты «Остланд», «Украина»). Евреям предлагалось объявить о своем имуществе, оценочная стоимость которого превышает 50 рейхсмарок.

Наиболее распространенной формой изъятия еврейского имущества являлось взимание оккупационными властями контрибуции. Несмотря на то, что принадлежавшая евреям собственность объявлялась с октября 1941 года имуществом Германии, присвоить абсолютно все нацисты не могли. С целью заполучить, как можно больше, оккупанты устанавливали для еврейского населения фиксированные поборы или контрибуции, служившие скорейшему изъятию скрываемого личного имущества. Размер контрибуции устанавливался исходя из численности евреев, проживавших в населенном пункте. Приведем пример небольшого побора. Накануне переселения в гетто Березино в местечке Погост в августе 1941 года евреев обязали выплатить контрибуцию в размере пяти килограммов золота, а также 125 советских рублей с каждой семьи [22, л. 212]. Кроме того, оккупационные власти затребовали несколько пар сапог, костюмов и вина (количество не установлено). Самую большую контрибуцию на захваченной территории Восточной Беларуси нацисты изъяли у узников минского гетто. Сумма только первого побора, выплаченного минскими евреями 19 июля 1941 года, составила тридцать тысяч золотых червонцев [23, л. 5]. Требования оккупационных властей, касавшиеся сроков и количества взимаемого побора, предъявлялись еврейским советам, а те в свою очередь занимались распределением между членами общины, сообщая каждому о размере взноса.

Контрибуции, которыми облагалось еврейское население, следует разделить на два вида. К первому отнесем выплату фиксированного побора золотом и драгоценностями, а ко второму изъятие натурального налога. В ряде случаев жизнь узников гетто являлась гарантом сбора необходимой суммы установленной контрибуции. Так после того, как евреи Логойска не смогли выплатить требуемое оккупантами

количество денег и золота, их согнали 30 августа 1941 года в урочище Ивановщина. Здесь были расстреляны 1200 человек [19, л. 17].

Изъятие денег, ценных вещей, а также одежды во время проведения массовых расстрелов, являлось еще одной формой присвоения еврейского имущества. С этой целью нацисты подготовили целую систему конфискации частной собственности, у направлявшихся на казнь евреев. Обычно людей обязывали иметь при себе деньги и драгоценности. Массовому убийству предшествовал тщательный обыск, сопровождавшийся раздеванием евреев. Во время акции, проводившейся айнзатцкомандой-8 в Червене в сентябре 1941 года, у 139 евреев перед казнью изъяли 125 880 рублей. Еще у одной группы евреев в том же населенном пункте накануне расстрела отобрали 510 399 рублей [17, с. 194].

Во избежание материальных потерь оккупанты открыли в городской тюрьме города Минска стоматологический кабинет, где у жертв накануне расстрела изымали золотые коронки и мосты. Установлено, что евреи – стоматологи Эрнст и Эльза Тишауэр с 13 апреля по 31 мая 1943 года подвергли подобной обработке 336 узников, отправлявшихся на казнь [10, с. 833]. В местечке Корма изъятие еврейской собственности проводилось в иной, более жестокой форме. Накануне массовой казни в ночь с 7 на 8 ноября 1941 года всех евреев согнали в здание средней школы. Нацисты не только организовали удаление золотых коронок у жертв, но обыскивали и истязали их, требуя драгоценности [20, л. 21].

После расстрела нацисты продолжали грабить евреев. Так в Эсьмонах Бельничского района после расстрела осенью 1941 года, оккупанты перебирали снятую одежду, выбивали у погибших зубы с золотыми коронками, снимали кольца с пальцев.

Плановому изъятию еврейского имущества способствовали четкие инструкции. Хинрих Лозе, руководитель рейхскомиссариата «Остланд», во «Временных директивах» распорядился о конфискации всего еврейского имущества с обязательной его регистрацией. Он открыто указывал на принудительный характер изъятия [9, с. 50]. Конфискации подлежали: местная и иностранная валюта, ценные бумаги, а также «ценности всякого рода (монеты, золотые и серебряные слитки, другие драгоценные металлы, ювелирные изделия, драгоценные камни и т.п.)».

Местные власти принимали самое активное участие в конфискации и дальнейшей реализации еврейского имущества. Именно на их склады поступали одежда и обувь расстрелянных евреев. Значительная часть еврейского имущества разграблялась. Вот что, например, докладывал 29 ноября 1941 года коменданту Бобруйска бургомистр города: «В склады города поступило имущество с «Гето». Поскольку последнее перевозилось в срочном порядке, оно свалено в беспорядочном

состоянии и до его продажи предварительно рассортировывается. Во время производства разборки последнего в склады заходят военные, а зачастую с частными гражданскими лицами и выбирают себе необходимые вещи...» [6, л. 15]. Однако нередко еврейская собственность никуда не доставлялась, а разграблялась, как, например, в Костюковичах [16, с. 174].

Представителям гражданской администрации вменялась обязанность доставлять самое ценное имущество и драгоценности в Берлин через кредитные кассы рейха. Многие изъятые ценности не попадали в Германию, а расхищались или использовались местными оккупационными властями. Несомненно, это повлияло на то, что в сентябре 1942 года распоряжением министра по делам «оккупированных восточных территорий» А. Розенберга определялся порядок учета и реализации еврейского имущества. Оккупантам требовалось поставлять в Берлин драгоценности из благородных металлов, включая ювелирные изделия, предметы искусства и роскоши.

Начиная с первого месяца оккупации, то есть практически сразу, в управление военных трофеев Главного казначейства Рейхсбанка начали поступать драгоценности и валюта, конфискованные у белорусских евреев.

Изъятием еврейского имущества занимались и местные коллаборационисты. Они присваивали еврейское имущество, начиная с первых дней оккупации. Так в Слуцке, после отправки рабочих колонн, в гетто приходили полицейские. «Заходили в дом, забирали то, что есть ..., избивали» [27, л. 19]. В Лепеле бургомистр Неделько и начальник полиции Войтехович вымогали у евреев золото и драгоценности [25, л. 104 об.]. Сбор поручали еврейскому комитету, угрожая за невыполнение расстрелом. В Толочине бургомистр Раниш и секретарь райуправы Холенков изъяли в еврейских семьях коров для личного пользования [18, л. 77, 81]. В Бобре Крупского района после расстрела евреев местные полицейские ограбили их дома [26].

Выделим и часть нееврейского населения, принимавшую участие в разграблении имущества жертв. В ряде населенных пунктов было много опустевших домов. Это «бесхозное» имущество после концентрации евреев в гетто породило категорию «пособников преследователей», присваивавших себе оставленную собственность. Для части представителей этой категории характерно не только использование сложившейся ситуации в своих целях, но и проявление по отношению к евреям враждебности. Так, в Яновичах некто Чугунов, в прошлом бригадир тракторной бригады, занял уцелевший дом семьи Эфрос, после того как его жилище сгорело [3, с. 128]. Когда семья Эфрос, после неудачной попытки эвакуироваться, вернулась в оккупированное местечко, Чугунов выгнал хозяев из их дома и даже не позволил выкопать картофель с огорода.

Участие этой подгруппы населения в антиеврейских мероприятиях не было постоянным. В данном случае действия «пособников преследователей» носили разовый характер, но, безусловно, они являются преступлениями. То, что на рассматриваемой территории подобные явления не носили едичный характер, является фактом.

Нацисты намеренно проводили изъятие личной собственности у еврейского населения. Изъятие чужого имущества оккупанты постоянно сопровождали шантажом. Евреям обычно предъявляли ультиматум. В случае неуплаты установленного количества драгоценностей, евреев населенного пункта ожидал расстрел. Для более успешного проведения конфискации, нередко, гитлеровцы захватывали заложников. В сочетании с другими экономическими и социальными факторами осуществляемыми нацистами политика конфискации еврейской собственности обрекала узников гетто на неизбежную гибель. В то же время финансирование оккупационного режима происходило в основном за счет изъятия еврейской собственности. Так в Плещеницком районе из 55939 рейхсмарок, составлявших доход от реализации захваченного имущества на 14 июля 1942 года, 41011 являлись еврейскими [5, л. 25]. Из них 18470 рейхсмарок получено от продажи одежды, посуды, мебели, 15855 – строений, 6686 – скота.

Таким образом, конфискация еврейского имущества носила плановый и, вместе с тем, системный характер. Еврейское население рассматривалось оккупационными властями в качестве резервуара, из которого безвозмездно черпались необходимые средства и имущество.

Изъятие материальных ресурсов являлось одним из видов экономической эксплуатации и этапом нацистской репрессивной политики в отношении еврейского населения. Систематическое ограбление проводилось в виде многочисленных поборов. Нацисты изымали у еврейского населения золото, драгоценности, часы, украшения, одежду, предметы обихода, оборудование мастерских и лавок, дома и хозяйственные постройки, валюту и ценные бумаги. Еврейское население городов и местечек восточных областей Белоруссии облагались особым налогом, получившим название контрибуция. К тому же, еврейское имущество с октября 1941 года объявлялось собственностью третьего рейха.

Присвоение оккупантами частной собственности еврейского населения, в большинстве случаев, связано с переселением в гетто. Однако, стихийные акции по изъятию частной собственности у потенциальных жертв, проходили как до образования гетто, так и после его появления. В конфискации еврейского имущества на захваченных землях Восточной Белоруссии принимали участие представители: а) немецких подразделений полиции безопасности и СД, строевых частей СС; б) подразделений вермахта; в) различных гражданских ведомств нацистской Германии; г) коллаборационистских структур и

местного населения. Средства от реализации еврейского имущества поступали для финансирования деятельности административных структур и частичного восстановления экономики на оккупированной территории, а также в казну нацистской Германии. Установление точного количества еврейского имущества, изъятого на рассматриваемой территории, не представляется возможным, как и определение его денежного эквивалента.

Примечания

1. *Альтман И.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М, 2002.
2. *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Ицхак Арад. – Днепропетровск; Москва, 2007.
3. *Винница Г.* Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 годах / Г. Винница. – Минск, 2011.
4. *Витебская* городская управа. Заявления от граждан на приобретение жилплощади. Начато: 1941г.– окончено 1942 г. // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 3. – Д. 111.
5. *Ген. камісару* гор. Барысава. г. Плещаніцы. 14 ліпеня 1942 года // НАРБ. – Ф. 391. – Оп. 1. – Д. 22.
6. *Городское* управление Бобруйска. Административно – хозяйственная переписка городского управления с предприятиями и учреждениями. Начато 20 августа 1941 г. – окончено 23 декабря 1941 г. // Государственный архив Могилевской области. – Ф. 858. – Оп. 1. – Д. 74.
7. *Государственный* архив Могилевской области. – Ф. 270 – Оп. 1 – Д. 6.
8. *Иоффе Э.* Белорусские евреи: трагедия и героизм. 1941–1945 / Э. Иоффе. – Смоленск, 2003.
9. *Лозе Х.* Временные директивы по обращению с евреями на территории рейхскомиссариата «Остланд» от 13.08.1941 года / Х. Лозе // Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944) / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992.
10. *Нюрнбергский* процесс: в 2 т. / Ред. Руденко Р. А. [и др.]. – 2 изд. – М., 1954.
11. *Отчет* комиссара Минского округа. 22 июня 1942 г. // НАРБ. – Ф. 370. – Оп. 1. – Д. 483.
12. *Ortskommandantur* Witebsk. 22.12.1941 (перевод автора) // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 3. – Д. 17

13. *Ortskommandatur* Witebsk. 12.12.1941 (перевод автора) // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 3. – Д. 17.
14. *Ortskommandatur* Witebsk. 24.12.1941 (перевод автора) // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 3. – Д. 17.
15. *Ortskommandatur* Witebsk. 29.12.1941 (перевод автора) // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 3. – Д. 17.
16. *Памяць*. Касцюковіцкі раён / Рэд. М. Р. Барысаў [і інш.]. – Мінск, 2000.
17. *Памяць*. Чэрвеньскі раён / Уклад. Г. М. Аўласенка, З. І. Малейка. – Мінск, 2000.
18. *Протокол* заседания исполкома райсовета трудящихся Толочинского района от 17 августа 1944 года // Зональный государственный архив в г. Орша. – Ф. 162. – Оп. 7. – Д. 2.
19. *Протокол* опроса свидетеля Грибовского М. И. от 29 сентября 1944 года // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 87. – Д. 8.
20. *Протокол* опроса гр-нки Караткевич П. М. 1944 г. 17 ноября г/порма // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 85. – Д. 215.
21. *Репорт* начальника поста № 12 292 полевой жандармерии фельдфебеля Маркса, полевой комендатуры № 549 от 7 ноября 1941 года (перевод автора) // Государственный архив Могилевской области. – Ф. 300. – Оп. 1. – Д. 1.
22. *Репорт* Юрина С. В., зам. нач. УПКГБ по Белостокской области БССР // НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 33а. – Д. 63.
23. *Распоряжение* полевого коменданта о создании гетто в г. Минске. 19 июля 1941 г. // НАРБ. – Ф. 4683. – Оп. 3. – Д. 937.
24. *Розенблат Е. С.* Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Е. С. Розенблат. – Минск, 2000.
25. *Свидетельство* Фишкиной Р. С. // Материалы ЧГК о совершенных злодеяниях немецко – фашистскими оккупантами и их сообщниками по г. Лепель и Лепельскому району // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 84. – Д. 7.
26. *Свидетельство* Шаньковой Л. А. // Личный архив автора.
27. *Свидетельство* Яброва И. И. // Архив Национального института Яд Вашем. – Ф. 03. – Д. 6914.
28. *Справки*. Финансовому отделу. Жилищный отдел Витебской городской управы // Государственный архив Витебской области. – Ф. 2073. – Оп. 2. – Д. 19.
29. *Трагедия* евреев Белоруссии в 1941–1944 / Сост. Р. Черноглазова, А. Лейзеров. – Минск, 1995.

УДК 940.54(476)

Пенитенциарная система нацистов в Беларуси

Гребень Е. А.

Гребень Е. А. Пенітенціарна система нацистів в Білорусі. В статті розглядається функціонування нацистської пенітенціарної системи на території окупованої Білорусі. Охарактеризовано корпус джерел з даної проблеми, визначені види правопорушень цивільного населення та види покарань, що накладалися окупаційною адміністрацією за різні вчинки. На прикладі окремих тюрем показано рух ув'язнених в різні часи окупації, реконструйовано тюремну повсякденність.

Ключові слова: пенітенціарна система, нацистський окупаційний режим.

Гребень Е. А. Пенитенциарная система нацистов в Беларуси. В статье рассматривается функционирование нацистской пенитенциарной системы на территории оккупированной Беларуси. Охарактеризован корпус источников по данной проблеме, обозначены виды правонарушений гражданского населения и виды наказаний, налагаемых окупационной администрацией за различные проступки. На примере отдельных тюрем показано движение заключенных в разное время оккупации, реконструирована тюремная повседневность.

Ключевые слова: пенитенциарная система, нацистский окупационный режим.

Hreben Yauhen. The Prison Nazi System in Belarus. The article contains the information about the activity of the Nazi prison system on the territory of Belarus under occupation. The group of sources on this problem is characterized, types of delicts of the civil population and types of punishments for different delinquencies executed by occupation administration are pointed out. The statistics of prisoners is distinguished on the example of the single prisons during the period of occupation, the prison daily routine is reconstructed.

Keywords: prison system, Nazi occupation regime.

Пенитенциарная система – совокупность тюремных мероприятий направленных на кару и исправление заключенных, а также государственный институт, ведающий исполнением уголовных наказаний, наложенных на граждан в соответствии с законом.

Пенитенциарная система нацистов в оккупированной Беларуси до настоящего времени детально не изучена [23, с. 10-12].
Порядок
© Гребень Е. А.

функционирования тюрем фрагментарно затрагивался в отдельных исследованиях, однако в настоящее время нельзя говорить о хотя бы частичном изучении этой составляющей оккупационного режима, на фоне имеющейся обширного комплекса источников.

В государственных областных архивах Республики Беларусь хранятся фонды 8 тюрем (Пинская, Ошмянская, Бобруйская, Слуцкая, Столбцовская, Витебская, Дриссенская тюрьмы и Могилевский Арестный дом), на основании которых можно реконструировать пенитенциарную систему немецких оккупационных властей в Беларуси [22]. Отдельные документы городских и районных управ дают фрагментарные сведения о видах правонарушений и наказаний, тюремной повседневности. Не все сохранившиеся комплексы документов одинаково информативны. Например, в фонде Слуцкой тюрьмы имеется 3608 алфавитных карточек на узников и журнал регистрации заключенных за период с 18.07.1941–8.10.1941 гг. [17]. Единственное архивное дело фонда Дриссенской тюрьмы представляет собой журнал дежурных тюрьмы и списки заключенных [1]. В фонде Столбцовской тюрьмы есть данные о количестве заключенных за 1941–1943 гг., и о причине заключения под стражу [18, л. 1-163]. Фонд Ошмянской районной тюрьмы Каунасского тюремного департамента включает личные дела более чем шестисот заключенных за период 1941–1944 гг. [16]. Наиболее информативны документы Витебской тюрьмы, которые, в совокупности с документами других тюрем, позволяют достаточно полно реконструировать механизм функционирования пенитенциарной системы нацистов в Беларуси.

Гражданское население подвергалось наказаниям на основании распоряжений различных оккупационных структур. Взыскания за криминальные и административные правонарушения могли накладывать главы коллаборационной администрации, немецкие комендатуры и гебитскомииссары, а также судебные инстанции. Приказом Могилевского бургомистра № 33 от 29.08.1941 г. вплоть до введения постоянных законов были установлены временные правила наказаний за различные правонарушения. Самовольный захват квартир и других построек, поломка коммунальной собственности, рубка деревьев карались штрафом до 200 руб. или арестом до 1 месяца. Появление в общественном месте в нетрезвом виде и нарушение общественного порядка влекло штраф до 50 руб. или арест до 2 недель. За не своевременную прописку или не прописку жильцов накладывался штраф от 25 до 100 руб. За не явку для отбытия трудовой повинности грозил штраф 25 руб. или арест до 5 дней. Кража каралась тюремным заключением от 3 месяцев до 1 года [10, л. 48].

Сохранились отдельные сведения о гражданах, находившихся под арестом в Арестном доме при Управлении Службы порядка г. Могилева в конце 1941 г. Так, 18.12.1941 г. под арестом находилось 11 чел.: 1 – за

присвоение казенных вещей, 2 – за кражу, 1 – за хулиганство, 3 – до выяснения личности, 1 – за побег из лагеря военнопленных, 3 как евреи и 1 без указания причины задержания. Гражданин, арестованный за присвоение казенных вещей, по распоряжению ортскомендатуры содержался под стражей до 25.01.1942 г., обвиняемые в краже и хулиганстве были приговорены Юридическим бюро к 14 суткам ареста, еще один гражданин – к административному аресту на 5 суток [20, л. 121]. 19.12.1941 г. в тюрьме содержалось только 6 чел. В списке отсутствовали граждане, содержавшиеся под арестом до выяснения личности (очевидно, были отпущены или подвергнуты более суровому наказанию комендатурой, так же как и гражданки, обвиняемые в принадлежности к еврейской национальности (убыла в тот же или следующий день) и сбежавший из плена красноармеец. В этот день в Арестный дом прибыли еще двое узников, один из которых обвинялся в краже, другая гражданка была арестована как еврейка [20, л. 122]. 20.12.1941 г. в Арестном доме содержалось 8 граждан: кроме упоминавшихся ранее отбывающих свои сроки заключения среди вновь прибывших значилась еще одна гражданка, врач по профессии, арестованная как еврейка, и граждане, обвинявшиеся в побеге [20, л. 123]. 22.12.1941 г. под арестом находилось 11 граждан, 6 из которых содержалось до выяснения личности, остальные за криминальные проступки [20, л. 124]. Ежедневные сведения об арестованных интересны тем, что позволяют увидеть движения узников Арестного дома, статью обвинения, меру пресечения и инстанцию, вынесшую приговор. Из сводок видно, что граждане, подозревавшиеся в принадлежности к евреям, не задерживались в тюрьме более суток и, очевидно, отправлялись в гетто или уничтожались. Арестный дом служил местом заключения как для лиц, приговоренных к определенным срокам заключения за криминал, так и для граждан, чьи дела попадали под юрисдикцию немецких структур.

В г. Витебске помимо печально известного концлагеря 5-ый полк, трудового лагеря на территории Зеркальной фабрики и тюрьмы СД, действовала находившаяся в ведении местной полиции городская тюрьма, ставшая местом заключения многих жителей города и района [2, л. 577]. В 1941–1942 гг. тюрьма имела статус городской, в документах 1943 г. именовалась районной [3, л. 224].

Суровые условия жизни и быта периода нацистской оккупации имели следствием рост преступности, жертвами которой становилось гражданское население, а порой и сами немцы. Ортскомендатура Витебска в письме к фельдшармерии от 2.03.1942 г. констатировала рост антинемецких настроений среди гражданского населения, выразившихся в ожидании возвращения Красной Армии, помощи ей и, одновременно, рост криминала в городе, в первую очередь, воровства, в

том числе у немцев. Только в феврале 1942 г. было арестовано 953 чел. В г. Витебске было проведено 14 облав, 4 городских участка были тщательно прочесаны, в результате было арестовано 166 чел., 87 из которых не имели документов [4, л. 2]. За период с 1.04.1942 г. по 15.05.1942 г. было арестовано еще 843 чел., из которых 46 чел. арестовано за воровство, 35—за нарушение рабочей дисциплины, 42—из-за подозрения на заболевание венерическими болезнями, 541 чел. из-за отсутствия документов. 25 чел. было передано ГФП и СД для дальнейшего выяснения личности [4, л. 4]. С 15.05.1942 г. по 14.06.1942 г. аресту со стороны фельдкомендатуры, СД, ГФП и полиции подверглись: 176 чел. из-за нарушения паспортного режима, 245 чел. из-за нарушения запрета на посещение базара, 72 за нарушение комендантского часа, 31 за подозрение на венерические заболевания, 15 за уклонение от исполнения трудовой повинности, 1 за диверсию (подозрение в повреждении кабеля) и 1 за агитацию, всего 541 чел. [4, л. 9].

В тюрьме до выяснения личности содержались граждане, не имевшие документов, причем нарушение паспортного режима могло повлечь достаточно продолжительное тюремное заключение, иногда с повторным разбирательством, поскольку граждане с недействительными документами или вообще не имевшие таковых вызывали вполне обоснованное подозрение оккупационных властей, видевших в них потенциальных членов движения Сопротивления [4, л. 380; 9, л. 285].

Причины арестов и виды правонарушений видны из сохранившихся многочисленных распоряжений коменданта Витебской орткомендатуры, издаваемых начиная с середины сентября 1941 г. и, по крайней мере, до октября 1942 г. Очевидно, позднее карательные функции были переданы Витебскому мировому суду. По крайней мере, семь приговоров коменданта 15–16.09.1941 г. касались граждан (9 чел.), обвиненных в грабеже во время пожара в Витебске во время отступления советских войск 10–11.07.1941 г. В ряде постановлений содержатся поясняющие обстоятельства дела комментарии: «во время пожара награбили целый склад продуктов», «воровал в огромных количествах при пожаре», «взял в госпитале коня, белье и продукты». В первую очередь, речь идет о случаях оккупационные власти карали граждан за присвоение государственной собственности, которая рассматривалась как принадлежащая рейху. За подобные проступки налагалось наказание от одного до четырех месяцев тюрьмы [5, 312–313; 13, л. 61]. При вынесении приговора фельдкомендант принимал во внимание обстоятельства совершения правонарушения. 20.10.1941 г. к трехнедельному аресту был приговорен житель Витебска Павел А. за спекуляцию спиртом (требовал «ростовщическую» цену 6 немецких марок за четверть литра). В постановлении коменданта отмечалось, что

гражданин приговорен к столь малому наказанию только потому, что он как безработный регулярно отмечался на бирже труда [2, л. 340]. В других случаях аналогичные правонарушения карались более сурово. Среди других приговоров также доминируют дела о воровстве продуктов питания, присвоение собственности (в том числе и сотрудниками полиции и городской управы), отсутствие регистрации и тунеядство, спекуляция, нарушение правил торговли (отказ принимать советские денежные знаки). Иногда несколько преступлений фигурировали в одном приговоре, например, отсутствие регистрации, тунеядство и спекуляция одновременно. Осенью 1942 г. подобные проступки карались тюремным заключением от одной недели до трех месяцев, а также во многих случаях комендант приговаривал граждан к определенному количеству палочных ударов, например, 10 палок в два приема, 20 палок в два приема и т.д. [7, л. 69, 70, 168; 6, л. 61; 11, л. 38, 41; 5, л. 312, 314]. Арестом на 24 часа карались граждане за нарушение общественного порядка (драки, появление на улице в нетрезвом виде) [8, л. 342, 346; 13, л. 162]. Фельдкомендатура могла приговаривать граждан к возмещению материального ущерба. 10.10.1941 г. 13 витебчан, обвиняемых в воровстве дров и кровельного железа, были приговорены к аресту на одну неделю и денежному штрафу или принудительным работам, а в случае не внесения штрафа или не выхода на работу тюремное заключение увеличивалось еще на неделю [6, л. 59].

Для 1942 г. характерны те же правонарушения (по-прежнему лидировали кражи), но сроки тюремного заключения увеличились и составляли 2–3 месяца плюс по 10–20 палочных ударов за каждый месяц заключения [7, л. 68, 164, 244; 6, л. 160-168]. Для карательных процедур 1942 г. характерна также практика учета или не учета срока предварительного заключения при вынесении приговора [2, л. 574, 576]. Практиковалась отправка заключенных на принудительные работы в Германию [4, л. 372].

В тюрьме постоянно происходило движение заключенных. Подозреваемых в сопротивлении оккупационному режиму граждан регулярно зывали на допросы в полицию, СД, жандармерию, некоторые не возвращались, либо расстреливались либо отправлялись в лагерь, тюрьму СД на принудительные работы в Германию, некоторые узники умирали, взамен на временное содержание прибывали новые арестованные, кто-то отпускался по окончании срока заключения или по причине недоказанности преступления. 5.01.1942 г. в тюрьму из фельдкомендатуры прибыло 2 чел., из уголовного отдела полиции 3 чел., 4 заключенных были освобождены уголовным отделом. С 5 на 6.01.1942 г. в тюрьме содержалось 126 заключенных [2, л. 11]. 2.08.1942 г. в Витебскую тюрьму из ортскомендатуры и фельдкомендатуры поступило по одному гражданину, трое прибыло из

уголовного отдела полиции, в свою очередь, туда же в этот день было направлено 4 граждан, трое было освобождено по отбытии срока; всего в тюрьме содержалось 198 чел. [7, л. 23]. 4.08.1942 г. в тюрьме содержалось 175 чел., в последующие недели количество узников постоянно росло и к 22.08.1942 г. достигло 311 чел., после чего уменьшилось до 282 чел. к 24.08.1942 г. [9, л. 29-33, 40, 41, 43]. Аналогично ситуация выглядела и в последующем 1943 г. Число узников не опускалось ниже 100 чел., ежедневно кто-то из них выбывал по различным причинам, а на их место прибывали другие граждане [7, л. 269, 304, 315, 316, 331, 332, 342-344].

Содержание под стражей могло объясняться тем, что обвиняемые в преступлении могли повлиять на ход следствия, находясь на свободе. 8.06.1942 г. начальник полиции предписал взять под стражу кладовщика дер. Давыдовка Витебской волости, подозреваемого в растрате из кладовой общины 400 кг. пшеницы и 317 кг. ячменя. Мера пресечения была выбрана для «предупреждения способов уклониться от следствия и суда» [4, л. 31]. Изредка практиковалось освобождение под подписку о не выезде [4, л. 348; 14, л. 393].

При направлении граждан в тюрьму криминальный отдел полиции г. Витебска пересылал начальнику Витебской тюрьмы, в котором указывалось фамилия и имя арестованного (или арестованных; до 5 человек), направляемого для содержания под стражей, а также требование произвести тщательный обыск арестованных, оформив его специальным актом [4, л. 401]. Периодически заключенных вызывали на допрос, для чего начальник криминального отдела полиции выписывал специальное извещение начальнику тюрьмы, в котором указывались имена и фамилии конвоируемых на допрос граждан и их номера [4, л. 24]. По окончании срока заключения начальник тюрьмы подавал на имя начальника криминального отдела рапорт, в котором сообщал, что срок заключения истек, наказанный за конкретное преступление гражданин освобожден из-под стражи, а также сообщалось, что выполнено указание о наказании заключенного определенным количеством палочных ударов, если он был к этому приговорен [7, л. 163]. Полиция оповещала начальника тюрьмы о передаче дел заключенных в суд [2, л. 319, 319 об.]. Постановления о заключении граждан в тюрьму выносились разными органами власти. Чаще всего на подобных документах стояла подпись полевого коменданта, иногда совместно с инспектором полевой юстиции, либо только подпись последнего [4, л. 30]. Решение о временном заключении на период следствия мог принимать начальник полиции [6, л. 77].

Освобождение из тюрьмы следовало в результате окончания срока заключения (это касалось абсолютного большинства узников, получавших за криминальные преступления относительно небольшие сроки заключения), а также по решению суда или криминального

отдела полиции, если последние находили гражданина не виновным, и предварительный арест заканчивался [6, л. 236, 81]. В случае если участие в преступлении не было доказано, обвиняемый отпускался. Например, гражданин Ефим О., обвиняемый в краже материалов с фанерной фабрики в январе 1942 г., был отпущен за неимением улик, но при этом был наказан 25 палочными ударами [10, л. 234]. Подобные случаи в 1942 г. имели место, как минимум, еще трижды [2, л. 155, 178]. Начальнику тюрьмы также сообщался ход разбирательства дел некоторых узников [4, л. 381]. В ряде случаев заключенные направляли заявления о помиловании, которые, чаще всего, отклонялись, о чем в письменной форме комендант фельдкомендатуры уведомлял через городскую управу просителей [4, л. 45; 9, л. 342]. Тем не менее, в редких случаях помилование могло быть оказано [6, л. 158].

Тюремный быт характеризует рапорт начальника Витебской городской тюрьмы начальнику полиции от 29.07.1942 г., в котором первый просил отпустить для тюрьмы доски для настила кроватей, так как в тюрьме не было ни одной доски [2, л. 172]. Антисанитарные условия и дефицит продовольствия приводил к заболеваниям узников сыпным тифом [6, л. 164]. Мизерный тюремный паек обрекал узников на полуголодное существование, поэтому заключенным разрешалось получать передачи от родственников. Они же имели право на поучение оставшихся от заключенных вещей и продуктов в случае убытия граждан в Германию или смерти [4, л. 372].

Документы, регламентирующие прядок питания заключенных в тюрьмах, находившихся под юрисдикцией коллаборационной администрации, не выявлены. Можно предположить, что продовольственные нормы определялись в каждом конкретном случае на усмотрение местной администрации. На основании приказа бургомистра Могилева от 29.08.1941 г. заключенные должны были содержаться в тюрьме за свой счет [19, л. 48]. В 1943 г. в Могилеве практиковалось обеспечение узников Арестного дома по хлебным карточкам [21, л. 54]. Очевидно, это касалось лишь тех горожан, которые были официально зарегистрированы и имели работу. В случае ареста лиц, не имевших постоянной регистрации, их паек был еще меньше чем даже скудный паек, полагающийся горожанам по карточкам. В Арестном доме г. Речицы осенью 1941 г. заключенным полагалось 250 гр. хлеба в сутки, однако, насколько эта норма выполнялась, сведения отсутствуют [14, л. 16]. На основании ряда фактов можно констатировать, что питание заключенных осуществлялось по остаточному принципу, и не всегда носило регулярный характер, и полуголодное существование на фоне антисанитарии стало нормой тюремного быта. Условия содержания узников красноречиво иллюстрируют донесения о смерти некоторых заключенных. В Витебской тюрьме из приговоренных полевым судом к

различным срокам заключения 167 граждан за период 6.11.1941–26.12.1941 г. умерло 3 чел., из отбывавших заключение за период 21.12.1941–12.12.1942 г. 70 чел. умерло еще двое узников [7, л. 418-439].

21.10.1942 г. начальник Витебской тюрьмы издал распоряжение относительно порядка прогулки заключенных. Тюремной охране предписывалось производить прогулки арестованных, сидевших в одной камере, каждая партия должна была ходить, разбившись по парам и заложив руки за спину, вкруговую по тюремному двору в течение 15 минут; прогулка начиналась ежедневно с 9.00. Прогулочный двор должны были охранять два вооруженных охранника (в помощь могли привлекаться и немецкие солдаты), ответственный дежурный и его помощник наблюдали за арестованными внутри прогулочного двора без оружия, чтобы в случае побега заключенные не могли завладеть им [7, л. 162].

Тяжелые условия тюремной повседневности периодически вызывали побеги или попытки побега заключенных, о чем сообщало тюремное руководство начальникам полиции, как, например, в Речице в ноябре 1941 г. [14, л. 8]. В донесении Витебской ортскомендатуры фельдкомендатуре от 3.02.1942 г. сообщалось о попытке к бегству из заключения одного из узников, который был расстрелян [4, л. 15]. О том, что попытки побегов становились тенденцией, свидетельствовал приказ Речицкого гебитскомиссара от 27.04.1943 г., который обязывал начальников района распространить во всех арестных домах объявления на немецком, украинском и русском языках следующего содержания: «Кто из тюрьмы бежит или сделает попытку бегства, тот наказывается смертной казнью, в смягчающих случаях каторга». Надзиратели должны были дать прочесть это объявление каждому заключенному [15, л. 22].

Количество узников, прошедших через Витебскую тюрьму, по не полным данным можно оценить цифрой не менее 2791 чел. С начала немецкой оккупации и до конца в 1941 г. заключению подверглись 663 чел., в 1942 г. – 898 чел., в 1943 г. – 1230 чел., данные по 1944 г. отсутствуют [11, л. 1-76; 12, л. 1-40]. Штат Витебской тюрьмы по состоянию на 6.03.1943 г. составлял 28 чел. [13, л. 10 об.].

Изучение материалов оккупационных органов юстиции и мест содержания под стражей гражданских лиц позволяет реконструировать механизм функционирования немецкой пенитенциарной системы как одного из репрессивных элементов нацистского режима в отношении жителей оккупированной Беларуси. Имеющийся в распоряжении исследователей корпус источников по данной проблеме показывает, что значительная часть граждан подвергалась наказанию за экономические правонарушения, к которым их подталкивали суровые реалии оккупационной повседневности. Среди разнообразных мер наказания за

нарушение «нового порядка» нацистов тюремное заключение являлось наиболее жесткой мерой, нередко приводившей к смерти граждан.

Примечания

1. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2829. – Оп. 1. – Д. 1.
2. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 8.
3. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 10.
4. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 2.
5. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 1.
6. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 4.
7. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 5.
8. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 11.
9. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 3.
10. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2116. – Оп. 1. – Д. 1.
11. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 2. – Д. 1.
12. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 1. – Д. 12.
13. *Государственный архив Витебской области.* – Ф. 2155. – Оп. 2. – Д. 1А.
14. *Государственный архив Гомельской области.* – Ф. 1326. – Оп. 1. – Д. 2.
15. *Государственный архив Гомельской области.* – Ф. 1326. – Оп. 1. – Д. 4.
16. *Государственный архив Гродненской области.* – Ф. 1337. – Оп. 1. – Д. 1-641.
17. *Государственный архив Минской области.* – Ф. 1619. – Оп. 1. – Д. 1-2.
18. *Государственный архив Минской области.* – Ф. 1039. – Оп. 1. – Д. 189.
19. *Государственный архив Могилевской области.* – Ф. 260. – Оп. 1. – Д. 15.
20. *Государственный архив Могилевской области.* – Ф. 260. – Оп. 1. – Д. 17.
21. *Государственный архив Могилевской области.* – Ф. 259. – Оп. 1. – Д. 59.
22. *Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь (1941–1945). Справочник.* – Дрезден; Минск; Грац, 2003.
23. *Шалаева С. Б. В оккупированном Витебске / С. Б. Шалаева // Выстояли и победили: свидетельствуют архивы.* – Витебск, 2005.

УДК 94: [327. 323. 3: 321. 61 (497. 1) «1929/193»]

Установление диктатуры короля Александра Карагеоргиевича в оценках Коминтерна

Гряник В. А.

Гряник В. О. Встановлення диктатури короля Олександра Карагеоргієвича в оцінках Комінтерну. У статті висвітлено ставлення Комуністичного Інтернаціоналу до нового політичного режиму, котрий було встановлено 6 січня 1929 р. в Югославії. Комінтерн оцінював режим як «військово-фашистську диктатуру», що спиралась на крупну буржуазію та куркульство, підкреслював підтримку її з боку Англії та Франції. Компартія Югославії, неадекватно оцінюючи обставини, котрі склалися, закликала маси до збройного повстання та повалення монархії, що відповідало політичному курсу міжнародної комуністичної організації, яка встала на шлях «більшовизації».

Ключові слова: Комінтерн, Югославія, Олександр Карагеоргієвич, диктатура, збройне повстання.

Гряник В. А. Установление диктатуры короля Александра Карагеоргиевича в оценках Коминтерна. В статье освещено отношение Коммунистического Интернационала к новому политическому режиму, установленному 6 января 1929 г. в Югославии. Коминтерн оценивал режим как «военно-фашистскую диктатуру», опирающуюся на крупную буржуазию и кулачество, подчеркивал ее поддержку со стороны Англии и Франции. Компартия Югославии, неадекватно оценивая обстановку, призывала массы к вооруженному восстанию и свержению монархии, что соответствовало политическому курсу международной коммунистической организации, вступившей на путь «большевизации».

Ключевые слова: Коминтерн, Югославия, Александр Карагеоргиевич, диктатура, вооруженное восстание.

Gryanyk V. The Process of Setting Dictatorship by the King Alexander Karageorgievich in Komintern Evaluation. The article spotlights the attitude of the Communist International to the new political regime, established in Yugoslavia 6, January 1929. Komintern evaluated the regime as "military-fascist dictatorship" that relies upon the upper middle class and kulaks, underlined its support from the side of England and France. Communist party of Yugoslavia inadequately assessed the situation and called on the masses to armed revolt and overthrow of monarchy that was corresponded with policy line of international communist organization that entered upon the path of Bolshevism.

Keywords: Comintern, Yugoslavia, Alexander Karageorgievich, dictatorship, armed revolt.

Коммунистический Интернационал (КИ) являлся революционно-ориентированной международной организацией, созданной для развития, распространения, популяризации и внедрения в жизнь идей воинствующего социализма с целью реализации главной задачи – проведения мировой революции и установления диктатуры пролетариата в странах всего мира [1, с. 11]. Это была влиятельная сила в международной политике межвоенного периода, способная манипулировать чаяниями миллионов людей [15, с. 7]. Как организация мирового масштаба, КИ реагировал на любые изменения политической ситуации на планете, и в частности в Европе. Одним из таких значимых событий стал государственный переворот, осуществленный королем Александром Карагеоргиевичем в январе 1929 г., и последующие нововведения в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (КСХС).

Оценка этих событий со стороны организации, позиционировавшей себя как главный оплот демократических идей в мире, является крайне интересной. Тем более, что поднятая нами тема остается практически не исследованной. В трудах общего характера советских авторов преимущественно освещается история и развитие Коммунистической партии Югославии (КПЮ) [см., напр.: 25], а король Александр характеризуется лживым, коварным представителем сербской великодержавной буржуазии, ненавистником большевизма [30, с. 528].

Источниковой базой статьи послужили материалы Балканского генерального секретариата (БЛС) Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала (ИККИ) и КПЮ из фондов Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ), а также периодика КИ. Цель нашей работы – выяснить отношение III Интернационала к новому политическому режиму в одном из крупнейших государств на Балканах.

6 января 1929 г. население КСХС из газет узнало об изменении государственного устройства страны. Режим конституционной монархии сменил абсолютизм: скупщина была распущена, Видовданская конституция отменена, а власть сосредоточилась в руках монарха. В опубликованном манифесте Александр I Карагеоргиевич разъяснял своим подданным неэффективность и вредность политики парламентаризма и конституционализма предшествующих 10 лет, заверяя, что только путем «устранения посредников между королем и народом» и возложения всей ответственности на себя он спасет от распада и укрепит единое государство южных славян [24, л. 49]. Был принят ряд законов, направленных на достижение полного государственного единоначалия, а также на устранение непосредственных противников автократии – традиционных политических представителей сербов, хорватов и словенцев. Кроме ранее запрещенной КПЮ, были распущены все политические партии и организации, носящие «племенной и религиозный

характер». В соответствии с новым указом об общинах распускались все выборные органы самоуправления [31, с. 266]. Король напутствовал новое правительство П. Живковича^{*} на достижение полного духовного единства народов, населяющих королевство, что требовало унификации законодательства. Грубое урезание демократических свобод, начавшееся с узурпации власти монархом, декларировалось им как желание «положить конец шовинистическим настроениям отдельных областей, которые продолжали ... приносить огромный ущерб народному и государственному единству» [31, с. 266].

Эти события сразу же попали в поле зрения КИ. Все аспекты внутренней и внешней политики фиксировались, обсуждались и комментировались на национальных совещаниях, заседаниях БЛС ИККИ, а также в коминтерновской прессе, в частности в журналах «Коммунистический Интернационал», «Аграрные проблемы» и пр. Интерес КИ к событиям в КСХС в первую очередь объяснялся геополитической составляющей, поскольку к этому времени фактически произошло полное отождествление его интересов как международной идейно-политической организации коммунистов и СССР как «международного социалистического острова» [28, с. 142]. КСХС рассматривалось в качестве звена «санитарного кордона», столь беспокоившего советское руководство [7, с. 136], в якобы готовящейся войне «империалистического фронта» против СССР [28, с. 153]. VI конгресс КИ (июль 1928 г.) обозначил установку на разрушение версальской Югославии, считавшейся «бастионом подготовки империалистической и антисоветской войны» [6, с. 102].

Строго говоря, «югославский вопрос» ставился коминтерновскими функционерами еще до провозглашения самодержавия. Так, на заседании Балканского Лендерсекретариата от 15 января 1929 г. в повестке дня появился пункт о «фашистско-генеральском перевороте», где отмечалось, что резолюция IV съезда КПЮ, проходившего в ноябре 1928 г., содержала указание на опасность установления диктатуры [19, л. 2; 25, с. 64]. Утверждалось, что югославские коммунисты «предвидели» ее военный характер под гегемонией офицерской организации «Белая рука» [19, л. 12]. Коминтерновские журналы прогнозировали в недалеком будущем прилив ненависти населения к престолу, который, согласно их логике, был «игрушкой в руках военной клики». Само провозглашение диктатуры считалось не шагом на пути к разрешению государственного кризиса, вызванного обострением межнациональных противоречий, а «одним из его этапов». С полной уверенностью отмечалось: «на годы диктатуру в Югославии им удержать не удастся» [18, с. 39]. Но уже в конце 1929 г. такие

---

^{*}П. Живкович – генерал, командующий королевской гвардии, один из руководителей сербской националистической организации «Белая рука».

высказывания БЛС назвал оппортунистическими [20, л. 23], признав основательность установленного режима.

Январский переворот характеризовался как результат совместных усилий югославской буржуазии, представителей финансового капитала Сербии и Хорватии [19, л. 11], подстрекаемых англо-французским империализмом, желающим «расширить антисоветский блок» [19, л. 24]. Король Александр якобы получил «разрешение от Парижа» на проведение переворота, а английский посол в Белграде Кеннард «отыграл значительную роль во всех внутривластных вопросах и принял в подготовке переворота активное участие» [11, с. 25-26].

Выводы эти были следствием изменения тактики КИ в связи с процессом его «большевизации», достигшего апогея зимой 1928–1929 гг. [7, с. 127], и ухудшения отношений Москвы с Великобританией и Францией, которые объявлялись подстрекателями «новой империалистической войны», а Югославия, заключившая 11 ноября 1927 г. договор о дружбе с Францией [13, с. 102], – их сателлитом. Стенограммы, обращения, листовки КИ и КПЮ, как одной из его секций, содержали призыв к народам Югославии о «борьбе против угрозы империалистической войны» [19, л. 24], «защите Советского Союза» [23, л. 75], в котором виделась международная твердыня пролетарской революции и «общее отечество» мирового пролетариата [32, с. 243].

Дополнительную неприязнь к режиму короля Александра со стороны СССР, а, следовательно, и КИ вызывал тот факт, что самодержец, получивший образование в царской России, слыл ярым сторонником поверженной династии Романовых [16, с. 36], его же политическим идеалом являлась абсолютная монархия [8, с. 13]. К тому же правящие круги КСХС предоставили политическое убежище тысячам русских [14, с. 110], не принявших Октябрьскую революцию, и установили контакты со штабами Деникина и Колчака (апологетов антибольшевизма), имея там своих представителей [12, с. 149].

В ликвидации конституционного режима особо отмечалась «предательская роль» социал-демократии, которая «отрицала революционные методы борьбы, выступала против диктатуры пролетариата», а посему являлась контрреволюционной [29, с. 150]. В 1928 г. вождей социал-демократии окрестили «социал-фашистами», во много раз более опасными, чем настоящие фашисты [15, с. 24]. Исходя из этой установки, член Коммунистического Интернационала Молодежи (КИМ) М. Горкич (И. Чижинский) на заседании БЛС 27 декабря 1929 г. подчеркивал, что начиная с 1920 г. югославская социал-демократия отличалась большими симпатиями по отношению к господствующим классам, а впоследствии пошла с ними на прямой союз [20, л. 4].

Высказывания и публикации коминтерновцев осуждали любые действия короля Александра Карагеоргиевича и правительства П. Живковича. Все прения сводились к лозунгам защиты простого

трудового населения, которое теперь оказалось в «жесточайшей кабале сербской буржуазии», пошедшей на союз с крупными капиталистами – предателями «угнетенных» народов. Югославские коммунисты констатировали: «Мы не относились к числу тех, которые видят в югославском перевороте целительное средство для укрепления государственного организма..., мы отрицательно относимся к какой бы то ни было буржуазной диктатуре» [18, с. 31]. Коммунисты стремились убедить население всех несербских областей в том, что правительство пытается сербизировать их, потопить национальные движения в крови и «на костях рабоче-крестьянских борцов укрепить основу своей гегемонистической власти» [23, л. 73].

Большое внимание таких деятелей, как Лазич, Горкич, Бошкович (Филипович), Коларов и других, привлекало экономическое положение страны, которое неизменно рисовалось в черных красках. Крайне негативно оценивались попытки властей преодолеть экономический кризис в сельском хозяйстве, где было занято 76, 3% всего трудоспособного населения [13, с. 123]. Выводы их сводились к единому мнению – «в стране царит разруха», по всем линиям и в области сельского хозяйства «не только не чувствуется и не имеется никаких признаков улучшения, наоборот, положение страны все больше и больше ухудшается» – царит общая тенденция к «гниению» во всех отраслях [19, л. 3]. А все действия правительства якобы были желанием сохранить «кулацко-помещичье» устройство отрасли путем осуществления стольпинской реформы [20, л. 9], усилив до предела угнетение крестьянских масс, доведенных до крайней нищеты и голодной смерти [21, л. 2].

Классовое угнетение усматривалось и в налоговой сфере: утверждалось, например, что рабочие оплачивали в 4 раза больше (185,68 динаров на 1 тыс. дохода), чем крупная буржуазия (46 динаров), крестьяне – в 2 раза больше (101,68 динаров), ремесленники – в 3 раза больше (124,05 динаров) [21, л. 5]. Помимо классового неравенства, продолжало существовать национальное – главная тяжесть государственных налогов падала на несербские области, а расходование этих средств шло в пользу Сербии [5, с. 62]. В протоколе № 8 заседания БЛС ИККИ от 9 марта 1929 г. говорилось, что сербская буржуазия, аннексировав пречанские территории (территории к северу от Савы и Дуная), по отношению к ним проявляет «империалистические тенденции» [19, л. 168 об.]. Именно она объявлялась главным врагом всех рабочих и крестьян королевства [23, л. 74].

Социально-экономическая ситуация в государстве действительно была сложной: ведь установление королевской диктатуры почти совпало с мировым экономическим спадом, затронувшем все без исключения европейские, а в их числе и балканские, страны. К внутренним неурядицам добавлялись сложности, связанные с

внешним долгом королевства, который составлял приблизительно 32 млрд. динаров [19, л. 4; 22, л. 74]. Единственный выход из затруднительного положения югославские правящие круги видели в получении иностранного займа в размере 15 миллионов фунтов стерлингов [19, л. 4; 22, л. 9]. Французский капитал теперь, по утверждению коммунистической печати, приобрел решающее влияние на Югославский эмиссионный и другие государственные банки путем предоставления займа на стабилизацию динара и его поддержку [5, с. 49-50]. Такое разрешение финансового кризиса осуждалось, как «верноподданническая политика» Белграда; при этом умалчивалось о том, что соглашаясь предоставить крупный заем, Франция требовала взамен смягчения абсолютистского режима.

Острой критике со стороны функционеров КИ и югославской политической эмиграцией в Москве подвергались внутренние преобразования Александра Карагеоргиевича, особенно административная реформа, перекраивающая по-новому внутренние границы. В октябре 1929 г. было изменено название страны на «Королевство Югославия», происходил процесс унификации всех отраслей жизнедеятельности государства, что противоречило федералистским устремлениям хорватов и словенцев. Этот шаг стал следствием желания короля, не признающего мультиэтничности югославского общества [12, с. 145], усилить «народное единство» [31, с. 267], выразить идею «полного равенства, равноправия и братства» [12, с. 155]. Однако, как точно подметил московский историк А. И. Сыч, «Александр явно ошибся, полагая, что королевским декретом можно создать югославский национализм, одинаково приемлемый для всех народов его королевства» [26, с. 128].

Коммунистами же реформа расценивалась как такая, что лишала народы Югославии права на самоопределение, носила «великосербский» характер [25, с. 68], а на государство вешался ярлык «балканской тюрьмы народов» [28, с. 141]. Запрет культурных и спортивных национальных организаций воспринимался ими как «принудительное стирание различий между нациями, населявшими страну»; подчеркивалась «фашистская политика» и по отношению к этническим меньшинствам – венграм, немцам, албанцам – через закрытие национальных товариществ и школ [20, л. 22]. И это при том, что сербы составляли меньшую часть населения страны – около 40% [9, с. 157].

Режиму Александра Карагеоргиевича непременно прикреплялось клише «фашистский», тогда как по своему классовому содержанию диктатура объявлялась принадлежащей сербской, хорватской и словенской «крупной финансовой буржуазии» [10, с. 104]. К тому же установлению диктатуры сопутствовала «консолидация правых сил,

---

* Вместо 33 областей страна была поделена на 9 бановин. Во главе каждой стоял бан, назначаемый королем.

выделившихся во всех сербских партиях» [11, с. 23-24]. Как утверждалось в коминтерновской печати, одной из основных опор королевской диктатуры были «вновь создаваемые фашистские партии, а зачатки такой партии уже существовали во время переворота» [11, с. 28]. Другая характеристика, данная диктатуре коммунистами, – «военная» – обуславливалась не только присутствием генералов и офицеров на руководящих постах, но и тем, что «в подготовке и проведении диктатуры принимали участие военно-фашистские и придворные организации» [11, с. 28].

Но чаще всего события 1929 г. характеризовались исключительно как узурпация власти сербами, «легализация гегемонистской диктатуры крупной сербской буржуазии» [19, л. 23]. Введение же в правительство представителей других национальностей рассматривалось лишь как «замыливание глаз», направленное на «усыпление бдительности национально-освободительного движения» [18, с. 27].

Национальные противоречия особенно подчеркивались в связи с тем, что разжигание внутрисоюзных конфликтов продолжало оставаться в планах КИ в числе его наиболее приоритетных установок [27, с. 271], а этнический потенциал балканского геополитического пространства рассматривался как основной фактор возможных политических трансформаций в желательном для Коминтерна направлении [28, с. 123]. Правящей верхушкой был выдвинут лозунг единой нации, необходимый, по словам Ф. Филиповича, для «прикрытия политики национального гнета» [2, с. 81]. Политическая унификация коснулась даже молодежных организаций, которые коммунисты считали «фашистскими». Так, имеющие узконационалистический характер СРНАО (Сербская национальная молодежь), ХНАО (Хорватская национальная молодежь) и ОРЮНА (Югославская национальная молодежь) распускались, а их место заняли «официальные фашистские организации» – «Народная оборона» и «Партизаны Петра Карагеоргиевича» [22, л. 3]. В разряд фашистских организаций зачислялись «Сокол», «Адриатическая стража», «Молодая Югославия», «Общество запасных офицеров», «Союз скаутов югославского королевства» [3, с. 36]. Прекратила свое существование вся национально ориентированная политическая пресса [18, с. 27-28], ее место занимала новая – как считалось коммунистами – «фашистская», например, политико-экономический журнал «Народно благостанье» [4, с. 59]. При этом, что характерно, крайне правых националистов во главе с А. Павеличем, поставивших своей целью насильственным путем добиться независимости Хорватии, коммунистическая пропаганда рассматривала в качестве потенциальных союзников по «единому фронту снизу».

Таким образом, коммунистические оценки режима королевской диктатуры Александра I Карагеоргиевича в большинстве своем не отражали реальной действительности, а лишь дублировали шаблонные фразы, применяемые к оцениванию «реакционных» режимов. К тому же

основные глашатаи по «югославскому вопросу» на заседаниях БЛС – Ф. Филипович, с 1924 г. проживавший вне королевства [17, с. 146], М. Горкич, покинувший страну уже в ночь государственного переворота [19, л. 16], и другие в основном пересказывали информацию, полученную от «некоторых товарищей» из нелегально работавшей КПЮ, не имея возможности составить свою собственную точку зрения на происходящее. При этом утверждалось, что то спокойствие в Югославии, которое охватило все слои населения, свидетельствует лишь об одном – пресса в королевстве оказалась под жесткой цензурой [18, с. 40], и югославы, в отличие от коммунистических деятелей вне государства, не ведали, что ждет их после 6 января 1929 г.

КИ оперативно реагировал на события, происходящие на Балканах, стремился дискредитировать режим королевской диктатуры в Югославии как преступную форму государственности, которая проявляла фашистский характер, контролировалась военными кругами, опиралась на крупных финансистов и кулачество, поддерживаемых империалистическими кругами Англии и Франции. По мнению коминтерновских функционеров, установление нового политического режима не улучшило условий жизни южных славян, а привело к ухудшению всех сфер жизнедеятельности. Невероятных размеров достигал экономический гнет и политический террор, от сильного притеснения страдали национальные меньшинства, да и вообще все народы королевства. Единственным выходом из этой ситуации провозглашалась социалистическая революция, которая должна была наладить жизнь трудящихся города и деревни по примеру СССР.

Примечания

1. *Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К.* Организационная структура Коминтерна (от конгресса к конгрессу) / Г. М. Адибеков, Э. Н. Шахназарова, К. К. Шириня // История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. – М., 2002.
2. *Бошкович Б.* Балканы и международный империализм / Б. Бошкович. – М., 1936.
3. *Бошкович Б.* К событиям в Югославии / Б. Бошкович // Аграрные проблемы. – 1934. – Книга 9/10.
4. *Бошкович Б.* Кризис фашистско-генеральской диктатуры и крестьянское движение в Югославии / Б. Бошкович // Аграрные проблемы. – 1930. – Книга 2/3.
5. *Бошкович Б.* Малая Антанта / Б. Бошкович. – М., 1934.
6. *Васильева Н., Гаврилов В.* Балканский тупик?.. (Историческая судьба Югославии в XX веке) / Н. Васильева, В. Гаврилов. – М., 2000.
7. *Ватлин А. Ю.* Коминтерн: идеи, решения, судьбы / А. Ю. Ватлин. – М., 2009.
8. *Волков В. К.* Операция «Тевтонский меч» / В. К. Волков. – М., 1966.
9. *Задохин А. Г., Низовский А. Ю.* Пороховой погреб Европы: Балканские войны XX века / А. Г. Задохин, А. Ю. Низовский. – М., 2000.

10. Горкич М. Крестьянство и самодержавие в Югославии / М. Горкич // Аграрные проблемы. – 1929. – № 2.
11. Горкич М. М. Экономические и классовые корни диктатуры в Югославии / М. М. Горкич // Коммунистический интернационал. – 1929. – № 11.
12. Зеленин В. В. Король Александр Карагеоргиевич, 1888–1934 / В. В. Зеленин // Пленники национальной идеи. Политические портреты лидеров Восточной Европы (первая треть XX в.). – М., 1993.
13. История Югославии: в 2 т. / Л. Б. Валева, Г. М. Славин, И. И. Удальцов. – М., 1963. – Т. 2.
14. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919–1945 / В. Д. Козлитин. – Харьков, 1996.
15. Макдермотт К., Агню Д., Давидян И. С. Коминтерн: История международного коммунизма от Ленина до Сталина: перевод с англ. / К. Макдермотт, Д. Агню, И. С. Давидян. – М., 2000.
16. Миличевич П. Шесть агрессий Запада против южных славян в XX-ом столетии / П. Миличевич. – М., 1999.
17. Мовчан С. П. Ф. Філіпович – відданий борець за справу комунізму (до 50-річчя заснування КП Югославії) / С. П. Мовчан // Українське слов'язознавство. – Львів, 1970. – Вип. 1.
18. Нотович Ф. Государственный кризис в Югославии / Ф. Нотович // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1929. – № 4.
19. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 69. – Д. 17.
20. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 69. – Д. 21.
21. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 69. – Д. 24.
22. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 69. – Д. 233.
23. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 70. – Д. 60.
24. Российский государственный военный архив. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 88.
25. Севьян Д. А. Из истории Союза коммунистов Югославии, 1919–1945 / Д. А. Севьян. – М., 1982.
26. Сыч А. И. Национальный аспект Версальской системы / А. И. Сыч // Вопросы истории. – 2004. – № 1.
27. Улуян Ар. А. Коминтерн и Балканы: революционная геополитика. 1919–1938 / Ар. А. Улуян // История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. – М., 2002.
28. Улуян Ар. А. Коминтерн и геополитика: Балканский рубеж 1919–1938 гг. / Ар. А. Улуян. – М., 1997.
29. Ундасынов И. Н., Яхимович З. П. Коммунистический Интернационал: достижения, просчеты, уроки / И. Н. Ундасынов, З. П. Яхимович. – М., 1990.
30. Цареубийства. Гибель земных богов. – М., 1998.
31. Югославия в XX веке: очерки политической / Отв. ред. Никифоров К. В. – М., 2011.
32. Gligorijević B. Komintern, jugoslovensko i srpsko pitanje / V. Gligorijević. – Beograd, 1992.

Жилищно-бытовые условия и материальное положение русских беженцев в Польше в 20–30-е гг. XX ст.

Ёлкин А. И.

Йолкин А. И. Житлово-побутові умови та матеріальне становище російських емігрантів у Польщі в 20-30-е рр. XX ст. У статті розглянуті житлово-побутові умови, в яких опинились російські емігранти в Польщі. Емігранти робили спробу вирішувати житлову проблему за допомогою етапних пунктів, оренди і купівлі житла. З метою захисту своїх прав, біженці використовували підтримку Спілки російських юристів емігрантів. Особлива увага у статті приділяється скрутній ситуації, в якій опинились студенти-емігранти: відсутність житла, одягу, недостатнє харчування. Покращити своє матеріальне становище емігранти прагнули за допомогою благодійних організацій. Але такі матеріальні статки були недостатніми і часто надавались несвоєчасно.

Ключові слова: апатрид, емігрант, Польща, адаптація, робота.

Ёлкин А. И. Жилищно-бытовые условия и материальное положение русских эмигрантов в Польше в 20-30-е гг. XX ст. В статье рассмотрены жилищно-бытовые условия, в которых оказались русские эмигранты в Польше. Эмигранты пытались решать жилищную проблему при помощи этапных пунктов, аренды и покупки жилья. С целью защиты своих прав, беженцы использовали поддержку Общества русских юристов эмигрантов. Особое внимание в статье уделяется сложной ситуации, в которой оказались студенты-эмигранты: отсутствие жилья, одежды, недостаточное питание. Улучшить свое материальное положение эмигранты пытались при помощи благотворительных организаций. Но такие материальные средства были недостаточными и часто предоставлялись несвоевременно.

Ключевые слова: апатрид, эмигрант, Польша, адаптация, работа.

Yolkin A. I. The Domestic Conditions and Financial Position of Russian Emigrants in Poland in 20-30th of the XX century. In article are considered domestic conditions, in which there were Russian emigrants in Poland. Housing problem emigrants, who have appeared in the country, tried to solve with the help of stage points, rent and habitation purchase. For the purpose of protection of the rights refugees used support of the Society of Russian lawyers of emigrants. The special attention in article is given to situation in which there were students-emigrants: absence of habitation, the clothes and an insufficient food. To improve the financial position emigrants tried by means of the charitable

organizations. But such material means were insufficient and were often given out of time.

Keywords: apatrid, emigrant, Poland, adaptation, work.

Российское зарубежье появилось в 1917–1921 гг. в результате революции и Гражданской войны. За пределами бывшей Российской империи оказалось от 1,5 до 2 млн. человек. Через территорию Польши устремился беженский поток в Европу. Основная масса беженцев, оказавшихся на территории страны, обычно не имела никаких материальных средств существования. Различные аспекты пребывания русских эмигрантов на территории Польши нашли свое освещение в исследованиях российских и польских авторов [13, 14, 15].

Однако вопрос о бытовых условиях и материальном положении беженцев остаётся недостаточно исследованным. В Польше, в отличие от Чехословакии и Югославии, отсутствовали специальные государственные программы помощи беженцам. Здесь не существовало эмигрантско-государственных организаций, являвшихся в других славянских странах центрами по оказанию помощи беженцам.

Поскольку основная масса беженцев переходила границу нелегально, то они сразу же на польской стороне сталкивались с полицейским произволом и взятками (2000 царских рублей с человека) [7, с. 224-225]. Часто поляки, особенно низшие служащие, вели себя с русскими грубо, ненавидели их и действовали по принципу: «вы нас угнетали, а теперь мы вас». Пытались взять своеобразные реванш за политику царской России «нам здесь русских не надо; вы здесь кацапы, довольно здесь поразбойничали, нечего вам больше у нас делать» [8, с. 49]. Поэтому беженцы пытались «затеряться» среди именуемого здесь русского национального меньшинства. Количество русских, являвшихся местными уроженцами или постоянными жителями отошедших к Польше бывших российских территорий, составляло примерно 200-300 тыс. чел. [9, с. 249]. Однако, поскольку в 20-е годы власти официально утверждали, что русских в Польше нет, а есть только украинцы и белорусы, то они часто скрывали своё происхождение и выдавали себя за белорусов [19, с. 34-35]. Старожилы, беспокоясь за свой имидж в глазах властей, а также преследуя меркантильные интересы, с подозрением встречали беженцев. Вот как описывает своё пребывание в Острове Познанским беженец Б. Ольгинский: «Откуда? Чего принесло? Не большевики ли? И попутно возмущались. Дороговизну разводят. За всё платят в три дорога, не торгуются [12, 1920. 27. 08]. Оказавшись в Польше, эмигранты стремились попасть прежде всего в города, где условия жизни были лучше, проще найти работу и т. д. Но здесь остро стояла жилищная проблема. Её пытались решить, при чём часто безуспешно, при помощи этапных пунктов, съёмки или покупки жилья. Особой известностью пользовались расположенные в пригороде Варшавы

«Повонзки». Пункт этот находился в бывших складах Варшавской крепости и занимал 15 барачков. Только за 1919 г. через него прошло 180 тыс. чел., из них 40% составляли русские [4, 1919. 25. 11]. Беженец П. Жакмон так описывает положение в «Повонзках»: «Чья-то маккиавеллиевская рука схватила за шиворот голодную армию хилых оборванцев и держала их по шесть месяцев полуфунтом хлеба (0,2042 кг) и аршином вшивых нар» [8, с. 8]. Аналогичный этапный пункт «Дабие» находился возле Кракова. Пробывший там четыре месяца русский офицер назвал его концлагерем и утверждал, что в большевистских тюрьмах Петрограда, где он просидел три месяца, безусловно, лучше, чем в «Дабие» [5, 1920. 21. 01]. Найти же жилье в столице, даже для состоятельных эмигрантов, оказалось сложно. Особую остроту эта проблема приобрела в 1919 г. Польские власти, проводя курс на выселение русских из Польши и, прежде всего, из Варшавы, решили использовать для этого жилищный вопрос. Не последнюю роль в разжигании антирусских настроений играла польская пресса. Осенью 1919 г. в польской печати без различия идейных направлений поднялась агитация против русских, проживавших в Варшаве. Журналисты утверждали, что в столице находилось 36 000 русских, занимавших 4 тыс. квартир, освобождения которых из-за недостаточного количества жилых помещений, требовала печать [3, 1919. 19. 10]. Аналогичная пропагандистская кампания развернулась в польской прессе летом 1920 г. Выходившая в Варшаве националистическая газета «Przegląd Wieszczyny» (PW) в своих публикациях призывала к насильственным действиям в отношении русских, проживавших в Варшаве: «Неужели польское правительство хочет дожидаться момента, когда доведённые до отчаяния представители польской интеллигенции, выселяемые теперь из квартир разными реквизициями и спекулирующими содержателями пансионатов, применят к москалям закон Линча и повыбрасывают их на мостовую» [18, 1920. 27. 04]. Эта погромная статья вызвала возмущение среди русских, находившихся в Варшаве. Редакция газеты «Варшавское слово» обратилась с открытым письмом к председателю Совета министров Польши Скульскому, в котором призывала его обратить внимание на публикацию, которая наносила тяжёлое оскорбление польской интеллигенции, якобы способной на такие действия. Редакция выразила надежду на то, что таким выступлением не будет места в Польской республике и исполнительная власть не оставит их без внимания [1920. 29. 04]. Однако ответа на это обращение со стороны властей не последовало. В свою очередь соответствующие административные органы проводили последовательную политику, направленную на выселение беженцев из Варшавы. Предложения покинуть столицу ежедневно в июне 1920 г. получали до 50 человек [5, 1920. 28. 06]. По указаниям магистрата Варшавы выселяемым предписывалось

поселиться в одном из 26 перечисленных пунктов временного проживания. Большинство же беженцев, выдворяемых из столицы, направлялось в г. Воломин, находившийся в 17 км от Варшавы.

В случае невыезда в указанный срок, покидаемому город грозил арест [5, 1920. 28. 06]. Власти создавали препятствия для получения разрешения на проживание не только в Варшаве, но и в других городах, в частности, в Познани [6, ф. 5809, оп. 1, д. 53, л. 19]. Осуществляя политику «выдавливания» нежелательных лиц с территории страны, польские власти решили выселить иностранцев и, в частности, русских эмигрантов в апреле 1923 г. В ночь с 15 на 16 апреля 1923 г. в Варшаве на улицах и железнодорожных вокзалах началась проверка документов. В дачных поселках (Воломин) ходили полицейские по домам и проверяли документы на право проживания [6, ф. 576, оп. 1, д. 149, л. 143]. Поскольку ситуация с беженцами в Польше сложилась критическая, то вопрос о насильственном выселении их из страны в июне 1923 г. стал предметом специального рассмотрения Лиги наций [13, с. 229]. Жилищные условия эмигрантов, проживавших на территории страны, зачастую оказывались неудовлетворительными. Основанная масса беженцев проживала в мансардных и подвальных помещениях, ютилась в одной-двух комнатах, в тесноте, сырости, в спёртом воздухе, холоде (Вильно) [10, с. 7]. Польские домовладельцы, пользуясь бесправным положением русских апатридов (лица без гражданства), часто выселяли их из занимаемых квартир. Для защиты своих прав перед властями, эмигранты в марте 1924 г. создали Общество русских юристов-эмигрантов (ОРЭЮ) [6, ф. 5855, оп. 1, д. 1, л. 17]. Русский попечительный комитет (РПК) часто обращался к ОРЭЮ с запросами о возможности применения жилищного законодательства, а конкретно, квартирного закона 1924 г. к русским беженцам [6, ф. 5855, оп. 1, д. 3, л. 7]. В связи с этим, важное принципиальное значение для проживающих на территории Польши имело решение Верховного суда в Варшаве, вынесенное 24. 11. 1926 г. Обстоятельства дела были таковы: ровенский домовладелец, польский гражданин И. Гурфинкель обратился в ровенский мировой суд с ходатайством о выселении русского эмигранта С. Эйдельмана, занимавшего квартиру в его доме. Гурфинкель доказывал, что закон о защите квартирисьёмщиков в Польше не может распространяться на русских эмигрантов, ибо Советский Союз не защищал жилищных прав польских граждан, проживавших там, т. е. не действовал принцип взаимности. У Польши в отношении других государств (граждан) с 1919 г. действовал принцип взаимности [1, с. 114]. Со своей стороны Эйдельман утверждал, что русские эмигранты, пользовавшиеся правом политического убежища (имевшие карты азилия), не могли быть лишены защиты польских законов на том основании, что советское законодательство не защищало прав польских граждан. Верховный суд

отклонил иск Гурфинкеля, признав тем самым, что русские эмигранты в стране в качестве квартиросъёмщиков пользуются такими же правами, как и польские граждане. Само решение Верховного суда, безусловно, имело для русской эмиграции в Польше большое значение. Ибо часто имели место случаи предъявления исков о выселении русских беженцев как не пользовавшихся защитой закона о квартиросъёмщиках, и в некоторых случаях, как например, в Воломине, первая инстанция иск удовлетворила. С другой стороны, на восточных окраинах Польши, где имелось значительное количество лиц, подданство которых оказалось не установлено, домовладельцы пользовались этим, предъявляя иски о выселении [11, 1926. 15. 12].

РПК неоднократно обращался в Министерство внутренних дел с просьбой отменить плату за прописку, введённую органами местного самоуправления для иностранцев, проживавших в Польше. В некоторых городах, как, например, в Варшаве, сборы эти являлись высокими и составляли иногда несколько десятков злотых за прописку одной семьи. Наконец, в 1928 г. Министерство внутренних дел издало циркуляр, отменивший плату за прописку [11, 1928. 29. 08].

В тяжёлом материальном положении оказались русские студенты, проживающие на территории страны. В 1921 г. их насчитывалось около 1 тыс. человек [16. 1922, № 2, с. 9-13]. Многие из них, после интернирования двух русских армий, в рядах которых они сражались, оказались в лагерях в Острове-Ломжинском, Страшалково, Пикулице, Тухола, Щёлково. Сложная ситуация в них привела к тому, что студентов из них вывели. Однако они сразу же столкнулись со сложными социально-бытовыми проблемами: отсутствием жилья, одежды, недостаточным количеством продуктов питания. Осень 1921 г. в Варшаве проживал 101 студент, из них 82 человека обучалось в варшавских ВУЗах [6, ф. 5864, оп. 1, д. 15, л. 31]. Весной 1922 г. особую остроту приобрёл квартирный вопрос. В связи с возобновлением занятий в Варшавском ветеринарном институте количество мест в польском студенческом общежитии для русских студентов сократилась с 60 до 12 чел. Студенты платили за общежитие 10-15 злотых с человека, в то время, как на частных квартирах эта сумма составляла 20-30 злотых [6, ф. 5864, оп. 1, д. 8, л. 1-2]. Следует иметь в виду, что прожиточный минимум студента-эмигранта составлял 80-100 злотых. В самой Варшаве найти жильё оказалась практически невозможно. Поэтому квартирный вопрос разрешили следующим образом: в Воломине сняли пять помещений, главным образом дачи, где разместились малоимущие студенты. Помещения оказались сырыми и холодными. Эти студенческие общежития содержались на средства Земгора (З. Г. К.), в Варшаве находилось также небольшое общежитие, где проживало до 20 человек [6, ф. 5864, оп. 1, д. 6, л. 49]. Однако в связи с сокращением финансирования З. Г. К., проживавшие в

Воломине с сентября 1924 г. сами оплачивали своё проживание, за исключением остро нуждающихся. Поскольку эмиграция в 1917–1920 гг. носила добровольно-вынужденный характер, то наиболее распространённым являлся, как уже отмечалось выше, нелегальный переход границы. На численность и социальный характер этой эмиграции «катастроф» влияли не только политические, но и экономические факторы (голод 1921 г. в Советской России). Осенью 1921 г. через пограничные пункты в Польшу за месяц проходило по 30–50 чел., а местами и больше [6, ф. 5864, оп. 1, д. 205, л. 14]. Большинство таких беженцев или были раздеты совершенно пограничной стражей, или настолько лишились денежных средств, что не могли купить себе даже железнодорожного билета. Единственной организацией, которая могла оказать помощь этим изгнанникам, являлся Земгор, созданный в феврале 1921 г. в Париже. Материальная помощь (жилищно-питательная) оказывалась в самых разнообразных формах: пайки в сухом виде, билеты на дешёвые или бесплатные обеды в общественных, а также частных столовых, предоставление ночлега. На территории восточной Польши в пограничной полосе возникла система пунктов, где предоставлялась помощь беженцам (Вильно, Лида, Лунинец, Барановичи, Коренец, Ровно, Луцк, Кременец, Львов, Тернополь, Станислав). Так в Вильно беженцы могли пообедать в столовой Американской администрации помощи (АРА) - 650 чел., а в столовой Земгора - 350 чел. Но стоимость обеда в них составляла 60 марок и ней всем она оказалась доступной. Поэтому Русской общество в городе финансировало питание около 1 000 чел. [6, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 23]. Часто беженцы с просьбами оказать материальную помощь обращались к православным священникам (Лунинец, Ровно) [6, ф. 5809, оп. 1, д. 205, л. 17]. Но имели место случаи, когда местные власти без объяснения причин запрещали эту благотворительную деятельность. Поводом к репрессиям против эмигрантов послужило раскрытие весной 1922 г. в лагере Тухола монархического заговора. Несмотря на то, что суд оправдал обвиняемых, в апреле 1922 г. из страны в административном порядке выслали несколько десятков человек, в том числе и миссию Российского общества Красного Креста (РОКК), которая оказывала беженцам значительную материальную помощь. Указанные события дали властям повод запретить проживание русским в 150 км пограничной полосе в Восточной Польше. Вследствие чего многие из заведующих питательными пунктами оказались выселены, и даже районного уполномоченного в Барановичах постигла та же участь [6, ф. 809, оп. 1, д. 205, л. 14]. Поскольку беженцы обычно не имели средств для оплаты жилья, то существенным подспорьем для решения данной проблемы служили общежития: в Вильно на 30 чел., а также небольшие ночлежки в Гусятине, Копечинцах, Корце, Остроге и Скале [2, с. 9]. После 1924 г. эмигрантам становится ясно, что их

пребывание за границей затянется на годы, а может быть и на десятилетия. Поэтому оказание жилищно-питательной помощи переходит почти полностью в руки местных организаций. Так, в Варшаве, успешно работала Комиссия помощи русским эмигрантам, получавшая средства от самообложения, а также частично от отдела социального обеспечения города Варшавы. Число участников самообложения в 1924 г. составило 580 чел., а членские взносы в месяц составляли 800 злотых. В ведении комиссии находилось общежитие «Лаховка» на 80 чел. для пожилых и инвалидов [6, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 1]. Из воспоминаний эмигрантов видно, что основная их масса жила очень скромно. Материальную помощь от благотворительных организаций они получали нерегулярно. Пособия эти составляли около 100 злотых в месяц. Цены же на продовольственные товары в 1925 г. являлись следующими: 1 кг хлеба стоил 44 гроша, ветчины – 5 злотых, масла – 6,5 злотых. Обувь же стоила 30-40 злотых, костюм – 100-200 злотых, пара белья – 20 злотых [6, ф. 5814, оп. 1, д. 63, л. 19]. Эмигрант П. Лосский утверждал в своих воспоминаниях, что сумма 100 злотых являлась необходимой, чтобы скромно прожить месяц, удовлетворяя свои минимальные потребности.

Следовательно, основная масса русских эмигрантов, оказавшихся на территории Польши не имела материальных средств для существования. Поскольку в стране не было специальных программ помощи беженцам, а также русско-польских организаций, которые курировали эту помощь, то беженцы могли надеяться только на благотворительность. Особую остроту приобрела жилищная проблема. Её власти использовали, особенно в начале 20-х годов как средство «выдавливания» русских из страны. Материальная помощь со стороны благотворительных организаций не носила обязательного характера и давала возможность удовлетворять минимальные потребности беженцев.

Примечания

1. *Бочарова З. С.* Правовое положение российских беженцев в 1920–1930 гг. / З. С. Бочарова // Адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX в.). Исторические очерки. – М., 2006.
2. *Бюллетень* № 9-10 Земгора 15 декабря 1922 г. – Париж, 1922.
3. *Варшавский* голос.
4. *Варшавская* речь.
5. *Варшавское* слово.
6. *Государственный* архив Российской Федерации (ГАРФ).
7. *Донской Г.* От Москвы до Берлина / Г. Донской // Архив русской революции. – Берлин, 1920. – Т. 1.
8. *Жакмон П.* Письма русского эмигранта / П. Жакмон. – Варшава, 1921.
9. *Зарубежная* русская школа. 1920–1924. – Париж, 1924.

10. Руднев В. В. Условия жизни детей эмиграции / В. В. Руднев. – Прага, 1928.
11. Руть.
12. Свобода.
13. Симонова Т. М. Русская эмиграция в Польше в 20-30-е гг. XX в. некоторые проблемы сохранения национальной идентичности / Т. М. Симонова // В поисках лучшей доли. Российская эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Вторая половина XIX – перв. пол. XX в. – М., 2009.
14. Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой / В. Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 7-8.
15. Станиславский В. Согласие и раздоры. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой / В. Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 9.
16. Студент.
17. *Emigracja rosyjska. Losy i idee.* – Lodz, 2002.
18. *Przegląd Więczniemu.*
19. *Zdziechowski M. Od Petersburga do Leningradu / Zdziechowski M.* – Vilno, 1934.

«Австрийские сюжеты» в научном наследии П. Б. Струве

Крючков И. В.

Крючков И. В. «Австрийські сюжети» у науковій спадщині П. Б. Струве. У даній статті показаний вплив перебування П. Б. Струве у 1892-1893 гг. в Австрії на формування його наукових поглядів та сприйняття вченим процесів, що відбувалися в країні в кінці XIX ст. Вивчення робіт Л. Brentano, І. Гайниша, Г. Гекнера, К. Менгера визначило його інтерес до економіки та дослідження впливу економічних процесів на політику та демографію. Процеси, спостережувані в Австрії, П. Б. Струве проектував на російську дійсність. В Австрії вчений зібрав значну частину матеріалу для майбутньої полеміки з народниками, у тому числі по перспективах розвитку капіталізму.

Ключові слова: Австрія, селянське господарство, капіталізм, демографія, промислові робітники.

Крючков И. В. «Австрийские сюжеты» в научном наследии П. Б. Струве. В данной статье показано влияние пребывания П. Б. Струве в 1892–1893 гг. в Австрии на формирование его научных взглядов и восприятие ученых процессов, происходящих в стране в конце XIX в. Изучение работ Л. Brentano, И. Гайниша, Г. Гекнера, К. Менгера предопределило его интерес к экономике и исследованию влияния экономических процессов на политику и демографию. Процессы, наблюдаемые в Австрии, П. Б. Струве проецировал на российскую действительность. В Австрии ученый собрал значительную часть материала для будущей полемики с народниками, в том числе по перспективам развития капитализма.

Ключевые слова: Австрия, крестьянское хозяйство, капитализм, демография, промышленные рабочие.

Kryuchkov Igor. "Austrian Topics" in the Scientific Heritage of P. B. Struve. The influence of the stay of P. B. Struve in Austria in 1892–1893 on shaping of his scientific views and scientist's perception of the processes, which took place in this country in the end of XIX century, are shown in the paper. Studying of the works of L. Brentano, M. Gynish, G. Gekner, K. Menger predominated his interest in economy and in investigation of economic processes` influence on policy and demography. P. B. Struve applied the processes, taken place in Austria, towards Russian reality. In Austria the scientist collected a considerable part of materials for future discussions with "narodniks", including the materials, devoted to the problem of perspectives of the capitalist development.

Keywords: Austria, peasant farming, capitalism, demography, industrial workers.

С конца 80-х гг. в СССР происходит постепенный процесс реабилитации известного российского экономиста, социолога, историка и либерального политика П. Б. Струве (1870–1944) [1, 4, 12]. Данная тенденция прослеживается и на рубеже XX–XXI вв. в современном интеллектуальном пространстве России. В научном и политическом наследии П. Б. Струве, прежде всего, исследователей интересует его концепция консервативного либерализма, отношение к русской революции и деятельности в эмиграции [1, 5, 6, 7, 9]. Большое внимание российскими учеными уделяется теории ценности и основ функционирования экономических систем П. Б. Струве [8].

При всем многообразии работ, посвященных становлению личности П.Б. Струве и формированию его взглядов, в российской науке, недостаточно внимания уделяется небольшому сюжету в биографии ученого, связанного с его пребыванием в Австрии в 1892–1893 гг. Эти поездки во многом повлияли на последующие научные и политические воззрения П. Б. Струве. Они состоялись в условиях серьезного идеологического и методологического кризиса, переживаемого молодым ученым, он все более разочаровывался в марксизме.

В 1891 г. П. Б. Струве тяжело переболел восполнением легких. Врачи ему рекомендовали обратить внимание на необходимость дальнейшего лечения, желательного в горной местности. Для этой цели удачно подходила Австрия, где П. Б. Струве мог продолжить учебу в университете г. Грац. Данный университет принадлежал к числу лучших учебных заведений империи Габсбургов. Сам г. Грац, столица Штирии, находится в предгорьях Альп, что должно было благоприятно сказаться на здоровье П. Б. Струве. Немаловажную роль в выборе Штирии сыграл тот факт, что семья Струве с 1877 по 1882 гг. жила в Штутгарте, там же П. Б. Струве пошел в начальную школу. Он прекрасно знал немецкий язык и культуру, что открывало перед ним в Австрии все возможности [9, с. 91]. В январе 1892 г. П. Б. Струве получил разрешение на выезд в Австрию сроком до ноября 1892 г. [24, с. 167-187].

В университете г. Грац П. Б. Струве в качестве вольнослушателя решил посещать занятия по административному праву известного австрийского социолога, социал-дарвиниста Л. Гумпловича [11, с. 320]. Однако вскоре он понял, что содержание занятий Л. Гумпловича мало стыкуется с его научными интересами, поэтому П. Б. Струве сосредоточился на самостоятельном изучении трудов известных австрийских и германских экономистов Л. Brentano, Г. Гекнера, М. Гайниша и неокантианской философии. Именно в Граце у ученого укрепилась мысль о необходимости синтеза капитализма с активной социальной политикой, за что ратовали Л. Brentano и его сторонники.

Находясь в Австрии П. Б. Струве продолжил изучение взглядов К. Менгера [10], сыгравшего огромную роль в его становлении как экономиста, неслучайно, что именно в г. Граце он твердо решил серьезно заняться экономической теорией. Впоследствии П. Б. Струве, признавая достоинства теории «субъективной ценности», в тоже время неоднократно критиковал взгляды классиков австрийской экономической школы (К. Менгер, Е. Бем Баверк, Ф. Визер). В 1923–1924 гг. это обстоятельство привело к открытой дискуссии на страницах журнала «Экономический вестник» П. Б. Струве с лидером киевской школы «маржинализма», горячим поклонником австрийской экономической школы, профессором А. Б. Билимовичем [2, 21]. В Австрии П. Б. Струве познакомился со многими видными представителями европейской социал-демократии, в том числе с Г. В. Плехановым, К. Каутским и Э. Бернштейном.

П. Б. Струве, находясь в Австрии, постоянно путешествовал, он не раз бывал в Вене, летом 1892 г. посещает Австрийскую Силезию для продолжения лечения, через год ученый, вновь посещает данный регион. За это время П. Б. Струве неплохо изучил особенности развития дуалистической Австрии и Дунайской империи в целом. Здесь же у П. Б. Струве проявляется значительный интерес к национальному вопросу в Европе. С одной стороны это было связано с изучением

взглядов Л. Гумпловича, крупнейшего специалиста по национальному вопросу в Австро-Венгрии. С другой стороны с изучением политической повседневности Цислайтании, где не раз университет г. Грац становился местом острых межнациональных склок.

По возвращению в Россию ученый констатирует факт практически полного незнания российскими интеллектуалами истории и современности Австрии, это с полным основанием относилось и к трудам маститых исследователей. Находясь в Австрии, П. Б. Струве начинает критиковать народническую доктрину, но по приезду в Россию, «толстые альманахи» отказывались размещать антинароднические статьи ученого. Поэтому ему пришлось опубликовать ряд материалов по данному поводу в изданиях германской и австрийской социал-демократии при посредничестве Г. Брауна, с которым П. Б. Струве познакомился в Вене. Правда альманах «Русское богатство» все же разместил рецензию П. Б. Струве, присланную им из Австрии на книгу Л. Гумпловича «Социология и политика» [22].

Поводом для написания первой статьи П. Б. Струве по австрийской проблематике стало появление романа известного в Австрии писателя П. Розеггера «Яков Последний». Впервые роман был опубликован на русском языке в 1897 г. в альманахе «Новый Свет». Позже в России издаются другие основные произведения писателя [13, 14, 15, 16, 17, 18, 19]. Статью П. Б. Струве пишет в Граце после первых впечатлений, полученных от прочтения романа. Статья публикуется в июньском номере «Вестника Европы» за 1893 г.

Появление романа П. Розеггера вызвало большой резонанс в австрийском обществе. Один из лидеров консерваторов, член ландтага Штирии и Рейхсрата Австрии К. Морре обращал внимание на реализм романа, его актуальность на фоне разорения крестьян Штирии, являвшихся, в его представлениях, «становым хребтом» австро-немецкого общества [27]. П. Б. Струве тесно увязывал, происходившие в альпийских провинциях экономические процессы с политическими тенденциями развития Австрии. Крах традиционного крестьянского хозяйства в Штирии и в других альпийских провинциях, по его мнению, стал основой для развития в регионе националистических и антимодернистских настроений [20, с. 322]. О том, насколько проблема разорения австрийского крестьянства волновала общество говорил, тот факт, что даже сторонники свободной рыночной экономики Австрии и их орган «Neue Freie Presse» признавали возможность оказания крестьянству срочной помощи со стороны государства.

Интерес к «крестьянской проблеме» в Австрии у П. Б. Струве не был случайным. Ученый в начале 90-х гг. XIX в. активно занимался изучением крестьянского вопроса в России, к тому же он готовил первые наброски критического анализа экономической программы народничества, поэтому знакомство с австрийским опытом ему

представлялось очень ценным. В самом начале статьи П. Б. Струве решает важный методологический вопрос. В России под крестьянством понимали семью, ориентированную на использование собственного труда и игнорирующую применение наемного труда, что А. В. Чаянов назвал впоследствии семейно-трудовым хозяйством. В Австрии крестьянские хозяйства постоянно прибегали к услугам батраков. Отсюда категориальный аппарат российской и австрийской науки, на взгляд П. Б. Струве разительно отличался [20, с. 319]. Это обстоятельство позволяло ответить на вопрос, почему аграрный эгалитаризм, присущий народникам в России, не получил распространения в Австрии.

В романе речь шла о разорении крестьян Штирии перед лицом наступающего капитализма и крупных землевладельцев. Весь роман был пронизан переживаниями П. Розеггера по поводу кризиса традиционного крестьянского хозяйства, являвшегося основой австро-немецкого общества и хранителем всех его добродетелей. С присущей австрийским «народникам» сентиментальностью писатель идеализировал гибнущее пространство крестьянского мира Штирии. Главный герой романа Яков Штейнрейтер воплощает в себе любовь простого народа к церкви, земле и родине, что вызывало восхищение консервативной Австрии.

По мнению П. Б. Струве примечательны антигерои романа. Это заезжий богач Кампельгерр, нувориш, заработавший крупное состояние в Венгрии (данная ремарка, неслучайна, если учесть распространение в австро-немецком обществе антивенгерских настроений на рубеже XIX–XX вв., к тому же богач принимал участие в строительстве железных дорог, что в глазах обывателя служило воплощением «биржевых спекуляций» и прочих нечистоплотных дел – прим. И. К.), продавший свой бизнес и занявшийся скупкой крестьянских земель для создания охотничьих угодий. Второй антигерой – это лесничий нувориша, сосредоточение аморальности и беспринципности, к тому же поляк по национальности. П. Б. Струве полагал, что последняя ремарка имеет глубокий смысл. Она свидетельствует о сильных националистических, антиславянских настроениях, распространенных в Штирии [20, с. 322–323]. Таким образом, в романе получалась идеальная картина для пропаганды консерваторов, заезжие «чужаки» уничтожали истинную Австрию. Свою лепту в данный процесс внесла индустриализация, превращавшая бывших крестьян и батраков в промышленных рабочих. Этот процесс очень беспокоил не только австрийских консерваторов, но и российских народников. Идеалом антикапиталистических сил, в том числе П. Розеггера являлся возврат бывших крестьян назад из города в деревню и возрождение крестьянской экономики. П. Б. Струве отмечал утопичность таких взглядов и их полную экономическую и

политическую несостоятельность. Здесь уже прослеживается важный элемент будущей дискуссии П. Б. Струве с народниками.

Сопоставляя сюжет романа с реальным положением дел в сельском хозяйстве Штирии, П. Б. Струве приходил к выводу, что разорение натурального хозяйства крестьян региона было неизбежно, оно не смогло приспособиться к новой экономической конъюнктуре и достойно конкурировать с венгерскими, сербскими, российскими и американскими экспортерами. Ссылаясь на К. Морре и других специалистов, П. Б. Струве отмечал, что угроза альпийскому крестьянству исходила не только от действий крупных землевладельцев. Существенный удар по крестьянам Штирии нанесло бегство батраков из села в город, где они могли больше заработать и это был закономерный процесс [20, с. 332]. Поэтому в следующем «австрийском очерке» П. Б. Струве прямо отмечал, что при всей сентиментальности романа, логика экономического прогресса требовала уничтожения патриархального крестьянского мира альпийских провинций Австрии [23, с. 357]. Безусловно, читатель далекий от экономики всецело был на стороне Якоба и таких крестьян как он. Однако беспристрастный ученый, по мнению П. Б. Струве, не может поддаваться эмоциям, он должен объективно оценивать, происходящие события, даже если они не нравятся обывателю.

В 1894 г. П. Б. Струве публикует еще одну статью, посвященную австрийской тематике, написанную им в августе 1893 г. во время лечения в Австрийской Силезии. Поводом для ее написания стало знакомство ученого с работами М. Гайниша и Г. Гекнера, посвященных демографическим процессам в Австрии и их связи с экономикой [25, 26]. Он в очередной раз отмечал наивность и политическую ангажированность большинства публикаций российских авторов, посвященных Австро-Венгрии. По его мнению, в России много писалось об угнетении славян в Австрии и в Венгрии, при полном непонимании особенностей государственного строя и национальной политики обеих половин империи Габсбургов [23, с. 335]. Для П. Б. Струве Венгрия – страна, где власть сосредоточена в руках мадьярской аристократии в ущерб представителям других народов. В то время как в Австрии все народы получили примерно равные права. Подтверждением этого стало наличие у народов, проживавших в Цислайтании схожих социально-экономических проблем. В России скрупулезно рассуждали о массовом разорении чешских, украинских, словенских, хорватских и польских крестьян, абсолютно не замечая, что в данном плане происходит с австро-немецким крестьянством.

П. Б. Струве обратил внимание, знакомясь с научными публикациями и официальной статистикой Австрии, что австро-немцы имели самые низкие показатели естественного прироста населения в Цислайтании. Данное обстоятельство вызывало болезненную реакцию

австро-немецких политических сил, став еще одним поводом для их критики министра-президента Э. Тааффе, стремившегося к компромиссам с чехами. П. Б. Струве не сомневался в том, что политика здесь была ни при чем и все причины данного явления следовало искать в экономической плоскости.

П. Б. Струве проблемы с естественным приростом австро-немецкого населения видел в высокой смертности среди промышленных рабочих Богемии [23, с. 347]. Тяжелые условия труда, неразвитость системы социального страхования, плохие жилищные условия вели к сокращению продолжительности жизни рабочих, в основном этнических австро-немцев. Чехи, занимавшиеся другими видами хозяйственной деятельности, имели более высокие показатели рождаемости и продолжительности жизни. Физически слабые австро-немецкие рабочие начинают в 80-е гг. XIX в. заменяться чешскими рабочими. Все это вело к постепенной славянизации даже тех населенных пунктов, в которых раньше доминировали судетские немцы. Выход из сложившейся ситуации П. Б. Струве вслед за Л. Brentano и Г. Гекнером видел в развитии социального законодательства и в существенном улучшении положения промышленных рабочих. Следовательно, социальное законодательство в Австрии во многом ориентировалось на спасение австро-немецкого населения в городах [23, с. 349]. Пример Великобритании XIX в. убедительно демонстрировал положительное влияние социальных реформ на физическое состояние наемных рабочих и рождаемость в их семьях.

Второй причиной, способствовавшей сокращению австро-немецкого населения в Австрии, являлись особенности крестьянского хозяйства в Альпах [23, с. 352]. В условиях отсутствия возможностей для раздела крестьянского двора, ориентированного на натуральное хозяйство и мобилизацию земельной собственности, крестьяне предпочитали не вступать в брак или сознательно ограничивать рождаемость. Данный процесс был присущ и наемным рабочим. Одним из следствий ограничения на вступление в брак становится значительный процент внебрачных детей в исконных австро-немецких регионах (Штирия, Тироль, Верхняя Австрия, Каринтия, Форарльберг), но это не могло компенсировать очень низкие показатели естественного прироста населения.

П. Б. Струве был согласен с теми австрийскими исследователями, в частности с М. Гайнишем, утверждавшими, что австро-немецкие крестьяне позже других вступили на путь модернизации, поэтому они оказались в очень тяжелом положении. Выход заключался не в сохранении натурального традиционного крестьянского хозяйства, а в индустриализации страны и в переводе сельского хозяйства на товарно-денежные отношения, что в конечном итоге приведет к увеличению рождаемости среди австро-немцев [23, с. 388-389].

Поэтому главными врагами австро-немцев, по мнению П. Б. Струве, становились австрийские консерваторы, стремившиеся сохранить традиционные устои. Ученый понимал, что это нереально, остановить распространение капитализма было невозможно, тем более создать традиционалистские заповедники, изолированные от воздействия капиталистической экономики. Причины разложения натурального хозяйства в Альпах в последней трети XIX в. во многом заключались в росте потребностей самих крестьян и наемных рабочих, которые не было способно удовлетворить натуральное хозяйство. Это вело к бегству людей в города, где можно было получить большие доходы и расширить свои потребности.

Примером успешного развития альпийской экономики, по мнению П. Б. Струве, являлась Швейцария. В ней развал традиционного хозяйства не привел к всеобщему социальному и экономическому коллапсу. Швейцарские крестьяне благополучно перестраивались на ведение интенсивного животноводства, развивали мелкую промышленность, курортное дело и туризм. Часть из них уходила в промышленные центры страны. Швейцарский опыт представлял несомненный интерес для Австрии.

П. Б. Струве скептически относился к рассуждениям об аморальности капитализма и нравственности традиционного крестьянского мира, подлежащего спасению. Ученый признавал, что наивное мироощущение крестьян, их чувство независимости импонировали сторонним наблюдателям. Однако данные качества характера крестьян сочетались с их неприятием новаций.

Из всего вышесказанного становится очевидным, почему П. Б. Струве отвергал различные биологические теории, объяснявшие высокую рождаемость у славянских и низкую у австро-немецких женщин. Для него все объяснялось довольно просто. Под воздействием экономических соображений в промышленных кварталах городов Богемии и австро-немецких альпийских районах женщины довольно поздно вступали в брак, что не могло не привести к сокращению количества детей в австро-немецких семьях [23, с. 345]. К тому же австро-немцы в отличие от славян выдвигали высокие материальные стандарты для заключения брака, в том числе способность поддерживать довольно высокий уровень жизни после бракосочетания. Славян падение уровня жизни после брака и в результате рождения детей не смущало.

Таким образом, П. Б. Струве стал одним из первых российских исследователей, активно изучавших экономику Австрии, и ее связь с политикой и демографией Цислайтании. Ученый был убежден в том, что развитие в Австрии капиталистической экономики и социальных реформ будет способствовать повышению уровня жизни населения, его социальной мобильности и гармонизации межнациональных отношений, о чем ярко свидетельствовал пример Швейцарии. В этом

заключалось майбутнє і австро-німецького населення Австрії, обреченого домінуванням раннекапіталістических форм господарювання в промисловості і доіндустріальних в селі на поступенне вимирання, так як, по мненню П. Б. Струве, от состояния дел в аграрных отношениях и положения промышленных рабочих напрямую зависела демографическая ситуация в австрийских землях.

Примечания

1. *Ананьев О. В.* Петр Бернгардович Струве: жизнь, борьба, творчество / О. В. Ананьев. – СПб., 2006.
2. *Билимович А. Д.* Два подхода к научной картине экономического мира / А. Д. Билимович // *Экономический вестник*. – Берлин, 1924. – Кн. 3.
3. *Братченко Е., Дмитриев А.* Экономическая теория в работе П. Б. Струве «Цена и хозяйство» / Е. Братченко, А. Дмитриев // *Экономическая школа*. – 1988. – Вып. 4.
4. *Выдрин П.* Петр Струве политолог / П. Выдрин // *Молодой коммунист*. – 1990. – № 8.
5. *Гайденко П.* Под знаком меры (либеральный консерватизм П. Б. Струве) / П. Гайденко // *Вопросы философии*. – 1992. – № 12.
6. *Гнатюк О. Л.* П. Б. Струве как социальный мыслитель / О. Л. Гнатюк. – СПб., 1998.
7. *Зотов З. М.* П. Б. Струве / З. М. Зотов // *Вопросы истории*. – 1993. – № 8.
8. *Ипполитов Л. М.* Институционалистская теория хозяйства П. Б. Струве / Л. М. Ипполитов // *Экономический журнал*. – 2008. – № 3.
9. *Колеров М. А., Плотников Н. С.* Творческий путь П. Б. Струве / М. А. Колеров, Н. С. Плотников // *Вопросы философии*. – 1992. – № 12.
10. *Менгер К.* Основания политической экономии / К. Менгер // *Австрийская школа в политической экономии*. – М., 1992.
11. *Пивоваров Ю. С.* Два века русской мысли / Ю. С. Пивоваров. – М., 2006.
12. *Пивоваров Ю. С.* К характеристике политико-правовых взглядов П. Б. Струве / Ю. С. Пивоваров // *Право и идеология: проблема исторических взаимосвязей*. – М., 1991.
13. *Розеггер П.* Благая весть грешника / П. Розеггер. – СПб., 1906.
14. *Розеггер П.* В гостях у дяди / П. Розеггер. – М., 1915.
15. *Розеггер П.* Избранные рассказы / П. Розеггер. – СПб., 1904.
16. *Розеггер П.* Когда я еще был пастушкой / П. Розеггер. – СПб., 1904.
17. *Розеггер П.* Рассказы из истории штирийских крестьян / П. Розеггер. – М., 1901.
18. *Розеггер П.* Среди народа / П. Розеггер. – СПб., 1903.
19. *Розеггер П.* Яков Последний. История крестьянина нашего времени / П. Розеггер. – СПб., 1907.

20. Струве П. Б. Австрийское крестьянство и его бытописатель / П. Б. Струве // Струве П. На разные темы (1893–1901 гг.): Сб. ст. – СПб., 1902.
21. Струве П. Б. Научная картина мира и понятие «равновесия» / П. Б. Струве // Экономический вестник. – Берлин, 1923. – Кн. 1.
22. Струве П. Б. Новая книга Гумпловича «Soziologie und Politik» / П. Б. Струве // Русское богатство. – 1892. – № 6.
23. Струве П. Б. Социально-экономическая подкладка немецкого вопроса в Австрии / П. Б. Струве // Струве П. На разные темы (1893–1901 гг.): Сб. ст. – СПб., 1902.
24. Чепарухин В. В. Неутомимый искатель истины, поборник свободы и культуры // Выдающиеся университеты. – СПб., 2003. – Вып. 2.
25. Hainisch M. Die Zukunft der Deutsch-Oesterreicher. Eine statistische volkswirtschaftliche Studie / M. Hainisch. – Wien, 1892.
26. Herkner H. Die Die Zukunft der Deutsch-Oesterreicher / H. Herkner. – Wien, 1893.
27. Morre K. Die Arbeiterpartei und die Bauernfrage / K. Morre. – Graz, 1890.

УДК 329(497.2)12”1887/1894”

До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.)

Миколенко Д. В.

Миколенко Д. В. До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.). Стаття присвячена аналізу соціального складу фракцій Народно-ліберальної партії у V, VI і VII Звичайних народних зборах Болгарії, за допомогою якого визначаються деякі особливості соціальної опори зазначеної політичної сили у суспільстві. Автор приходить до висновку, що НЛП, як і тогочасний політичний режим, у першу чергу знаходила собі підтримку в особі жителів міст і містечок. Більшість серед них складали чиновники і службовці, а також торговці й інтелігенція.
Ключові слова: Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», Звичайні народні збори, соціальна опора.

Миколенко Д. В. К вопросу о социальной опоре Народно-либеральной партии Болгарии (1887–1894 гг.). Стаття посвящена аналізу соціального складу фракцій Народно-ліберальної партії у V, VI і VII Обыкновенных народных собраниях Болгарии,

с допомогою которого определяются некоторые особенности социальных основ указанной политической силы в обществе. Автор приходит к выводу, что НЛП, как и политический режим С. Стамболова, в первую очередь находила поддержку в лице городских жителей. Большинство среди них составляли чиновники и служащие, а также торговцы и интеллигенция.

Ключевые слова: Народно-либеральная партия, «стамболовисты», Обыкновенное народное собрание, социальная опора.

Mikolenko D. V. To the Question of Social Base of the People's Liberal Party of Bulgaria (1887-1894's). The paper aims to analyze the social structure of the People's Liberal Party in V, VI and VII Ordinary National Assembly of Bulgaria, which identifies some features of the social base of foregoing political power in society. The author makes a conclusion that PLP, as political regime of Stambolov, primarily was supported by the citizens of cities and towns. Most of them were officials and employees, as well as merchants and intellectuals.

Keywords: People's Liberal Party, «stambolovisty», Ordinary People's Assembly, social base.

Під час політичної кризи 1886 р. у Болгарії значна частина членів Ліберальної партії дистанціювалася від свого лідера П. Каравелова й об'єдналася навколо С. Стамболова – голови Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.), а згодом члена Регентської ради (1886–1887 рр.) і прем'єр-міністра країни (1887–1894 рр.). Саме тоді розпочалося формування нової політичної сили, яка у 1887–1894 рр. стала провладною та забезпечувала опору режиму в парламенті й суспільстві. Впродовж весни і літа 1890 р. відбулося її оформлення у повноцінну партію відому під назвою Народно-ліберальна (НЛП). 1886 року утворилося її центральне бюро, зародилася перші місцеві осередки, а у травні 1892 р. було прийнято перший статут та завершено розбудову мережі окружних і околіїних організацій [13, с. 74].

Згідно з диференціацією політичних партій, яку запропонував французький вчений-соціолог М. Дюверже, НЛП являла собою типову кадрову партію. Вона організувалася за ініціативи влади, не спиралася на широкі прошарки суспільства і не мала свого стабільного електорату, але при цьому протягом 1887–1894 рр. її члени складали більшість у парламенті – Звичайних народних зборах (ЗНЗ). Політична гегемонія забезпечувалася декількома засобами – адміністративним ресурсом, фальсифікаціями, підкупом, залякуваннями, демагогією тощо, – для чого НЛП мала значні можливості. Її центральне бюро і місцеві осередки були тісно пов'язані з державним адміністративним апаратом, а уряд позбавляв опозицію можливості вільно конкурувати з провладною політичною силою [10, с. 15]. Як зазначав відомий болгарський політик А. Малінов, реальну гарантію успіху на парламентських виборах у Болгарії наприкінці XIX ст. забезпечувало Міністерство внутрішніх справ, у підпорядкуванні

якого перебувала поліція [5, с. 174]. «Болгарський народ, – визнавав інший суспільно-політичний діяч Т. Тодоров, – сьогодні обере сім осіб із членів опозиційної партії, а завтра, коли вона прийде до влади, – сімсот сімдесят сім; все залежить від кулака, все залежить від батога – сильним буде він чи слабким» [2, с. 400].

Нестабільність електоральних симпатій болгар ускладнює можливість чіткого визначення соціальної опори НЛП – прошарки суспільства, які підтримували її політику та програмні цілі. У вітчизняній і болгарській марксистській історіографії була поширена думка, що партія у першу чергу спиралася на торгівельно-промислово буржуазію найбільших міст країни – Софії, Велико Тирново, Русе, Пловдива, Варни, Бургаса, Сливена, Пазарджика, адже інтереси саме цих верств населення вона намагалася забезпечити перш за все [3; 4; 13; 15; 18]. Проте подібне судження є доволі абстрактним та потребує уточнень і підтвердження фактичним матеріалом.

Сучасні дослідники переглянули деякі аспекти, пов'язані з розбудовою і діяльністю НЛП [6; 8; 12; 14; 16; 17; 19]. Але питання про соціальну опору партії «стамболовістів» до цього часу є відкритим. Перед істориками стоять завдання, по-перше, обрати метод, котрий дозволить найбільш точно визначити ті прошарки суспільства, на які спиралася НЛП; по-друге, позбутися застарілих штампів, притаманних марксистській історіографії; по-третє, спробувати створити соціальний портрет прибічника партії.

Як свідчить практика проведення парламентських виборів у Болгарії, електорат тієї чи іншої політичної сили не можна вважати її соціальною опорою. Осіб, які через свої переконання та згідно зі своїми майновими інтересами віддавали свої голоси за НЛП було значно менше, аніж тих, хто під тиском поліції або за гроші приходив на дільниці і ставив позначку навпроти кандидата від провладної партії [9, с. 45].

Не зовсім точно соціальну базу НЛП відображають і її члени, адже серед них протягом 1887–1894 рр. нараховувалося чимало осіб, котрі приєднувалися до партії з кон'юнктурних міркувань, розраховуючи, що членство у провладній політичній силі розкриє перспективи для кар'єри, надасть можливість отримати посаду чиновника, а також лобювати власні бізнес-інтереси. В останній чверті XIX ст. початковий етап роботи нового уряду супроводжувався масовою зміною партійної належності. Саме тому динаміку соціального складу членів болгарських партій простежити практично неможливо. Як правило, провладна політична сила збільшувала кількість своїх членів, часто-густо поповнюючи свої ряди за рахунок колишніх опонентів [2, с. 402]. Д. Цанков у 1883–1884 рр., В. Радославов у 1886–1887 рр. і С. Стамболов у 1887–1894 рр., очолюючи кабінет міністрів, без особливих зусиль об'єднали навколо себе значну частину представників Ліберальної партії та згодом створили окремі політичні сили.

На наш погляд, соціальну опору НЛП протягом 1887–1894 рр. найбільш об'єктивно характеризує її представництво у V, VI і VII

Звичайних народних зборах. У парламент від «стамболовістів» здебільшого балотувалися перевірені люди, котрі зуміли довести свою відданість партії та особисто прем'єр-міністру. На передвиборчу кампанію вони витрачали власні кошти, що можна вважати абсолютно свідомим ризиком. Більшість із них – це відомі й авторитетні особи, які повинні були публічно підтримувати програму уряду і НЛП. Отже, бажання балотуватися у Народні збори накладало на політика додаткові обов'язки, що у свою чергу, змушувало його бути більш відповідальним при визначенні своєї партійної належності.

Список депутатів V, VI і VII ЗНЗ, в якому зазначено їхню партійну належність, місце проживання і професію, дає можливість створити соціальний портрет представника партії у парламенті з 1887 по 1894 р., котрий доповнює загальне уявлення про опору політичної сили у суспільстві. Проаналізувавши ці дані, можна визначити чисельність представництва «стамболовістів» у законодавчому органі від кожного регіону і населеного пункту, належність депутатів від НЛП до того чи іншого соціального прошарку, а також простежити динаміку змін цих показників.

У V ЗНЗ (1887–1889 рр.) серед 290 депутатів (дані з урахуванням додаткових виборів 1888 і 1889 років) 176 були членами НЛП – 60,69%*. Із них 123 – жителі міст, а 53 – сільських населених пунктів. При цьому 81 особа – це представники невеликих містечок, таких як Сілістра, Добрич, Преслав, Кюстенділ, Казанлик та інші, а 42 – промислових і торгівельних центрів країни (10 мешканців В. Тирново, по 9 – Софії і Русе, 4 – Пазарджика, по 3 – Пловдива і Варни, по 2 – Бургаса і Сливена).

Із 176 депутатів від НЛП 53 були чиновниками і службовцями різних рівнів влади (міністри, кмети, шкільні інспектори, околіїні начальники тощо), 47 – торговцями, 38 – землеробами, 21 – адвокатами, 5 – вчителями, 3 – священиками, 3 – ремісниками, 2 – журналістами, 2 – лікарями і 2 – аптекарями. Рід занять і професія у даному випадку не дозволяють робити однозначні висновки щодо майнового стану того чи іншого депутата та відносити його до заможних, середніх або бідних верств населення. Проте очевидно є відсутність серед фракції «стамболовістів» представників крупного промислового і фінансового капіталу. Єдиний фабрикант у парламенті п'ятого скликання Д. Златев балотувався від Консервативної партії [10, с. 97-102].

У ЗНЗ шостою скликання (1890–1892 рр.) члени НЛП отримали 237 місць із 304 (дані з урахуванням додаткових виборів 1891 і 1892 років), тобто 77,96%. Це на 17,27% більше, ніж у V ЗНЗ. Лише 52 депутата-«стамболовіста» були селянами (21,94% від загальної чисельності фракції). У порівнянні з V ЗНЗ, їхня кількість зменшилася на 8,17%. Крім того, із 185 жителів міст 77 мешкало у промислових і

---

* Особи, які змінювали свою партійну належність, не беруться до уваги.

торгівельних центрах країни (що більше на 8,63 %), інші – у невеликих містечках (менше на 0,45 %).

Професійний склад фракції «стамболовістів» також зазнав змін у порівнянні з 1887–1889 рр. Кількість чиновників і службовців збільшилася на 7,86 %, торговців – на 2,41 %, журналістів – на 0,55 %, лікарів – на 0,13 %. А от представництво землеробів, адвокатів, учителів, ремісників, священників і аптекарів зменшилося відповідно на 9,35 %, 4,33 %, 0,27 %, 1,28 %, 1,7 % і 0,72 %. Крім того, депутатами від НЛП стали 3 промисловця, 2 підприємця, банкір і фотограф [10, с. 146-151].

1893 року в Болгарії відбулися вибори до VII ЗНЗ (1893–1894 рр.), перемогу на яких знову святкувала провладна партія. Із 149 місць її члени отримали 114. Додаткові вибори, що проходили у 1894 р., закріпили перевагу НЛП. Її представництво розширилося до 129 осіб (загальна чисельність депутатського корпусу VII ЗНЗ станом на 1894 р. складала 167 осіб), що становить 77,25 % від загального числа депутатів (на 0,71 % менше, ніж у VI ЗНЗ).

Чисельність селян серед членів фракції НЛП знизилася до 17 осіб (13,18 % від загального представництва партії – це на 8,76 % менше, ніж у парламенті шостого скликання). Інші 112 депутатів були вихідцями з міст, при цьому 49 – із торговельних і промислових центрів країни (більше на 5,49 % у порівнянні з аналогічними показниками VI ЗНЗ), а 63 – з невеликих містечок (більше на 3,27 %).

Як і у попередніх двох Народних зборах серед депутатів-членів НЛП найбільше було чиновників і службовців – 66 осіб (51,16 %). Друге місце за чисельністю посідали торговці – 28 (21,7 %); наступне адвокати – 20 (15,5 %); землероби – 8 (6,2 %); лікарі – 2 (1,55 %); банкіри, вчителі, аптекарі, журналісти і фотографи – по 1 (0,78 %). Динаміка представництва фракції «стамболовістів» протягом 1887–1894 рр. свідчить про зростання серед депутатів від НЛП кількості чиновників (на 21,05 %) і адвокатів (на 3,57 %). Натомість землеробів, торговців і вчителів стало менше, відповідно на 15,39 %, 5 % і 2,06 %. Аналогічна тенденція простежується і щодо чисельності журналістів та аптекарів. А от священники і ремісники взагалі не були представлені у VII ЗНЗ [10, с. 191-194].

Таким чином, аналіз соціального складу фракції «стамболовістів» у ЗНЗ дозволяє зробити деякі висновки стосовно опори НЛП у болгарському суспільстві. Розповсюджена в історіографії теза про домінування серед електорату партії жителів найбільших промислових і торговельних центрів країни не знаходить свого підтвердження. Серед депутатів-«стамболовістів» протягом 1887–1894 рр. переважали мешканці невеликих містечок. У V ЗНЗ значним було представництво селян. Проте у парламентах кожного наступного скликання воно зменшувалося. Влада, яку репрезентувала НЛП, у першу чергу намагалася знайти собі опору серед жителів адміністративних центрів, що є типовим для авторитарних режимів з характерною управлінською вертикаллю. Тому жителі сільських

населених пунктів мали значно менше шансів стати депутатами Народних зборів. А от чисельність мешканців міст у парламенті постійно зростала. Показовим у цьому плані є приклад столиці, представництво якої з 1887 по 1894 рр. збільшилося на 7,29 % [Див. табл.].

Динаміка представництва НЛП у ЗНЗ від промислових і торгівельних центрів країни*

Назва міста	НЛП у V ЗНЗ (%)	НЛП у VI ЗНЗ (%)	НЛП у VII ЗНЗ (%)	± Δ (%)
Софія	5,11	8,86	12,4	+7,29
Пловдив	1,7	5,9	5,43	+3,73
Варна	1,7	2,1	1,55	-0,15
Русе	5,11	4,22	3,88	-1,23
В. Тирново	5,68	6,75	6,2	+0,52
Бургас	1,14	0,42	2,33	+1,19
Пазарджик	2,27	1,69	2,33	+0,06
Сливен	1,14	2,1	2,33	+1,19

Згідно з даними 1888 р. у Болгарії мешкало 518321 землеробів, 115648 робітників, 73103 ремісника, 32463 торговця, 28888 службовців (у тому числі інтелігенція), 195 промисловців (у наведених даних враховані тільки представники працюючого населення без членів їхніх родин) [1, с. 230]. Аналіз соціального складу фракцій «стамболовістів» у V, VI, VII Звичайних народних зборах засвідчив його невідповідність структурі населення країни. Він підтвердив кадровий характер Народно-ліберальної партії. Наявність значної кількості чиновників серед депутатів від НЛП вказує на міцний зв'язок цієї політичної сили з органами державної адміністрації і самоврядування. В особі міністрів, кметів, шкільних інспекторів, околийних начальників влада мала надійну підтримку своїм законодавчим ініціативам у парламенті. Результат кожного голосування визначався «командою зверху», а Народні збори ставали повністю підконтрольними.

Падіння популярності партії серед народу, змушувало диктатуру вдаватися до штучного збільшення кількості чиновників у ЗНЗ за рахунок скорочення представництва інших верст населення. Делегуючи у Народні збори повністю залежних від влади осіб, керівництво НЛП було впевнене у їхній цілковитій підконтрольності та відданості. Необхідність таких заходів стала очевидною: у суспільстві поширювалися критичні настрої по відношенню до «стамболовістів», генератором яких виступила об'єднана опозиційна коаліція, сформована 1893 р. впливовими політиками – К. Стоїловим, Г. Начовичем і В. Радославовим [7, с. 21].

* Дані за: Палангурски М. Избори по стамболовистки (1887–1894 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново, 2008. – С. 97-102, 146-151, 191-194.

Як показав подальший розвиток подій, наявність серед депутатів від НЛП значної кількості чиновників мала негативні наслідки для партії. Після відставки прем'єр-міністра С. Стамболова у 1894 р. дехто з представників цього соціального прошарку змінив свою партійну належність, приєднавшись до опонентів. Наприклад, колишній міністр фінансів І. Салабашев примкнув до «каравелістів», а кмети Пловдива та Іхтімана – К. Калчов і З. Лясков – вступили до лав «радославівців» [10, с. 191-194].

Другу за чисельністю соціальну групу серед «стамболовістів» у парламентах V, VI і VII скликань склали торговці. Більшість із них – прибічники економічних заходів кабінету міністрів, у першу чергу – протекціоністських [13, с. 73]. Це підприємці, одні з яких займалися експортом товару вітчизняного виробництва, інші – його реалізацією на внутрішньому ринку. Всі вони були зацікавлені у захисті свого бізнесу з боку влади та отриманні можливості лобювання вигідних власних проєктів. Непоодинокі випадки зміни ними партійної належності після відставки С. Стамболова підтверджують подібні корисні мотиви їхнього балотування у депутати. Наприклад, жителі Казанлика І. Стоков і П. Нейков 1894 р. приєдналися до «радославівців», аналогічно вчинив і В. Карагьозов із міста Габрово, а разградський підприємець Х. Ашимов став членом Народної партії. Однак при цьому слід зазначити, що після переходу НЛП в опозицію, більша частина торговців – представників «стамболовістів» у V, VI і VII ЗНЗ – все-таки залишилася у складі партії [10, с. 191-194].

За результатами парламентських виборів 1887 р. землероби – одна з найчисельніших соціальних груп проурядової фракції, проте у Народних зборах наступних скликань їхня кількість стрімко зменшувалася [10, с. 97-102, 146-151, 191-194]. Подібну тенденцію можна пояснити тим, що у містах функціонували набагато потужніші осередки НЛП, а політичне життя було динамічнішим, тому селяни все частіше поступалися своїм місцем більш активним соціальним прошаркам – чиновникам і торговцям. Необхідно відзначити, що землероби – це дисципліновані та віддані партійці. Після відставки уряду С. Стамболова жоден колишній депутат, представник цього соціального прошарку, не перейшов до лав опонентів [10, с. 191-194].

Болгарська інтелігенція у парламентських фракціях «стамболовістів» була представлена адвокатами, вчителями, журналістами, лікарями й аптекарями – переважно освіченими людьми з високим, у порівнянні з іншими верствами населення, рівнем політичної культури. Упродовж 1887–1894 рр. чисельність представників цієї соціальної групи серед депутатів від НЛП поступово зменшувалася [10, с. 97-102, 146-151, 191-194], що відбувалося паралельно із зростанням кількості чиновників і торговців. Для провладної партії «дисципліновані» бюрократи та заможні

підприємці у Народних зборах були кращим варіантом, аніж критично налаштована інтелігенція, яка мала свою особисту думку при обговоренні того чи іншого питання.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. ремісники склали приблизно 9 % від загальної чисельності активного населення Болгарії [1, с. 230]. При цьому у фракціях «стамболовістів» їх нараховувалося небагато: три особи у V ЗНЗ, одна у VI і жодної у VII. Подібне явище пояснюється кількома причинами. По-перше, політика уряду, спрямована на розвиток вітчизняної промисловості, призводила до розорення дрібних підприємців. Це позбавило провладну НЛП прихильності кустарів. По-друге, низький рівень освіти, політичної культури та матеріального забезпечення переважної більшості представників зазначеної соціальної групи ставали на заваді для балотування у депутати [11, с. 111-124].

З 1887 по 1894 рр. у парламентських фракціях НЛП нараховувалося лише три промисловця: сливенський фабрикант А. Сариванов та представники тютюнового виробництва – Д. Рачев із містечка Севлієво і М. Дойчинов із Ловеча. Всі вони були членами VI ЗНЗ [10, с. 97-102, 146-151, 191-194]. Заходи уряду С. Стамболова, направлені на захист внутрішнього ринку від засилля імпортих товарів, відповідали інтересам вказаної верстви населення. Проте в країні у період правління «стамболовістів» вона все ще залишалася нечисленною (у 1888 р. лише 195 осіб) [1, с. 230]. Саме цей факт пояснює їхнє незначне представництво у Народних зборах.

Таким чином, аналіз складу парламентських фракцій НЛП за часів уряду С. Стамболова засвідчив диспропорцію між представництвом партії у законодавчому органі та соціальною диференціацією населення країни. Це дає змогу визначити ті прошарки населення, які склали опору «стамболовістів» у суспільстві. Партія, як і тогочасний політичний режим, у першу чергу знаходила собі підтримку в особі жителів міст і містечок. Більшість серед них – це чиновники і службовці, а також торговці й інтелігенція. Отже, розповсюджена у марксистській історіографії теза щодо опори НЛП на представників торгівельно-промислової буржуазії найбільших міст країни не знайшла підтвердження.

Примітки

1. *История на България* / Ред.: Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров. – Т. 7. – София, 1991.
2. *Йоцов Я.* Буржуазная демократия в Болгарии 1879–1923 гг. / Я. Йоцов // *Etudes historiques*. – София, 1970. – Т. 5.
3. *Лямцева Л.* Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. / Л. Лямцева // *Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран*. – Сыктывкар, 1994.

4. *Маковецкая Т.* Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до ее вступления в первую мировую войну) / Т. Маковецкая // История и культура Болгарии. – М., 1981.
5. *Малинов А.* Под знака на острастени и опасни политически борби / А. Малинов. – София, 1991.
6. *Николова В.* Към типологията на политическите партии в България в края на XIX и началото на XX век / В. Николова // Втори международен конгрес по българистика. София, 25 май – 3 юни 1986 г. – Доклади. – Т. 8: България след Освобождението (1878). – София, 1988.
7. *Николова В.* Между консерватизма и либерализма. Народната партия. 1894–1920 г. / В. Николова. – Велико Търново, 2004.
8. *Николова В.* Политическите партии в България (1885–1918): Общи черти и специфика / В. Николова // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София, 1991.
9. *Палангурски М.* Избирателната система в България (1879–1911 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново, 2007.
10. *Палангурски М.* Избори по стамболовистици (1887–1894 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново, 2008.
11. *Парушева Д.* Политическа култура и култура в политиката: Балканите в края на XIX и начало на XX век / Д. Парушева // Историческо бъдеще. – 1998. – № 1.
12. *Петров Т.* Партиите при управлението на Стамболов / Т. Петров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.point-of-view.org/?p=90>. Доступ – 01. 09. 2011 р.
13. *Програми*, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879–1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София, 1992.
14. *Саздов Д.* Българските буржоазните партии, кризата в монархическата институция и възстановяването на руско-българските отношения (1887–1896) / Д. Саздов // Модерния историк: Въображения, информираност, поколения. – София, 1999.
15. *Саздов Д.* Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879–1918) / Д. Саздов. – София, 1993.
16. *Танкова В.* Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) / В. Танкова // Векове. – 1988. – № 5.
17. *Танкова В.* Първият конгрес на Народно-либералната (стамболовистката) партия? / В. Танкова // Исторически преглед. – 1991. – № 5.
18. *Nikolova V.* The problem of power in the theory and practice of the bourgeois parties in Bulgaria from the end of 19th century to the year 1912 // Etudes historiques. – Vol. 14. – Sofia, 1990.
19. *Perry D.* Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. – Durham, 1993.

Борьба Всемирной федерации профсоюзов и Американской федерации труда за представительство в ООН (1945–1950 гг.)

Чернявский Л. С.

Чернявський Л. С. Борьба Всесвітньої федерації профспілок і Американської федерації праці за представництво в ООН (1945–1950 рр.). У статті розглянуто події, які пов'язані з боротьбою між Всесвітньою федерацією профспілок (ВФП) і Американською федерацією праці з приводу представництва в ООН. Ці організації прагнули забезпечити собі якомога вищий статус представництва в ООН, і у зв'язку з цим проаналізовані різні перипетії цієї боротьби до того моменту, коли їх статус було визначено.

Ключові слова: Всесвітня федерація профспілок (ВФП), ООН, Американська федерація праці, Економічна і соціальна рада ООН.

Чернявский Л. С. Борьба Всемирной федерации профсоюзов и Американской федерации труда за представительство в ООН (1945–1950 гг.). В статье рассмотрены события, связанные с борьбой между Всемирной федерацией профсоюзов (ВФП) и Американской федерацией труда по поводу представительства в ООН. Эти организации стремились обеспечить себе как можно более высокий статус представительства в ООН и в связи с этим проанализированы различные перипетии этой борьбы до того момента, когда их статус был определен.

Ключевые слова: Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), ООН, Американская федерация труда, Экономический и социальный совет ООН.

Chernyavsky L. The Struggle of the World Federation of Trade Unions and the American Federation of Labor for Representation in the United Nations (1945–1950). In article the events connected with struggle between the World federation of trade unions (WFTU) and the American federation of labor concerning to representation in the United Nations are examined. These organizations aspired to provide to itself the higher status of representation in the UN and in this connection various peripetias of this struggle until when their status has been determined are analyzed.

Keywords: the World Federation of Trade Unions (WFTU), the United Nations, the American Federation of Labor, Economic and Social Council of the UN.

Вопрос о роли профсоюзного движения в решении международных проблем, в частности, о его вкладе в деятельность ООН в начальный период «холодной войны» еще не нашел отражения в отечественной и зарубежной историографии. Статья является скромной попыткой заполнить этот пробел.

Во время Второй мировой войны в международном профсоюзном движении все больше сторонников начала приобретать идея о том, что профсоюзы должны принять активное участие в послевоенном мироустройстве.

Первой эту идею провозгласил профцентр Американская федерация труда (АФТ). Через некоторое время после того, как была обнародована Декларация Объединенных Наций (1 января 1942 г.), руководство АФТ посчитало необходимым высказать свою позицию по этому вопросу. Съезд АФТ в октябре 1942 г. принял резолюцию «Международные послевоенные проблемы», в которой профцентр выразил убеждение в том, что представители гражданских групп будут включены в делегации, представляющие США на международных конференциях. В этой резолюции АФТ впервые выдвинула идею о «праве на представительство профсоюзов <...> во всех мировых агентствах» [8, р. 2674-2675].

Особо активно этот вопрос начал обсуждаться в условиях окончания войны. В то время, когда руководители трех союзных держав в Ялте обсуждали планы послевоенного мирового устройства (4-11 февраля 1945 г.), 6-17 февраля 1945 г. в Лондоне профсоюзные делегаты из более чем 40 стран собрались на конференцию для обсуждения плана учреждения Всемирной федерации профсоюзов (ВФП). Профделегацию СССР возглавлял председатель ВЦСПС В. В. Кузнецов. Советский делегат М. П. Тарасов внёс предложение, чтобы конференция высказалась за «представительство профсоюзов на предстоящей мирной конференции (в Сан-Франсиско – Л. Ч.)» [1, с. 45]. В принятой резолюции «О позиции профсоюзов в отношении мирного договора» конференция провозгласила широкую программу участия профсоюзов в мероприятиях Объединенных Наций [1, с. 85-93]. АФТ, отказавшаяся участвовать в Лондонской конференции, в свою очередь также заявила, что «настаивает на [своем] полном участии в ООН» [8, р. 2403].

Для СССР членство ВФП в ООН дало бы ощутимые политические выгоды. Представители ВФП в этой организации смогли бы продвигать советскую политику, а так же, как считает американский исследователь Р. Годсон, «ВФП могла бы стать полезной, если бы советское правительство решило когда-нибудь выйти из ООН» [9, р. 74]. Поэтому инициатива Лондонской профсоюзной конференции была использована советским руководством, чтобы попытаться продвинуть идею включения ВФП в систему международных отношений в качестве группы давления, действующей в интересах СССР. Как показали дальнейшие события, Кремль придавал этому вопросу немаловажное

значение. Все это вполне вписывалось в план использования советским руководством международного рабочего движения для достижения своих внешнеполитических целей, обрисованный Дж. Ф. Кеннаном в его знаменитой «длинной телеграмме» [см.: 2, с. 140-148].

В апреле 1945 г. должна была начать свою работу Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско. Во время ее подготовки, в начале 1945 г. лидеры АФТ обратились к президенту Ф. Д. Рузвельту с просьбой обеспечить их представительство на конференции [8, р. 2403]. Однако президент назначил в состав делегации лиц, не имевших отношения к АФТ. Тогда Исполнительный совет АФТ подготовил свои поправки к проекту Устава ООН, одна из которых предполагала, что «прямые представители гражданских групп должны представлять [свою] нацию в Генеральной Ассамблее»; при этом АФТ настоятельно потребовала своего «полного участия в ООН» [8, р. 2403, 2407].

Вопрос о представительстве мирового профдвижения на Сан-францисской конференции не относился к числу основных, но стал тем вопросом, по которому союзники СССР по антигитлеровской коалиции твердо заняли неуступчивую позицию.

В состав советской делегации на Сан-францисской конференции от ВЦСПС был включен В. В. Кузнецов. Еще за три дня до начала работы конференции, 23 апреля 1945 г. на заседании министров иностранных дел СССР, США, Великобритании и Китая была оглашена просьба Лондонской профконференции о том, чтобы «разрешить представителю профсоюзов присутствовать на конференции в качестве советника» [6, с. 102]. Эту идею сразу же поддержал В. М. Молотов, заявив, что «по мнению Советского правительства, такой представитель не помешает работе конференции». После непродолжительной дискуссии Э. Стеттиниус попытался снять этот вопрос с обсуждения, заявив, что он «отклоняется», но Молотов мягко настаивал на том, чтобы «подумать еще над этим вопросом» [6, с. 103].

На второй день работы конференции (27 апреля) А. А. Громько вновь поднял этот вопрос, предложив, чтобы он был поставлен на обсуждение [6, с. 316]. Эта проблема была рассмотрена 30 апреля 1945 г. [6, с. 333-335]. По просьбе Молотова слово для выступления от имени Всемирной конференции профсоюзов было предоставлено В. В. Кузнецову, который обосновывал идею о том, что участие представителей Всемирной конференции профсоюзов в данной конференции было бы весьма полезно для мобилизации организованных рабочих во имя длительного мира. В завязавшейся дискуссии, когда делегаты некоторых стран заявили о своих возражениях против предложения советской делегации, Молотов вынужден был заявить, что «он не настаивает на голосовании, поняв, что никто не одобряет его предложения». В итоге А. Иден в качестве компромиссного варианта предложил «взять обратно все резолюции по

этому вопросу» (что подразумевало и отзыв предложения СССР). Тем самым, казалось, что вопрос был исчерпан.

Однако вскоре, на одном из заседаний Руководящего комитета конференции 10 мая 1945 г. данный вопрос снова был поставлен на обсуждение [см.: 6, с. 347-353]. Хотя Руководящий комитет после длительной дискуссии в мягкой форме отклонил возможность присутствия представителей неправительственных организаций на заседаниях комитета, Громько снова настаивал, чтобы пригласить представителей профсоюзов (конечно, из ВФП) на конференцию «с правом совещательного голоса», что демонстрировало явную заинтересованность в этом Советского Союза [6, с. 351]. Тем не менее, в Сан-Франсиско данный вопрос так и не был решен.

Но эта неудача не обескуражила советских политиков. После того, как в октябре 1945 г. на конференции в Париже ВФП была конституирована как международная неправительственная организация, ее попытки добиться статуса в ООН стали очень настойчивыми. На этой конференции было вновь выдвинуто требование о признании за представителями ВФП права участвовать с совещательным голосом в работе ООН, в особенности в Экономическом и социальном совете (ЭКОСОС) [3, с. 255].

Время после Сан-францисской конференции и до конца 1945 г. ВФП оценивала как «вполне отрицательный период» в ее отношениях с ООН, поскольку ее предложения «были отвергнуты Конференцией в Сан-Франциско и Подготовительной Комиссией ООН» [3, с. 256]. ВФП решила прибегнуть к помощи своих национальных членских организаций. В циркуляре от 15 ноября 1945 г. ВФП просила их обратиться к своим правительствам, чтобы они обеспечили присутствие представителей профсоюзов в составе их делегаций на первой сессии Генеральной Ассамблеи ООН (ГА ООН), которая должна была состояться в начале 1946 г. Кроме того, в декабре 1945 г. ВФП еще дважды обращалась к Подготовительной Комиссии ГА ООН, напоминая о своем требовании представительства в органах ООН [3, с. 257].

В первой сессии ГА ООН (январь-февраль 1946 г.) в составе делегаций своих стран участвовали три члена Исполбюро ВФП – У. Ситрин (Великобритания), Л. Жуо (Франция) и В. В. Кузнецов (СССР). Они вновь обратились к ГА ООН с требованием об участии ВФП в работе ООН, высказав пожелание, чтобы для ВФП была предоставлена возможность «полного участия в работе ЭКОСОС с правом решающего голоса». Однако почти сразу же делегация Исполбюро ВФП на встрече с подкомиссией Бюро ООН согласилась с тем, чтобы ВФП была представлена в ЭКОСОС только с совещательным голосом, поскольку для получения права решающего голоса потребовалось бы изменение Хартии ООН [3, с. 261].

Требование ВФП «встретило отпор» со стороны представителей Великобритании и «весьма упорное, даже ожесточенное противодействие» со стороны США, после чего Генассамблея была извещена о том, что Международный кооперативный альянс (МКА) и АФТ также выступили с требованием о представительстве в ООН. В ВФП однозначно оценили эти действия как инспирированные англосаксами с целью добиться обструкции требований ВФП [3, с. 261]. 24-го января 1946 г. Бюро Генассамблеи большинством в 1 голос (при 1 воздержавшемся) рекомендовало Генеральной Ассамблее допустить ВФП в ЭКОСОС с совещательным голосом. Спустя несколько дней Политическая Комиссия ГА ООН большинством голосов приняла три резолюции, которые рекомендовали Ассамблее обязать ЭКОСОС принять постановления об участии ВФП, АФТ и МКА в его работе с совещательным голосом. Такое решение крайне возмутило ВФП, а советское предложение о том, чтобы допустить регулярное участие ВФП, и только ее одной, в работе ЭКОСОС, было отвергнуто Генассамблей [3, с. 263]. Таким образом, настойчивость ВФП, за которой стояла дипломатия СССР, натолкнулась на не менее настойчивое нежелание Великобритании и США допустить ее в стены ООН.

Еще до того, как ВФП была официально осведомлена о решении Генассамблеи, Исполбюро ВФП на заседании 22-25 февраля 1946 г. обсудило вопрос о своих взаимоотношениях с ООН [5, ф. 17, оп. 128, д. 856, л. 54-55]. В принятой резолюции ВФП выразила разочарование по поводу решения Генассамблеи. Особо неприемлемым для ВФП было то, что Ассамблея поставила ее, «несмотря на ее исключительный характер, в одинаковое положение с национальными организациями» (при этом имелась в виду, конечно же, АФТ). ВФП снова призвала входившие в нее профцентры принять необходимые меры (давление на свои правительства) для расширения ее прав.

После этого, до начала июня 1946 г. ВФП «многokrатно повторяла ходатайства [в ООН] с целью добиться удовлетворения своего справедливого требования» [3, с. 268]. Доклад Комитета ЭКОСОС по этому вопросу (документ E/43 ЭКОСОС) был поддержан представителями США и Великобритании, подвергся критике со стороны представителей СССР и Украины, а также Бельгии, Франции, Перу и Чехословакии, но был единогласно принят 21 июня 1946 г. [3, с. 271]. На его основе было принято решение ЭКОСОС, которое определяло принципы включения организаций в список неправительственных (НПО), имеющих консультативный статус в ЭКОСОС. ВФП, МКА и АФТ получили статус категории «А».

После этого консультанты АФТ приступили к работе в ЭКОСОС. Съезд АФТ в октябре 1947 г. отметил их «выдающуюся роль» в деятельности ЭКОСОС ООН. Во-первых, эта роль заключалась в их участии в разработке Декларации прав человека. Во-вторых, они не

допустили проведения в жизнь предложения СССР о том, чтобы передать функции Международной организации труда Экономическому и социальному совету; тем самым не дав ослабить МОТ, чтобы она смогла выполнить свою «специфическую обязанность сохранения свободных профсоюзов» [8, р. 2410]. На том же съезде АФТ выступила с весьма критической оценкой работы консультантов ВФП в ЭКОСОС, которые «всцело придерживались линии компартий, тщательно избегая всех важных вопросов, стоящих перед мировым профдвижением, и упрямо боролись против конструктивных инициатив и положительных программ, предлагаемых консультантами АФТ» [8, р. 2741].

Между тем, ВФП продолжала добиваться расширения своих прав в ООН. Решение ЭКОСОС от 21 июня 1946 г. обсуждалось на Исполкоме ВФП в Москве (июнь 1946 г.) и было признано «неудовлетворительным». Исполком решил обратиться с воззванием к трудящимся всего мира, профсоюзам и демократическим организациям, проект которого был подготовлен в ВЦСПС [5, ф. 17, оп. 128, д. 77, л. 59-63]. В воззвании ВФП выражала несогласие со своей «второстепенной ролью», и «неполноправным положением» в ООН и «категорически осуждала политику игнорирования ВФП делегациями правительств США и Великобритании».

На свое следующее заседание Исполбюро ВФП собралось 24 сентября 1946 г. в Вашингтоне, «чтобы на месте вести все необходимые переговоры» [3, с. 273-274]. В это время в Нью-Йорке проходила очередная сессия ЭКОСОС. На ней по приглашению Генерального Секретаря ООН ВФП участвовала в качестве наблюдателя. Одновременно в Вашингтоне Исполбюро обсуждало вопрос об участии ВФП в работе ООН. На нем было принято решение о том, чтобы «ВФП продолжала требовать в Генеральной Ассамблее Объединенных Наций своего полноправного представительства в ЭКОСОС» [3, с. 274]. Однако переговоры, которые провело на этот счет руководство ВФП в ООН, фактически не дали результата. Обращение представителя СССР, чтобы ЭКОСОС внес поправку к резолюции Совета от 21 июня 1946 г., которая бы предоставляла ВФП «право полного участия без права голоса на всех собраниях Совета», также осталось без последствий. Единственное, чего тогда удалось добиться ВФП, – это разрешения организовать в помещении ООН свое постоянное бюро связи между ВФП и ЭКОСОС.

В ноябре 1946 г. ВФП, ссылаясь на свой «особый характер», предприняла новые усилия перед ГА ООН, требуя «предоставить ей положение, более отвечающее ее функциям» [3, с. 277-279]. В этом она нашла энергичную поддержку со стороны делегации СССР, а также Франции, Польши и Югославии, но претензии ВФП «горячо оспаривали» делегаты США, Канады и Великобритании [3, с. 281-282].

Генсовет ВФП в своей резолюции (июнь 1947 г.) одобрил действия своих исполнительных органов в Генассамблее и ЭКОСОС ООН,

направленные на то, чтобы ВФП была «достаточно представлена в этой организации», и поручил им продолжать их усилия в этом направлении [3, с. 283]. Теперь ВФП стала добиваться изменения регламента ЭКОСОС, чтобы получить «то же самое право, которое предоставлено специализированным учреждениям» [3, с. 284-285]. Однако аргументация ВФП была фактически исчерпана. Поддержка со стороны правительственной делегации СССР и делегаций других стран, которые были готовы поддержать ВФП в ее требованиях, была вялой.

Между тем, АФТ также продолжала выдвигать свои требования по поводу реформирования ООН, чтобы расширить свои права и ограничить возможность «тоталитарной советской диктатуры» влиять на мировую политику. На своем съезде (октябрь 1947 г., Сан-Франциско) АФТ предложила серию поправок к Уставу ООН, среди которых особый акцент был сделан на том, что §2 9-й статьи Устава, предусматривавший представительство каждой нации на Генассамблее в количестве 5 человек, должен быть исправлен таким образом, чтобы 2 из 5 представителей были от государства, а остальные представляли бы 3 «функциональные группы» (работодателей, работников наемного труда и фермеров) [8, р. 2409-2410].

В это время, осенью 1947 г., в ВФП начали приходить в резкое столкновение две тенденции. Одна из них (ВЦСПС и профцентры стран советского блока) заключалась в активном противодействии плану Маршалла, «раскольническим действиям АФТ» и т.д.; вторая (начавшие переходить на антисоветские позиции БКТ и КПП) выражалась в поддержке плана Маршалла и в пока еще робком, но все усиливавшемся противодействии «советскому засилью в ВФП». Одним из вопросов, вызывавшим разногласия между ними, был и вопрос о взаимоотношениях ВФП с ЭКОСОС. Представители первой тенденции считали необходимым продолжать настаивать на расширении прав ВФП в ЭКОСОС; представители второй готовы были удовлетвориться тем статусом, который ВФП получила согласно резолюции ЭКОСОС от 21 июня 1946 г. В ЦК КПСС и ВЦСПС считали, что ВФП должна была продолжать добиваться усиления своего влияния в ЭКОСОС. Так, в директивах делегации ВЦСПС на сессию Исполбюро ВФП (ноябрь 1947 г., Париж) [5, ф. 17, оп. 128, д. 252, л. 141-145] ЦК КПСС предписывал «добиваться принятия обращения к ООН о предоставлении ВФП права непосредственного вхождения в ЭКОСОС с вопросами, относящимися к ее компетенции».

В конечном счете, одни требования ВФП были частично удовлетворены, другие – отклонены. Резолюция ЭКОСОС, окончательно определившая статус ВФП и ее отношения с Советом (март 1948 г.), предоставляла ВФП возможность обращаться непосредственно к Совету, право предлагать вопросы для внесения во временную повестку дня ЭКОСОС, право выступать перед Комитетом

по выработке повестки дня. Кроме того, на пленарных заседаниях ЭКОСОС ВФП имела право выступать по вопросам, которые были внесены в повестку дня по ее предложению. Но ЭКОСОС отклонил требование ВФП, уравнивавшее ее в правах со специализированными учреждениями ООН [3, с. 290]. Исполком ВФП в мае 1948 г. принял резолюцию об отношениях между ВФП и ЭКОСОС, заявив, что «с удовлетворением» принимает решение ЭКОСОС, но одновременно подтвердил свои требования о предоставлении ВФП статуса специализированного учреждения [3, с. 290]. Однако выдвижение этих требований начало принимать скорее характер ритуала, от которого в ВФП уже не ожидали каких-либо реальных результатов.

Тем временем продолжались критические выпады АФТ против СССР и ВФП. Фактически 1948 год прошел в ЭКОСОС под знаком развернутой там кампании обвинений АФТ в адрес СССР по поводу применения принудительного труда. «В это время ВФП маневрировала, чтобы заблокировать вопрос АФТ о принудительном труде», – так АФТ на своем съезде в Цинциннати (ноябрь 1948 г.) комментировала действия ВФП [8, р. 2412]. Съезд АФТ поручал своим консультантам в ЭКОСОС «продолжить с удвоенной энергией их действия по вопросу принудительного труда» [8, р. 1350].

Исполбюро ВФП, заседавшее в Пекине в ноябре 1949 г., поручило Секретариату ВФП «добиваться расширения прав ВФП в Экономическом и Социальном совете ООН», однако возможности для такого расширения к тому времени уже были исчерпаны и поэтому в дальнейшем речь шла уже о «защите консультативного статуса ВФП» [4, с. 93].

В декабре 1949 г. фактически свершившийся к тому времени раскол ВФП получил свое логическое завершение – реформистские профцентры западных стран учредили свою организацию под названием Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП), в которой доминирующие позиции заняла АФТ. После этого съезд АФТ (сентябрь 1950 г., Хьюстон) принял решение передать полномочия АФТ в ЭКОСОС Международной конфедерации свободных профсоюзов, выразив уверенность, что МКСП будет «следовать тем же самым энергичным курсом, одновременно разоблачая и оказывая сопротивление ВФП, которая в ООН, как и повсюду, служит только как лакейское агентство Министерства иностранных дел Кремля и международного коммунистического заговора» [8, р. 2414]. Это решение означало, что теперь АФТ могла проводить свою политику в ООН, опираясь на более мощную и представительную структуру.

ВФП оценивала позицию МКСП в ЭКОСОС как крайне неконструктивную, тогда как американские делегаты в свою очередь заявляли, что «участие Всемирной федерации профсоюзов в работе ООН преследует только чисто пропагандистские цели» [7, с. 33].

Таким образом, во время и в конце Второй мировой войны выявилось два подхода к решению проблемы представительства профсоюзов в ООН, которую поставили на повестку дня лидеры международного профдвижения. Представители обоих течений были едины в том, что профсоюзы должны принять активное участие в международных делах по окончании Второй мировой войны. Однако во всем остальном их представления по этому поводу были диаметрально противоположными. Политическое руководство СССР и ВЦСПС видели роль ВФП в том, чтобы она оказывала поддержку внешнеполитическому курсу Советского Союза. Лидеры АФТ вполне отдавали себе отчет в том, какова истинная цель настойчивых усилий руководства СССР и ВФП, направленных на получение возможно более высокого статуса ВФП в системе ООН. Поэтому, руководствуясь своими антикоммунистическими убеждениями, они стремились не допустить усиления позиций ВФП в ООН, или, по крайней мере, получить равный с ней статус, чтобы иметь шанс конкурировать с ней на равных. Борясь за представительство в ООН, стороны стремились взаимно дискредитировать друг друга. В итоге претензии на представительство ни одной из сторон противоборства не были удовлетворены.

Примечания

1. *Всемирная* профсоюзная конференция. Лондон, 6-17 февраля 1945 года. – М., 1945.
2. «Длинная телеграмма» Дж. Кеннана // *Международная жизнь*. – 1990. – №11.
3. *Отчет* о деятельности Всемирной федерации профсоюзов, представленный II Всемирному конгрессу профсоюзов. 29 июня – 10 июля 1949 года. Милан (Италия). – Милан, 1949.
4. *Отчет* о деятельности Всемирной федерации профсоюзов (ВФП) (1949–1953). Представленный третьему Всемирному конгрессу профсоюзов. (Вена 10-21 октября 1953 года). – М., 1953.
5. *Российский* государственный архив социально-политической истории.
6. *Советский* Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. документов. – Т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апр. – 26 июня 1945 г.). – М., 1980.
7. *Эскандери И.* ВФП защищает насущные права трудящихся. На 14-й сессии Экономического и Социального Совета ООН / И. Эскандери // *Всемирное профсоюзное движение*. – 1952. – №16.
8. *American federation of labor. History, encyclopedia and reference book* – Washington, 1960. – Vol. 3. – Pt. 2.
9. *Godson R.* American labor and European politics: The AFL as transnational force / R. Godson. – New York, 1976.

Історіографія та джерелознавство

УДК 929 Митряев

**Натиск інтелекта, благородства и доброти:
к 90-летию со дня рождения
Анатолия Ильича Митряева (1922–1998)**

Лиман С. И., Бердута М. З., Головка А. Б., Сорочан С. Б.

Лиман С. И., Бердута М. З., Головка О. Б., Сорочан С. Б. Натиск інтелекту, шляхетності та доброти: до 90-річчя від дня народження Анатолія Ілліча Мітрянєва (1922–1998). У статті розглядаються основні етапи життєвого шляху та науково-педагогічна діяльність кандидата історичних наук, доцента кафедри історії середніх віків (згодом кафедри історії стародавнього світу та середніх віків) історичного факультету Харківського університету Анатолія Ілліча Мітрянєва (1922–1998). Підкреслюється, що наукові інтереси вченого були пов'язані в основному з аналізом вивчення гуситського руху в радянській історіографії, а також з дослідженням медієвістики в Українській РСР. Стаття складається з чотирьох нарисів, у кожному з яких учні та колеги А. І. Мітрянєва – С. І. Лиман, С. Б. Сорочан, О. Б. Головка, М. З. Бердута діляться своїми спогадами про нього.

Ключові слова: А. І. Мітрянєв, історіографія, медієвістика, славистика, гуситологія, гуситський рух, Харківський університет.

Лиман С. И., Бердута М. З., Головка А. Б., Сорочан С. Б. Натиск інтелекта, благородства и доброти: к 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998). В статье рассматриваются основные этапы жизненного пути и научно-педагогическая деятельность кандидата исторических наук, доцента кафедры истории средних веков (впоследствии кафедры истории древнего мира и средних веков) исторического факультета Харьковского университета Анатолия Ильича Митряева (1922–1998). Подчеркивается, что научные интересы учёного были связаны в основном с анализом изучения гуситского движения в советской историографии, а также с исследованием медиевистики в Украинской ССР. Статья состоит из четырех очерков, в каждом из которых ученики и коллеги А. И. Митряева – С. И. Лиман, С. Б. Сорочан, А. Б. Головка, М. З. Бердута делятся своими воспоминаниями о нём.

Ключевые слова: А. И. Митряев, историография, медиевистика, славистика, гуситология, гуситское движение, Харьковский университет.

Lyman S. I., Berduta M. Z., Golovko A. B., Sorochan S. B. The Onslaught of Intelligence, Generosity and Kindness: to the 90th Anniversary of Anatoly Ilyich Mitryaev (1922–1998). The article considers the main

stages of the life and scientific-pedagogical activity of the candidate of historical sciences, associate professor of Medieval History (later the Department of Ancient History and Medieval History) Historical Department of Kharkov University, Anatoly Ilyich Mitryaev (1922–1998). It is emphasized that the scientist's scientific interests were mainly associated with the analysis of the study the Hussite movement in soviet historiography, as well as to research in medieval studies of the Ukrainian SSR. The paper consists of four essays, each of which students and colleagues, A. I. Mitryaev – S. I. Lyman, S. B. Sorochan, A. A. Golovko, M. Z. Berduta share their memories of him.

Keywords: A. I. Mitryaev, historiography, medievalism, Slavic Studies, gusitologiya, the Hussite movement, Kharkov University.

Мягкая отеческая улыбка, лишённая рисунка превосходства. Всё понимающий умный взгляд. Неторопливые плавные жесты, так похожие на движения рук дирижёра. И неизменные движения пальцев к истокам галстука – воротнику. Он всегда удобно располагался на стуле или в кресле, потому что искренне дорожил мнением и временем Собеседника, кем бы он ни был: студентом или профессором, случайным попутчиком или известным актёром. Он безмерно любил жизнь и пытался научить этому редкому дару окружающих. Может быть потому, что родился в тот самый роковой год, от которого мертвящая статистика войны оставили всего три процента живых? И он словно жил за себя, не отдавшего бомбе «Юнкерса» своё сердце под выгоревшей гимнастёркой, и за все 97 % своих сверстников, которые навсегда остались юными и «превратились в белых журавлей»...

Это всё о Нём – об Анатолии Ильиче Митряеве, который, без сомнения, был одной из самых ярких личностей исторического факультета Харьковского университета второй половины прошлого века. 9 мая 2012 г., в День Победы, ему исполнилось бы 90 лет...

Анатолий Ильич родился в 1922 г. в г. Чугуеве [см.: 4, с. 42]. Его отец был военнотружущим и занимал одну из штабных должностей в артиллерийском полку. Полевые лагеря и палатки, ездовые лошади, шпоры и шашки комсостава – словом вся романтика бивачно-гарнизонной жизни с ранних лет окружала будущего историка. А рассказы младших и старших командиров о двух войнах, пережитых страной, многократное перечитывание теперь уже никому неизвестной книги о юном стрелке-буре из воюющего с Англией Трансваала, - всё это формировало особый взгляд на мир, искренний интерес к отечественному и зарубежному прошлому. Вероятно, это были те самые ощущения, которые через полвека столь ёмко выразил в своей песне Владимир Высоцкий:

«Липли волосы нам на вспотевшие лбы,
И сосало под ложечкой сладко от фраз.
И кружил наши головы запах борьбы,

Со страниц пожелтевших слетая на нас...»

В 1930 г. Анатолий Ильич пошёл в первый класс. К этому времени его отца перевели к новому месту службы, сначала в Харьков, а затем в расположенный на Северо-Западе страны в Архангельской области г. Северодвинск. Учёбу, начатую в харьковской школе № 25 пришлось заканчивать в 1940 г. в северодвинской школе № 1.

Переезды, новая обстановка, новые впечатления, встречи с новыми людьми. Разговоры одноклассников и взрослых. Их надежды и их тревоги... Анатолий Ильич на всю жизнь сохранил в памяти живое восприятие многих ключевых событий 20-30-х годов. Почти двухлетним, он (чудом!) запомнил леденящие душу, долго не прерывающиеся заводские гудки – пролетарская диктатура, смягчённая первыми приметами нэпа, шумно хоронила своего создателя. Конец 20-х запомнился ему магазинным изобилием, бурной театральной жизнью Харькова с пёстрыми афишами на уличных тумбах, шумом трамваев и колясок извозчиков. 12-летним он запечатлел, как столица УССР переводилась из Харькова в Киев, и по этому случаю при толпах сбегавшихся прохожих Харьковский полк НКВД маршем уходил в Киев, а ему навстречу, из Киева в Харьков двигался точно такой же полк. Девятый вал арестов Анатолий Ильич запомнил уже старшеклассником. «Сидим в полковом клубе, фильм смотрим, – рассказывал как-то он. – Вдруг слышим посреди сеанса негромкий голос дежурного по части: «Капитан такой-то, на выход!» А наутро фамилию этого капитана уже никто в полку не произносил. Если рядового арестовывали – о нём в казарме напоминала только тщательно заправленная кровать... А в это время в школе в своих учебниках дети циркулями кололи фотографии тех, кого объявили «врагами народа». Но маховик репрессий не исключал гусарских выходов даже в такое время. И Анатолий Ильич с восторгом рассказывал, как один из офицеров отцовского полка лихо въехал по лестнице верхом на коне на второй этаж гостиницы «Красный воин» (ныне один из корпусов Харьковской академии культуры).

Таким офицерам предстояло выиграть войну!

А война уже приближалась. Миллионы заострённых ладоней тянулись в небо под истерично-надрывные крики «хайль!», а немецкие генералы и франко-британские колдуны от политики уже округляли границы Третьего рейха. Увеличивал территорию и военные приготовления и Советский Союз. Так уж получилось, что школу Анатолий Ильич заканчивал, по сути, в прифронтовой полосе. «Зимняя война» 1939–1940 гг. с Финляндией пришлась на его десятый класс, а слишком дорогая цена за победу в ней произвела тяжёлое впечатление на советских военных. По воспоминаниям Анатолия Ильича, несмотря на аресты, взрослые не очень стеснялись в выражениях, в откровенно-дружеских разговорах критиковали своё руководство, используя

понятные только им одним прозвища, и говорили о реальных, а не «официальных» потерях при лобовой атаке линии Маннергейма.

Этот фронтовой дух ворвался в душу десятиклассника ещё до того, как малая война сменилась Великой, большой.

Война застала Анатолия Ильича на мирной работе в конторе северодвинского строительного участка № 203. По его воспоминаниям в тот воскресный день 22 июня царило смешанное настроение неистового воодушевления и тревоги. Никто не сомневался в победе, и многие, как учила их тому пресса, радио, кино считали, что это произойдёт совсем скоро. Я часто задавал Анатолию Ильичу вопрос: «А было хоть иногда, и в 41-ом и особенно в 42-ом, когда линия фронта была уже у Волги, сомнение в том, что победим?» На этот вопрос даже в начале 90-х, когда не осталось, казалось, необсуждённых «неудобных» тем, он отвечал уверенно, качая головой: «Нет, никогда! Мы знали, что победим, даже если отступим до Урала». И прибавлял: «Люди были такие. И политорганы работали хорошо».

Люди были такие!... Анатолий Илич был одним из таких людей. Разве раннее ранение глаза и пятидесятипроцентная слепота – повод, чтобы отталкивать от себя белым билетом шинель, португеею, сапоги? С октября 1941 г. Анатолий Ильич – начальник штаба школы противовоздушной и химической обороны в Северодвинском Осоавиахиме. С января 1942 г. он – начальник клуба эвакогоспиталя № 1142 Карельского фронта, а впоследствии политработник-пропагандист.

Приподнятое настроение. Ядрёные фронтные шутки, анекдоты, смех. Всё это должен был извергать и излучать тот, кто отвечал за высокий моральный дух бойцов под яростными бомбёжками немецких и финских самолётов. Да, вид босого бойца осенью 41-го запомнился Анатолию Ильичу навсегда. Но навсегда запомнилось и другое... Станция. Привычный авианалёт. Он застал бойцов за разгрузкой боеприпасов. И кто-то из них (представим хотя бы на секунду!) прилёт на снарядные ящики, чтобы отдохнуть... «Юнкерсы» роняют бомбы, наши командиры – слова команд. А боец задремал на ящиках, хотя для взрыва достаточно одной искры. Солдат спит, служба идёт! Отработают зенитки, – проснусь. А пока... Кому сгореть – тот не утонет!

Из всех рассказов Анатолия Ильича о буднях Карельского фронта этот потряс меня больше всего. Хотя было и множество других. В том числе о том, как с прорвавшегося конвоя союзников сходили простые американские парни. Они не знали, что ответить, когда их спрашивали «где Второй фронт?» Заходя в клуб эвакогоспиталя, они отвечали ногами. Они танцевали там, не чувствуя усталости, потому что чудом уцелели от торпедных атак общего врага...

Общего врага начали бить уже с двух сторон, когда в июне 1944 г. Анатолий Ильич был демобилизован. Освобождённая страна медленно

поднималась из руин, и он был направлен восстанавливать родную Харьковщину. С июня по август Анатолий Ильич работал в Харькове инструктором Московского райкома комсомола и одновременно сдавал экзамены в Харьковский университет.

«Учебный год в Харькове открылся уже через неделю после его освобождения», – с гордостью за свой город часто говорил Анатолий Ильич. Он стал студентом исторического факультета ровно год спустя после освобождения, а фронтовые сводки очень помогали в борьбе с бытом. Руины. Хлебные карточки. Плохо отапливаемые помещения. Но души грели сообщения Совинформбюро. «Наши взяли Варшаву!» «Наши взяли Будапешт!» – это первокурсники обсуждали прямо в аудиториях одновременно с «Законами Хаммурапи». А потом пал Берлин! Капитуляция Германии! Победа! Но, радуясь Победе в Великой Отечественной, Анатолий Ильич не придавал особого значения тому, что она как раз совпала с днём его рождения...

Послевоенный голод стал новым испытанием для освобождённой страны. Сильно ощущал его и студент А. И. Митряев. Как раз в это время он встретил свою будущую жену, Валентину Иосифовну, которая, если мне не изменяет память, родилась в семье латышского стрелка. «Она спасла меня от голода!» - несколько раз говорил мне Анатолий Ильич, и я представлял себе, как хрупкая студентка химического факультета делится своим куском хлеба с заслуженным, но голодным фронтовиком. С Валентиной Иосифовной Анатолий Ильич проживёт до самой её смерти в 1992 г.

В 1949 г. А. И. Митряев с отличием окончил истфак ХГУ и поступил в аспирантуру при кафедре средних веков. В 1949–1952 он – аспирант и одновременно (с 1948 по 1950) лаборант этой кафедры. Научным руководителем Анатолия Ильича стал признанный специалист по истории Нидерландской революции 1566–1609 гг. профессор Н. М. Пакуль. Смерть Н. М. Пакуля почти совпала с окончанием А. И. Митряевым аспирантуры и в какой-то степени повлияла на изменение научных интересов Анатолия Ильича. Вместо воззрений Маркса и Энгельса на сущность феодальной формации [см.: 2, с. 112] А. И. Митряев стал заниматься изучением истории южных и западных славян. Курс под этим названием на долгие годы станет его основным курсом на историческом факультете, а научные интересы со временем окончательно сфокусируются на отечественной историографии гуситского движения. Сбор материала по этой теме Анатолий Ильич начинал с работ дореволюционных авторов. Эта долгая и кропотливая работа была уже в разгаре, когда оказалось, что по теме «Русская историография гуситского движения» готовится докторская диссертация в главном университете страны. Впоследствии, уже в 1978 г. в процессе данного исследования была издана известная одноимённая монография крупного славяноведа Л. П. Лаптевой. Тему

своей кандидатской Анатолию Ильичу пришлось менять уже в процессе работы. Теперь он начал заниматься советской историографией гуситского движения.

Работа над новой темой затягивалась. Это было связано и с общим состоянием здоровья Анатолия Ильича, которому приходилось затрачивать вдвое большие усилия на чтение текстов, чем его коллегам, и с его востребованностью как в качестве лектора, так и в качестве постановщика студенческого театра. С 1952 г. А. И. Митряев – старший преподаватель, затем доцент кафедры истории средних веков, кафедры древней истории, археологии и средних веков, а после защиты в 1971 г. кандидатской диссертации «Советская историография гуситского движения» он – заведующий кафедрой истории средних веков (1971–1975). С 1975 А. И. Митряев – доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии, в 1978–1992 – доцент кафедры истории древнего мира и средних веков, в 1992–1998 – доцент общеуниверситетской кафедры истории Украины.

Анатолий Ильич был виртуозным лектором. Помимо основного предмета – «История южных и западных славян» он в разное время преподавал различные спецкурсы. Среди них – «Гуситское движение», «Историография истории средних веков», а в конце 80-х – «Медиевистика в Украинской ССР». Он был увлечён своим предметом. Я редко видел его на лекциях без улыбки. Он не читал, а рассказывал по памяти и при этом обычно ходил между рядами, обращаясь ко всей аудитории и к каждому студенту в отдельности. Он блестяще умел управлять тембром голоса, разливать волны любых интонаций, держать паузу между основной мыслью и её продолжением. Всё это дополнялось жестами и мимикой, как в отлично поставленном спектакле.

Данное сравнение не является случайным. Анатолий Ильич успешно руководил театральной деятельностью факультета [см.: 3, с. 229–230], а одно время являлся режиссёром университетского театра. Насколько успешным была его деятельность, свидетельствует хотя бы такой факт: в 60-е годы ему предлагали стать режиссёром одного из главных профессиональных театров Харькова. Спектакли, популярные капустники, КВН, День истфака – всё это становилось возможным благодаря его искромётным сценариям и постановкам. Театральная жизнь позволяла ему часто бывать в Москве, других городах страны, и многих известных актёров, режиссёров, авторов он знал лично, общался с ними. Среди них – Юрий Яковлев, Юрий Соломин, автор «Мемуаров» Павел Макаров, ставший прообразом главного героя популярнейшего фильма «Адъютант его превосходительства». Спектакли, поставленные А. И. Митряевым, имели главным образом юмористическую, а нередко и сатирическую направленность. Однажды он поставил спектакль, где вполне узнаваемые преподаватели были закамуфлированы названиями

спиртных напитков – «Господин Портвейн», «Мадам Мадера». Случалось, что свою обиду на постановщика кто-то решался демонстрировать прямо в зале. По рассказам ветеранов истфака, один из их коллег вдруг встал во время спектакля и с обидой прокричал хохочущему залу: «НЕ-смеш-но!!!», после чего хохот только усилился. Однако в своих пьесах Анатолий Ильич с юмором подходил и к собственной персоне. Помню, как в одной из постановок сначала на археологических раскопках «Маслины-87», а затем на Дне истфака-88 студенты спели в числе прочих его куплетов куплет и о нём самом:

«А Митряев загорает,
До обеда он молчит,
На Луну всю ночь вздыхает
И сценарии строчит».

Анатолий Ильич ценил хороший сценарий и профессиональную постановку вне зависимости от политической конъюнктуры. В 91-ом, остро критикуя партийное руководство, он тем не менее доказывал мне, что фильм «Чапаев» – подлинная классика в каждом его эпизоде. А вот авангардистский спектакль «Мой бедный Адольф», собиравший тогда же в Киеве толпы зрителей – сушая дурновкусица.

К этому 91-ому году Анатолий Ильич пришёл разочарованным в идеалах умирающего общественного строя, но без всякой эйфории в отношении реалий рыночной экономики и шоковой терапии. Не цитируя Гёте, он почти дословно повторял его слова: «Свободен первый шаг, но мы рабы второго!» Он предвидел гиперинфляцию и настоятельно советовал мне, своему аспиранту как можно скорее отправиться в командировку в архивы Киева, Одессы, Нежина, Львова, Черновцов. «Именно сейчас, в следующем году будет ещё тяжелее!» Я не хотел верить насчёт «тяжелее», но внял его советам, за что очень признателен. И хотя почти половина собранного летом и осенью 1991 г. архивного материала так и не вошла в кандидатскую, эту часть своей аспирантской работы я успел сделать ещё в то время, когда кровный командировочный рубль подешевел в два раза, а не в пять тысяч раз. В том, что в начале 1994 г. состоялась защита моей кандидатской «Медиевистика в Украине в конце XIX–начале XX в.» огромную роль сыграли не только научные, но и практические советы Анатолия Ильича, хорошо понимавшего реалии как старой, так и новой эпохи.

Окружающих поражал интеллект и энциклопедические знания Анатолия Ильича. Однажды в одной из творческих компаний вышел спор по поводу авторства и времени появления одного из музыкальных произведений. «Чего вы спорите? Позвоните Митряеву!» – последовало чьё-то предложение. Через минуту предмет спора был исчерпан.

Анатолий Ильич обладал врождённым даром убеждения. Он очень ровно общался с коллегами и студентами. Его манеру общения я бы назвал Натиском интеллекта, благородства и доброты. Он располагал к

себе своей открытостью, доступностью, умением поддержать любую беседу. Общаюсь с ним, невозможно было чувствовать внутреннего напряжения, опасения услышать «да что за чушь ты тут несёшь»? Это был преподаватель – Духовник. «Ты же умный, просто не ленись думать!» – мог сказать Анатолий Ильич студенту, которого в другом месте наверняка причислили бы к «педагогически и интеллектуально запущенным». Он прекрасно разбирался в людях и потому всегда прощал собеседнику неуместные эмоции, острые высказывания, максимализм. Он был по-рыцарски почтителен к дамам, которые искренне ценили его, и очень трогательно отзывался о своих умерших родителях. «Мне кажется, человек по-настоящему счастлив до тех пор, пока живы его родители», – сказал он однажды в начале «лихих девяностых».

Своих детей у него не было...

Последние 30 лет жизни Анатолий Ильич прожил на Красношколежной набережной, в доме № 18, в скромной двухкомнатной квартире, до самого потолка заполненной стеллажами книг. В одном из книжных шкафов в открытом пластиковом футляре хранилась чехословацкая памятная медаль Яна Гуса, вручённая ему в 1965 г. за заслуги в изучении гуситской тематики. Он уважительно отзывался о Чехословакии, вступался за её репутацию, даже если уничижительное высказывание касалось чешской сборной по футболу, и с грустью узнавал из теленовостей, как в чешских городах начала девяностых спешно меняли советские и русские названия улиц, а молодёжь вымазывала розовой краской водружённые на постаменты танки Т-34 – эти привычные памятники освобождения от нацизма.

Мечтой Анатолия Ильича был камин. Он хотел провести последние годы жизни, любуясь причудливой игрой огня. Он продолжал писать. Среди неоконченного – юмористическая пьеса из жизни сотрудников посольства одной из стран СНГ и монография о развитии медиэвистики в Советской Украине. Для работы над данной темой Анатолий Ильич собрал целые кипы сделанных выписок о новой литературе, которые могли бы составить капитальный библиографический справочник, а в июне 1991 г., он в последний раз выезжал в научную трёхнедельную командировку. Все указанные бумаги хранятся у его родственников и ещё ждут своего пытливого исследователя.

Опубликованное Анатолием Ильичём – это верхушка айсберга всего того, что создал этот талантливый учёный и сценарист. Его основные научные интересы были связаны с изучением историографии гуситского движения в СССР. Этой теме были посвящены многочисленные статьи и уже упоминавшаяся кандидатская диссертация «Советская историография гуситского движения».

Несмотря на то, что, по собственному признанию А. И. Митряева, «первые научно-исследовательские статьи, посвящённые Яну Гусу,

появились в советской исторической науке в начале 50-х годов» [10, с. 91], изучение гусизма в СССР харьковский историк начинал с первых лет существования новой власти.

В защищённой в 2010 г. кандидатской диссертации И. И. Бучанова «Гуситское движение: отечественная историография. 1945–2005 гг.» научное творчество А. И. Митряева оценивается в целом положительно [1, с. 6], хотя критические замечания современного автора относительно историософской непреклонности советского учёного явно не учитывают реалий той эпохи. Однако сам А. И. Митряев, во-первых, не отрицал «того позитивного, что сделано в буржуазном гуситоведении» [11, с. 17], а, во-вторых, он менее всего был склонен преувеличивать единство мнений в марксистской исторической науке. Считая самым плодотворным для развития гуситоведения современный ему этап, А. И. Митряев тем не менее указывал, что и в марксистской историографии «наместились различные точки зрения относительно сущности отдельных явлений гуситской эпохи и оценки социального содержания отдельных этапов гуситского движения и гуситских войн в целом» [12, с. 3]. Хотя кандидатская диссертация А. И. Митряева была посвящена советской историографии гусизма, он, успешно применяя сравнительно-исторический метод, дал краткий экскурс предшествующего этапа развития гуситоведения в Российской империи и в Европе [12, с. 5-6]. Сам автор по вполне понятным причинам разделял официальное советское определение гуситского движения как социального явления, порождённого обострением в конце XIV–начале XV вв. классовых противоречий феодального общества [12, с. 9]. Отметим, что это определение, хотя и затеняло острые религиозные и национальные противоречия в Чехии, тем не менее без особых изменений широко используется и в современной науке. Отталкиваясь от него, А. И. Митряев оценивал важность для отечественной гуситологии работ 20-60-х гг., подчас весьма критически трактуя многие из публикаций советских учёных. Это касалось как тех из них, кто допускал «чрезмерное преувеличение значения национальных моментов», так и тех, кто именовал гуситское движение «религиозно-рационалистическим», «социально-демократическим», либо «городской революцией» [12, с. 8, 10].

Хотя А. И. Митряев особо выделял в советском гуситоведении период с середины 40-х до середины 50-х гг., в течение которого было защищено 15 кандидатских диссертаций по различным проблемам предистории и истории гуситского движения, основная масса работ в рамках данной тематики была опубликована, по его мнению, в конце 50-х и начале 60-х гг. (Б. Рубцов, А. И. Озолин, Л. П. Лаптева и др.) [12, с. 11]. Новыми чертами советского гуситоведения 60-х гг. А. И. Митряев считал изучение историографии гуситского движения, борьбы внетаборной плебейской оппозиции, формирования

программных требований бюргерско-дворянского лагеря гуситов [12, с. 12]. При этом уровень разработки последней из указанных проблем, в сравнении с изучением крестьянско-плебейской идеологии, ученый считал недостаточным [12, с. 16], а «оценки источников и историографического наследия в области гуситоведения в соответствующих разделах гуситоведческих исследований советских авторов носят до известной степени односторонний характер...» [12, с. 19]. Традиционно наиболее интенсивно в советской историографии, по мнению А. И. Митряева, рассматривались вопросы развития аграрных отношений в чешской деревни предгуситской эпохи [6, с. 97].

В рамках избранной темы А. И. Митряев в дальнейшем осуществил отдельные публикации, посвящённые оценкам в советской историографии идеологии таборитов [15], а также идеологии и позиций Петра Хельчицкого и Яна Желивского [13]. «Рассмотренные работы советских гуситоведов, – указывал А. И. Митряев, – пока что не дают чёткого ответа на вопрос, занимало плебейство, возглавляемое Желивским, самостоятельную позицию в Праге во время гуситских войн или шло за радикальным течением бюргерской оппозиции» [13, с. 115].

Ещё одним вектором научных трудов А. И. Митряева стало изучение отдельных аспектов истории славяноведения, византистики и медиевистики в Харьковском университете [22; 25] и в целом в УССР. Эти аспекты нашли своё отражение в нескольких статьях и тезисах научных докладов. Так, анализируя состояние изучения в научных учреждениях Украины 20-х гг. средневековой истории славян и Византии, А. И. Митряев наряду с творчеством таких крупных учёных как В. П. Бузескул [14, с. 35-37], М. С. Грушевский [14, с. 37] рассматривал научное наследие М. В. Бречкевича [14, с. 41-42], Г. Н. Лозовика [14, с. 39-41], Ф. И. Мищенко [14, с. 36], углубляясь в особенности их методологических подходов, что диктовалось требованиями современной ему советской науки. Особую ценность, на наш взгляд, представляла обобщающая статья А. И. Митряева «Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян» (1917–1967). Охватывая в ней пятидесятилетний период развития славистики в УССР, А. И. Митряев подчёркивал, что практически все работы в этом направлении представляли собой анализ работ по новой и новейшей, а не средневековой истории зарубежных славян [8, с. 3]. Пик славистических исследований в рамках изучаемого им периода автор статьи относил к 50-60-м гг., а наибольший исследовательский интерес обоснованно связывал с разработкой различных проблем истории средневековой Польши, отмечая при этом в проблемном плане недостаточную изученность истории польских городов [8, с. 9-11]. Добавим, что в 1992 г. в рамках работы Конгресса славянских культур в

Москве состоялась международная научная конференция “Болгарская культура в веках”. На ней А. И. Митряев апробировал свой соавторский доклад «Кирилло-Мефодиевская проблема в трудах медиевистов Украины XIX–XX вв.», в котором представил историографию Кирилло-Мефодианы советского периода [26].

Показателем высокого научного авторитета А. И. Митряева является его участие в двух масштабных научных проектах 70-х гг. Редколегия третьего тома «Української радянської енциклопедії» именно ему поручила написать статью о гуситском движении [17, с. 218-219], а редколегия библиографического словаря «Славяноведение в дореволюционной России» – статьи о М. С. Дринове, В. К. Надлере, М. Г. Попруженко [18; 19; 20]. Отметим при этом, что известная монография Л. В. Гориной «Марин Дринов – историк и общественный деятель» (1986) увидела свет уже после того, как А. И. Митряев в соавторстве с О. М. Сурковым опубликовал статью «До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста» (1978). В этой статье был высказан ряд критических замечаний в связи с попытками некоторых авторов представить общественно-политические взгляды М. С. Дринова более демократическими, нежели они были на самом деле [16, с. 70-71]. Работу над изучением творчества Марина Дринова А. И. Митряев продолжал и в дальнейшем [см.: 24].

Последним крупным проектом, осуществлённым А. И. Митряевым, стала непосредственная организация им международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения крупнейшего советского востоковеда А. П. Ковалевского, на которой он выступил со специальным докладом [28]. Последней публикацией – рецензия в авторитетном «Болгарском ежегоднике» на монографию известного болгариста С. И. Муртузалиева «Историографические этюды по истории Болгарии XV–XVI столетий». В этой монографии, по мнению А. И. Митряева, наиболее обстоятельно освещён вопрос о советской историографии 40-80-х гг. по истории гайдуцкого движения, хотя автор «не уделяет достаточного внимания рассмотрению научно-исследовательской аргументации тех или иных точек зрения на гайдуцкое движение и последствия турецких завоеваний» [29, с. 387-388].

Аргументация! «Исследователь-историограф должен не только изложить чью-то точку зрения. Он должен показать, как и на основе чего автор доказывает свою мысль!» Эти наставления Анатолия Ильича, которые он делал мне в аспирантуре и которые выразил в последней публикации, рельефно характеризуют его научные подходы, его глубокую, подчас критическую манеру изложения материала, его требовательность, как к другим авторам, так и к самому себе.

А. Б. Головкин: Анализируя прожитые годы, прежде всего хочу подчеркнуть: без всякого сомнения, самыми яркими, интересными, без преувеличения счастливыми были годы студенчества, которые прошли

в стенах исторического факультета Харьковского государственного университета. Солидность учебного заведения, резкое отличие университетской учебы от школьной, возможность заниматься любимой с раннего детства историей, встречаться с интересными, глубоко знающими людьми – все это во многом и определило значение этих лет.

На мой взгляд, общий антураж исторического факультета сорок лет назад был более интересным, что во многом, определялось функционированием непосредственно в помещениях возле деканата археологического музея и камеральной лаборатории.

С первого курса я сразу начал думать о возможной кафедре, где стоило пройти специализацию. Многие мои коллеги однозначно отдали выбор кафедре истории КПСС (именно с моего курса эта общеуниверситетская кафедра начала привлекать студентов-историков для специализации), а я хотел выбрать кафедру, где с одной стороны можно было ощутить вкус седой старины, а с другой реально попробовать себя в научной работе. Выбор в конце концов был сделан на кафедре средних веков.

Конец 60-х – начало 70-х гг. прошлого века были весьма непростыми для сотрудников этой кафедры. В конце 1969 г. умер заведующий кафедрой, всемирно известный историк-арабист Андрей Петрович Ковалевский, и определенное время кафедра де-факто не имела нового заведующего. В 1971 г. защитил кандидатскую диссертацию Анатолий Ильич Митряев, которому после утверждения его научной степени и предложили стать заведующим кафедрой. Следует сразу сказать, что к выполнению новой должности А. И. Митряев отнесся с большой серьезностью. Прежде всего, он сразу провел большую организационную работу по созданию нового кабинета для своей кафедры. В этом кабинете были созданы условия для проведения занятий для студентов, специализирующихся в области медиевистики, а также для преподавателей, которые здесь же имели возможность подготовиться к занятиям, провести консультации студентов и пр. Хочу отметить, что сейчас в этом же помещении находится кафедра истории древнего мира и средних веков, которая, несмотря на переустройство и евроремонт, не растеряла дух той кафедры. В плане учебной работы по инициативе А. И. Митряева сотрудники кафедры стали готовить специальную учебную тему, посвященную реформационным и революционным движениям в странах Западной и Центральной Европы. Сам Анатолий Ильич читал много лет спецкурс о гуситском движении в Чехии. В «индивидуальном» плане А. И. Митряев сразу же начал своеобразную научную поисковую работу, чтобы со временем подготовить докторскую диссертацию. В то время его интересовала

проблема изучения средневековой истории зарубежных славян в историографии Украины XX века.

Если говорить о своих личных контактах, то реально, достаточно близко я познакомился с Анатолием Ильичем во втором семестре второго курса, когда он нам читал курс истории южных и западных славян в эпоху средневековья и раннего нового времени. Хочу отметить, что в те времена работа профессоров и преподавателей не заканчивалась в аудитории. В перерывах между парами студенты, особенно на первом и втором курсах, часто не отпускали любимых учителей, которым приходилось отвечать на огромное количество вопросов. Поскольку я решил заниматься историей средневековой Польши, мы уже тогда договорились с А. И. Митряевым, что я попробую подготовить работу на тему «Раннесредневековая Польша и поляки в украинской исторической мысли». Позже именно это стало частью моей дипломной работы.

Вспоминая А. И. Митряева, следует сказать, что он всегда поражал своей огромной энергией, заряженностью, величайшей эрудицией, которой он, как весьма воспитанный человек, никогда не бравировал. Он был очень коммуникабельным, общительным, очень демократичным. И одновременно, складывается впечатление, практически некарьеристичным человеком. Он прекрасно разбирался во многих сферах культуры и искусства, великолепно знал украинскую интеллектуальную жизнь XVIII–XX вв., был патриотом своего города. Замечу к этому последнему штриху, что он был страстным болельщиком футбольного клуба «Металлист», причем во все времена, даже когда этот прославленный ныне клуб не имел достаточно больших успехов.

В завершение хочу сказать, что и спустя срок лет после знакомства стремлюсь в меру возможности придерживаться определенных принципов, которые прививали мне мои преподаватели, в том числе и незабвенный Анатолий Ильич. В частности, мой учитель после прочтения моих текстов говорил: «Запомни, что главным рецензентом твоих сочинений являешься ты сам. Никто лучше тебя не знает то, что ты написал. Однако главное не это. Никогда не теряй чувства критического отношения к себе, ищи недостатки в своей работе и исправляй их. Хуже будет если эти недостатки исправит кто-то другой».

М. З. Бердута: За многие годы работы на историческом факультете Харьковского университета я встретил прекрасных преподавателей, именитых ученых и просто порядочных людей. Особое место в моей университетской жизни занимало общение с Анатолием Ильичем Митряевым. Я знал его около 40 лет. Будучи студентом, восхищался его содержательными лекциями, умением доступно излагать материал

своих любимых курсов «История южных и западных славян» и «История средних веков».

Кроме любви к истории Анатолий Ильич много времени уделял театральному искусству. Из 40 лет педагогической деятельности он половину отдал сцене, работе в художественной самодеятельности исторического факультета, написанию сценариев спектаклей, текстов пародий и т. д. Меня всегда захватывали его идеи постановки на университетской сцене классических драматических спектаклей, которые не ставились даже в профессиональных театрах Харькова. Именно так с подачи А. И. Митряева была поставлена пьеса «Эзоп».

С особой увлекательностью он относился к постановке отдельных сцен из разных оперетт, мюзиклов, любил интермедии, инсценированные юморески, скетчи. Увидев во мне актерские способности, Анатолий Ильич специально для меня подбирал роли, особенно из оперетт. При подготовке к новогоднему концерту или Дню истфака репетиции на сцене актового зала университета часто проходили до поздней вечерней поры. И мы это делали с огромным удовольствием, наш «худрук» мог «зажечь» каждого.

Анатолий Ильич умел организовать студентов, работать с ним было интересно, но в то же время иногда очень трудно. Ко всем без исключения участникам художественной самодеятельности, да и к сотрудникам факультета, он предъявлял такие же высокие требования, как и к себе. Всем своим поведением он положительно влиял на окружающих, воспитывал нас личным примером – быть принципиальными, честными и простыми в общении. Это проявлялось в стенах университета и за его пределами.

В 1970–1980-е гг. художественный Совет и студенческий профком университета тесно сотрудничали с речным пароходством таких рек, как Лена, Обь, Енисей, Волга, Печора и др. Они ежегодно в летний период приглашали артбригады университета, в том числе и исторического факультета, художественная самодеятельность которого была лучшей в университете, для проведения культурно-массовой работы на теплоходах пароходства.

Отчетливо вспоминаю то прекрасное время, когда в августе 1977 г. мы артбригадой исторического факультета в количестве 12 человек выступали перед плавсоставом обского пароходства на теплоходе «А. Глазунов». В нашей программе были: вокально-музыкальные номера, около 20 песен, танцевально-хореографические, музыкально-драматические, которые состояли из сцен оперетт. Например, сценка из оперетты Ф. Легара «Цыганская любовь», «Табачный капитан» В. Щербачева, сцена из мюзикла Ф. Лоу «Моя прекрасная леди». Особой популярностью среди зрителей теплохода и населения поселков, где мы выступали с концертом, пользовались сценки из оперетты Б. Александрова «Свадьба в Малиновке». Мы с Анатолием

Ильичем были стержнем всей концертной программы. Сценарий концерта, текст пародий и режиссура всегда осуществлялись Анатолием Ильичем. Надо отметить, что он ревностно относился к моим замечаниям по отдельным положениям сценария, но потом охотно соглашался. Текст пародий, сценки из оперетт он составлял с учетом актерских возможностей каждого из членов артбригады. Особенно активно он задействовал меня. Из восьми музыкально-драматических номеров программы я участвовал в шести. На моей памяти не было случая, чтобы наша артбригада возвращалась в Харьков без благодарностей от речного пароходства. С пониманием отмечаю, что в этом, конечно же, большая заслуга нашего режиссера.

Надо отметить, что Анатолий Ильич, как, к слову, и я, независимо от количества зрителей, присутствующих на концерте, всегда отдавались творческому делу сполна. Не могу объяснить почему, но вместо волнения нас охватывало чувство, какое можно назвать только вдохновением. Анатолий Ильич любил повторять: «Только хорошо играть на сцене – мало, надо уметь организовать себя, чтобы быть достойным хозяином сценического дара». И в значительной степени нам это удавалось.

Анатолий Ильич всегда выступал творческим лидером, осуществлявшим профессиональное руководство творческой и репертуарной деятельностью студенческой самодеятельностью исторического факультета. Будучи талантлив во всем, он очень много сделал для подготовки высококвалифицированных историков и воспитания чувства прекрасного у молодежи. Он был и остается для нас примером, подтверждающим, что в истории, как и в искусстве, формально нельзя создать ничего, – в них нужно уходить всем своим существом, иного пути не существует. Анатолий Ильич навечно останется в моей памяти, в памяти очень-очень многих его коллег и выпускников исторического факультета.

С. Б. Сорочан: У каждого незаурядного человека есть свой характерный образ, свое лицо. Это придает ему своеобразие и делает неповторимым. Анатолий Ильич Митряев напоминал большого и энергичного великана с душой ребенка. В мире окружавших его людей он проявлял такой энтузиазм и излучал столь яркий свет, что невольно притягивал к себе магнитом. Он обладал этим бесценным даром и охотно делился им. Дополняя статью воспоминаниями об Анатолии Ильиче, ловлю себя на мысли, что в солнечном свете памяти не могу представить этого решительного, динамичного человека мертвым, хотя с момента его ухода из жизни прошло изрядно лет. Но вот привычное в таких случаях смирение перед случившимся у меня так и не наступило. Причина, видимо, еще и в том, что последний его год – год смерти, когда Анатолий Ильич тяжело болел, мучимый раком, прошел вне моего взора и я запомнил покойного только как жизнерадостного,

напористо, неутомимо работающего, преодолевающего все невзгоды человека, которому, казалось, не будет износа.

Жизнь свела нас на одной кафедре - кафедре истории древнего мира и средних веков давно, с момента появления Анатолия Ильича на этой кафедре, на которой он проработал много лет вплоть до ухода на пенсию. Сказать, что он был отличным специалистом, историком-славистом, значит ничего не сказать. При абсолютном признании этого обстоятельства Анатолий Ильич притягивал к себе куда большим – высочайшим интеллектом, некоей раскованностью, широтой мысли, возможностью рассуждать на самые разные темы, особенно если они оказывались связаны с его излюбленной тематикой – гуситами и историей южных и западных славян. Когда он увлекался, его единственный глаз вдохновенно сверкал за стеклом очков и в нем горел огонь неистребимой жизненной силы.

Анатолий Ильич читал общий курс лекций по истории южных и западных славян, начиная с материала от древности и кончая XIX в. Мне не довелось слушать его студентом, знал только блестящие отзывы тех, кто слушал. Но в 1992 г. в соответствии с новым учебным планом курс собирались передать мне, молодому доценту, и для того, чтобы лучше подготовиться к этому ответственному делу я попросил у Анатолия Ильича разрешения посещать его лекции, на что получил самое радушное приглашение. Этот курс, записанный стенограммой, до сих пор хранится у меня, и я лелею надежду, что, может быть, когда-нибудь мне хватит времени расшифровать убогие записи и издать в память о блестящем лекторе. Читал он никогда не пользуясь никакими записками, конспектами. Перед ним не лежало на кафедре ничего. Да и сам он постоянно находился в движении, шагал по аудитории и держал присутствовавших в неослабном поле внимания. Поражали глубина подачи четко выверенного, великолепно структурированного материала при кажущейся простоте и безусловной доходчивости изложения. Это было искусство, за которым стояли годы и годы работы, великого учебного опыта. Остается лишь сожалеть, что подобное неповторимо. Нынешние громоздкие, с тугой академичностью написанные учебники по этому предмету не идут в сравнение с услышанным.

Анатолий Ильич был прекрасным организатором науки. Организованную им международную научную конференцию, посвященную памяти А. П. Ковалевского, запомнили многие ее участники. Она стала подлинным форумом ученых-славистов, причем приняла в свои ряды и византинистов. К слову сказать, Анатолий Ильич глубоко знал историю Византии и порой поражал меня владением такими тонкостями по этому предмету, какие составили бы честь лучшим специалистам. При всем том это был очень открытый, приветливый, располагающий к себе человек, который всегда готов был прийти на помощь. Любя застолья, он, как истый жизнелюб и балагур,

всегда оказывался душой компании. Вероятно, сказалось его пламенная, фанатичная любовь к театру, к артистизму, который вошел в жизнь как стиль. Необыкновенно начитанный, он постоянно делился прочитанной художественной литературой, поэзией и этим тоже привлекал внимание.

Уйдя с кафедры, Анатолий Ильич последние годы своей жизни работал, читая в университете общие курсы лекций по истории Украины, которые требовались для всех факультетов. Годы, трудности жизни брали свое и, встречая его, можно было услышать сетования, что нагрузка колоссальная, что не успевает восстановиться, тем более, что пришлось перейти на чтение лекций по новой тематике на украинском языке, как того требовали обстоятельства нашей изменившейся жизни. Но и тогда Анатолий Ильич не унывал, мечтал, строил планы на будущее, причем этих планов у него было громадье. Он вечно что-нибудь придумывал, составлял, набрасывал проекты, которые, впрочем, воплощались не часто. На первый взгляд, как и незаконченная докторская, это может показаться верхоглядством, недостаточностью концентрации усилий. Но только на первый взгляд. Тому, кто хорошо знал этого человека, было понятно, что для него это своеобразное “горючее” для его бесперебойно действующего “мотора” – вдохновения, без которого он попросту не мог существовать. Едва ли правильно измерять оставшееся после ученого наследие только количеством публикаций: Анатолий Ильич остается ярким примером того, насколько тонка ткань творчества и как велика сила обаяния талантливой личности ее носителя.

Примечания

1. *Бучанов И. И.* Гуситское движение: отечественная историография. 1945–2005 гг.: автореф... канд. ист. наук / И. И. Бучанов. – М., 2010.
2. *Зайцев Б. П.* Памяти А. И. Митряева / Б. П. Зайцев, В. И. Кадеев // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2000. – Вип. 4.
3. *Из ответов* на анкету [Воспоминания В. С. Кравцова] // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8.
4. *Митряев Анатолий Ильич (1922–1998)* // Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского университета. К 20-летию / Сост. В. И. Кадеев. – Х., 1998.
5. *Митряев А.* Сила единства и братства: о советско-чехословацком сотрудничестве / А. Митряев, В. Сухарев // Красное знамя. – 14 декабря.
6. *Митряев А. І.* Вивчення в радянській історіографії соціально-економічних передумов гуситського руху / А. І. Митряев // ВХУ. – 1967. – № 22. – Сер. Іст. – Вип. 2.

7. *Митряев А. И.* Первый сборник по славянской историографии [Рец.] / А. И. Митряев, С. И. Сидельников // Советское славяноведение. – 1967. – № 2. (Славянская историография: сб. ст. / Под ред. И. М. Белявской и др. – М., 1966).
8. *Митряев А. И.* Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917–1967) / А. И. Митряев // Славянская историография и археография. – М., 1969.
9. *Митряев А. И.* Оценка Яна Гуса в современной историографии / А. И. Митряев // Советское славяноведение: Материалы IV конф. историков-славистов (Минск, 31 янв. – 3 февр. 1968 г.). – Минск, 1969.
10. *Митряев А. И.* Оцінка Яна Гуса в працях радянських істориків / А. І. Митряєв // ВХУ. – 1969. – № 35. – Сер.: Іст. – Вип. 3.
11. *Митряев А. И.* Дослідження з питань джерелознавства історії гуситського руху в працях радянських вчених / А. І. Митряєв // ВХУ. – 1970. – № 45. – Сер.: Іст. – Вип. 4.
12. *Митряев А. И.* Советская историография гуситского движения: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / А. Митряев. – Х., 1971.
13. *Митряев А. И.* Про оцінку в радянській історіографії соціальної суті ідеології і позицій Петра Хельчицького та Яна Желівського в гуситському русі / А. І. Митряєв // ВХУ. – 1974. – № 104. – Сер.: Іст. – Вип. 8.
14. *Митряев А. И.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії / А. Митряєв // ВХУ. – 1975. – № 118. – Сер.: Іст. – Вип. 9.
15. *Митряев А. И.* Про оцінку в радянській історіографії ідеології таборитів / А. І. Митряєв // ВХУ. – 1976. – № 145.
16. *Митряев А. И.* До питання про оцінку Марина Дринова як історика-слависта / А. І. Митряєв, О. М. Сурков // ВХУ. – 1978. – № 167. – Сер.: Іст. – Вип. 10.
17. *Митряев А. И.* Гуситський революційний рух / А. І. Митряєв // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 3.
18. *Митряев А. И.* Дринов Марин Стоянов / А. И. Митряев // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. – М., 1979.
19. *Митряев А. И.* Надлер Василий Карлович / А. И. Митряев // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. – М., 1979.
20. *Митряев А. И.* Попруженко Михаил Георгиевич / А. И. Митряев // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. – М., 1979.

21. *Митряев А. И.* Кафедра славяноведения Харьковского университета / А. И. Митряев // Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. Десятая всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января – 1 февраля 1985 г.: Тез. докл. и сообщ. – Харьков. 1985.
22. *Митряев А. И.* Медиевистика в Харьковском университете за годы Советской власти / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин // ВХУ. – 1987. – № 302.
23. *Митряев А. И.* Освещение в советской медиевистике на Украине истории зарубежных славян / А. И. Митряев // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны. – Минск, 1988.
24. *Митряев А. И.* К вопросу об этапах научного творчества Марина Дринова / А. И. Митряев // Марин Дринов: Материалы от българосъв. Науч. конф. «150 години от рождението на М. Дринов» и «110 години Народна библиотека «Кирил и Мефодий», ноември 1988 г. – София, 1989.
25. *Митряев А. И.* Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // ВХУ. – 1991. – № 357.
26. *Митряев А. И.* Кирилло-Мефодиевская проблема в трудах медиевистов Украины XIX–XX вв. / А. И. Митряев, С. И. Лиман // Болгарская культура в веках: Тез. докл. науч. конф., 26-27 мая 1992 г. – М., 1992.
27. *Митряев А. И.* Освещение средневековой истории Болгарии в трудах учёных УССР / А. И. Митряев // III Дриновские чтения: тез. докл. – Х., 1994.
28. *Митряев А. И.* Андрій Петрович Ковалівський (До 100-річчя від дня народження) / А. И. Митряев // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895– 1969): тез. міжнар. наук. конф. – Х., 1995.
29. *Митряев А. И.* Историографические этюды С. И. Мургузалиева по истории Болгарии XV–XVI столетий. [Рец.] / А. И. Митряев // Болгарский ежегодник. – Х.; София, 1996. – Т. 2. (Мургузалиев С. И. Историографические этюды по истории Болгарии XV–XVI столетий. – Махачкала, 1991).

Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст. У статті розглядається питання внеску вчених Харківського університету у публікації історичних документів. Проблема археографічної діяльності істориків у Харкові в зазначений період розкривається з урахуванням загальних тенденцій розвитку археографії в Україні. Визначена тематика видань та характер взаємодії вчених істориків університету із співробітниками архівних установ Харкова.

Ключові слова: археографія, архів, видання, історики, документ, публікація.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографическая деятельность ученых Харьковского университета исторического факультета во второй половине ХХ в. В статье рассматривается вклад ученых Харьковского университета в публикации исторических документов. Проблема раскрывается с учетом общих тенденций развития археографии в Украине. Определена тематика изданий и характер взаимодействия ученых историков университета с сотрудниками архивных учреждений Харькова.

Ключевые слова: археография, архив, издание, историки, документ, публикация.

Pavlova O. G., Pikalov V. G. Archaeographical Occupation of the Scientists of Historical Faculty in Kharkiv University in the Second Half of XX Century. In this article the problems of the participation of the Kharkiv University scientists in publications of historical documents are considered. The problem of archaeological occupation in Kharkiv in certain period is revealed with a glance of general tendencies of archaeological development in Ukraine. The thematics of publications and the character of the interaction between the University historian scientists and the workers of Kharkiv archival institutions is determined.

Keywords: Archeography, archive, publication, historians, document, publication.

Історія розвитку археографії в Україні в останні роки все більше набуває актуальності і потребує висвітлення в історико-архівознавчій літературі. Сучасний стан і завдання розвитку

археографії в Україні потребують комплексного дослідження питань історії становлення та розвитку археографічної науки, а також аналізу науково-видавничої діяльності архівних та інших наукових установ.

Але до сьогодні не маємо праць, які б частково чи узагальнено характеризували комплекси опублікованих документів і пам'яток, наукову цінність видань, враховуючи методику їх підготовки, та повноту і об'єктивність висвітлення мовою архівних документів багатьох історичних проблем. Не достатньо проаналізована і участь у археографічній діяльності як співробітників архівних установ, так і вчених-істориків. Особливо це стосується періоду другої половини ХХ ст.

Однак, слід згадати, що узагальнений аналіз археографічної діяльності архівних установ в Україні був зроблений на початку ХХІ ст. в монографічному виданні «Нариси з історії архівної справи в Україні» за авторством С. Прилепішової [22, с. 492-510]. Автор вірно вказала тенденції розвитку археографії в Україні у другій пол. ХХ ст., проаналізувала археографічну діяльність центральних архівних установ, визначила видавничі теми та характер їх постановки, звернула увагу на вирішення теоретико-методологічних питань археографії та ін. Але у цій статті мало уваги приділено видавничій діяльності обласних архівів. Що ж стосується вкладу вчених істориків Харківського університету в підготовку до видання історичних документів, то це питання до сьогодні майже не знайшло висвітлення ні в архівознавчій, ні в історичній науковій літературі. Деякі аспекти участі у видавничій діяльності архівів окремих вчених Харківського університету висвітлювалися в статтях біографічного та біобібліографічного характеру [1; 10; 17; 28], а також в окремих працях, що аналізували співпрацю обласного архіву і історичного факультету, в тому числі і в напрямку підготовки і видання документів [4; 7; 8; 13; 20 та ін.]. Виходячи з цих завдань автори і вбачають актуальність дослідження теми розвитку археографії у Харкові у другій половині ХХ ст. і, зокрема, у Харківському університеті.

В Харкові центром археографічної діяльності з 70-х рр. ХХ ст. виступав обласний державний архів. Він – спадкоємець багатьох реорганізованих раніше архівів, успадкував і археографічні традиції, що почали формуватися тут ще з кінця ХІХ ст. Початок систематичної археографічної діяльності у Харкові ми пов'язуємо з історією діяльності Харківського історико-філологічного товариства та його членів, і в великій мірі з одним із найактивніших його діячів і керівників, видатним істориком і архівістом України Д. І. Багалієм. З цього часу історики-джерелознавці Харківського університету не залишалися осторонь видавничої діяльності архівів, брали участь у підготовці не лише регіональних, але і загальноукраїнських документальних видань. Досягнення харківських архівістів отримало визнання і в факті присвоєння заснованої у 2002 р. премії в галузі

архівознавства, документознавства та археографії імені видатного вченого, архівознавця, професора Харківського університету В. І. Веретенникова (1880–1942).

Слід відмітити, що у повоєнний час значно активізувалася археографічна робота архівних установ України, до якої долучився і Державний архів Жовтневої революції (Харків) та Державний архів Харківської області. Першим документальним виданням цього періоду, став невеликий за обсягом документальний збірник «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині» (1944) [9].

Аналізуючи процес розвитку археографії в Україні з другої половини ХХ ст., приходимо до висновку, що він був багато в чому спричинений як завданнями розвитку архівної справи, так і безпосередньо проблемами розвитку історичної науки, а також суспільно-політичними, ідеологічними завданнями, які ставилися Радянською державою. Характер і зміст публікацій залежав від декількох чинників: підпорядкованості архівів, наявності наукових археографічних центрів та відповідних спеціалістів в архівних закладах. Тому до видавничої діяльності архівні установи залучали істориків наукових та навчальних закладів [22, с. 493]. Вчені історичного факультету Харківського університету, досліджуючи різні проблеми історії Радянської України, досконало вивчаючи джерельну базу в архівах також долучалися і до підготовки та видання збірників документів з певної тематики.

На середину ХХ ст. в університеті працювали історики-джерелознавці А. Г. Слюсарський, С. М. Королівський, І. Л. Шерман, І. К. Рибалка, К. К. Шиян, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол та ін., які ґрунтовно, на основі документальних архівних матеріалів, досліджували проблеми історії селянського руху в Україні, історії Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та іноземної інтервенції та ін. З середини ХХ ст. приділялася також увага науковців джерелознавчому дослідженню історії революційного руху в Україні в дожовтневий період, зокрема, першої російської революції 1905–1907 рр. та ін. Результатом цього стало видання харківським обласним архівом ряду збірників документів, в яких мовою документів висвітлювалися проблеми Жовтневої революції, громадянської війни та іноземної інтервенції та ін. До упорядкування та редагування яких, поряд з архівними працівниками, залучалися і співробітники історичного факультету І. К. Рибалка, І. Л. Шерман, Л. В. Гусева, Є. П. Шаталіна та ін. [2, 1 та ін.].

Одним із чинників обрання тематики для публікації документів стали ювілеї Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 1955 р. з нагоди такого ювілею було підготовлено збірку документів з вступним словом одного із видатних вчених історичного факультету, професора С. М. Королівського (1904–1977) [22]. З середини 1950-х рр. він

активно співпрацював з архівними установами з підготовки та видання документальних джерел. В його творчій науковій спадщині не лише монографії, збірники статей, навчальні посібники, але і археографічні видання, в тому числі і з історії археографії [17]. Серед дослідних проблем, що принесли йому авторитет визнаного історика – це (на той час недостатньо вивчені) питання боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення радянської влади в Україні, утворення Української радянської держави та початкового етапу її розвитку. Йому також першому в українській історіографії належать узагальнюючі праці, що висвітлюють історію рад радянських робітничих і селянських депутатів в Україні під час підготовки і проведення Жовтневої революції, українського національного руху в цей період та ін. [28, с. 11]. Однією із найголовніших наукових праць вченого з цієї проблематики стала робота, присвячена перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні [18].

Отже, глибоке знання радянського періоду історії України, а також архівних матеріалів дозволило С. М. Королівському поєднувати дослідну і археографічну роботу. Результатом цього стала підготовка під його керівництвом і за його редакцією та вступними статтями фундаментального п'ятитомного видання збірок документів і матеріалів з історії Жовтневої революції на Україні [28, с. 13]. Він також був відповідальним редактором тритомного видання збірника документів з історії громадянської війни на Україні [6] та автором джерелознавчих оглядів документів і рецензій на пугівники (в тому числі і тематичні) по фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, що вийшли у 1960 та 1961 рр. [29, с. 28, 31].

З середини 1950-х рр. посаду професора кафедри історії Росії факультету зайняв провідний архівознавець (на початку 1930-х рр. очолював архівознавчий факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти) К. К. Шиян [33, с. 318]. Його наукові інтереси проявлялися в межах традиційних для того часу наукових проблем історичної науки. Свої дослідження він присвячував аграрній історії дорадянського часу, розвитку подій Жовтневої революції у Харкові, відбудови промисловості та участі у ній робітничого класу та ін. [33, с. 318]. Як архівіст-археограф він укладав збірки документів з історії харківських заводів, та редагував збірки документів, присвячені історії робітничого класу в Україні [24].

Археографічна робота на факультеті з цього часу пов'язана і з діяльністю видатного джерелознавця і архівознавця професора І. Л. Шермана (1912–1989). До викладацької діяльності в університеті він мав достатній досвід архівної роботи (займав посаду директора Центрального історичного державного архіву давніх актів УРСР (Харків), а також вченого археографа Головного архівного управління

НКВС СРСР). І. Л. Шерман неодноразово виступив як упорядник і редактор важливих збірників документів з історії громадянської війни та села 1920–1930-х рр. Зокрема, у 1957 р. за його участю було підготовлено документальний збірник «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)» [25]. У 1961 він редагував збірник «Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр.», документи якого розкривають історію радянських державних органів і громадських організацій [16].

У 1960-ті рр. значно активізувалося використання архівних документів. Зокрема, це підготовка різноманітних документальних наукових видань, публікація у періодичній печаті, на радіо та телебаченні [34, с. 36]. В цей же період серед уже згаданих професорів історичного факультету до археографічної діяльності долучався і засновник кафедри історіографії, допоміжних історичних дисциплін і методики історії видатний вчений історіограф, професор В. І. Астахов (1922–1972). Він не лише займався проблемами історіографії та джерелознавчими студіями, але виступив і в якості редактора збірника документів «Артем на Україні», що був виданий у Харкові у 1961 р.

Серед викладачів університету цього періоду, що в своїй науковій діяльності надавали великого значення виявленню, вивченню і виданню архівних документів з історії України слід згадати професора І. К. Рибалку. Зокрема, під його керівництвом і за його участю було підготовлено і видано чотири збірники документів, присвячених проблемам історії селянства та громадянської війни [10, с. 7]. Однією із перших його археографічних праць стало редагування опису документальних матеріалів фонду Р-257 Центрального Державного архіву Жовтневої революції (Харків), присвяченого діяльності Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян [3]. Виконуючи завдання, що ставилося перед архівістами – широкого розкриття історії робітничого та селянського рухів на Україні, у 1959 р. за загальною редакцією І. К. Рибалки (1919–2001) була видана збірка документів «Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки, 1926–1932» [2]. Через декілька років (1968) за його ж загальною редакцією був підготовлений збірник документів і матеріалів «Комітети незаможних селян України (1920–1933)» [15].

У 1960–1967 рр. вийшло ряд збірників документів, присвячених історії громадянської війни в Україні. Зокрема, до першого тому трьохтомного видання збірника документів і матеріалів «Громадянська війна на Україні, 1918–1920» вступну частину підготував І. К. Рибалка [6]. Він також був редактором і автором ґрунтовної вступної статті до підготовленого колективом Харківського обласного архіву збірника документів і матеріалів «Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.» [30], що вийшов із друку у 1973 р. [29, с. 36]. До авторського колективу цього збірника

входила і співробітниця історичного факультету Є. П. Шаталіна, яка у 1973 р. захистила під керівництвом професора І. Л. Шермана дисертацію за темою «Радянська археографія громадянської війни та іноземної військової інтервенції на Україні (1920–1941)». Згаданий вище збірник вміщував цікаві документи із архівних фондів Центральних архівних фондів СРСР та України, а також харківських архівів. Поряд з архівними документами тут були розміщені і матеріали періодичного друку, головним чином, більшовицьких партійних і радянських часописів 1918–1920 рр.

Всього за період 1944–1973 рр. харківські архівознавці у співпраці з істориками університету видали біля 15 збірників документів.

У 1980 роки публікаційна робота архіву дещо згортається. Але з початку 1990-х рр., в умовах здобуття Україною незалежності, спостерігається активізація археографічної діяльності архівних працівників і істориків. Цьому сприяло зростання наукового та суспільного інтересу до української історії, створення двох спеціальних архівно-археографічних науково-дослідних установ: Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Всеукраїнського науково-дослідного інституту архівознавства та документознавства, що також спричинило необхідність організації підготовки спеціалістів в галузі архівної справи. Це привело до відкриття в системі історичної освіти нової спеціальності «Архівознавство» [8]. На історичному факультеті Харківського університету така спеціальність була введена при кафедрі історіографії, джерелознавства та археології у 1995 р. [8, с. 185, 186]. Це дозволило розширити викладання спеціальних архівознавчих курсів. З цього часу, серед інших дисциплін, для студентів нової спеціальності читається і курс «Археографія».

Випускники кафедри для наукового дослідження, серед інших, обирають теми дисертацій, основою яких є джерелознавчий аналіз документальних фондів обласного архіву. Зокрема, при кафедрі, на основі аналізу документальних комплексів фондів ДАХО, під керівництвом професора С. М. Куделка, були підготовлені дисертації Г. Ю. Канішевим «Документи робітничо-селянських інспекцій Харківщини 1920–1934 рр.» [12] та Ю. Л. Селевич «Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.» [27]. Результатом багатолітньої творчої співпраці архіву і факультету стало також обрання керівниками Харківського відділення Спілки архівістів України професора А. І. Епштейна, а потім доцента Б. П. Зайцева. (Нині голова відділення цієї Спілки – директор ДАХО Л. М. Момот).

Державний архів Харківської області в нових умовах, при ініціативі тодішнього директора В. В. Резнікової, став також одним із активних учасників процесу видання архівних документів. До підготовки археографічних збірників документів із фондів ДАХО значну увагу

приділяли і викладачі історичного факультету А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, В. В. Калініченко, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов та ін. У 1992 р. було започатковане видання серії збірок документів і матеріалів із фондів обласного архіву під назвою «Старовинні міста Харківщини». Завданням цієї серії упорядники вбачали оприлюднення найцікавіших документів із фондів обласного архіву Харківської області, що розкривали історію найдавніших міст Слобідської України. Відкрили зазначену серію збірки документів, присвячені м. Валкам та м. Зміюву. В наступні роки авторським колективом була презентована в документах історія: м. Чугуїва (1993), м. Вовчанська, м. Ізюма, м. Краснокутська, м. Куп'янська (1994), м. Богодухів та м. Золочіва (1995) [20, с. 129]. Редактором цієї серії виступив професор А. І. Епштейн, до складу редакційної колегії входили вчені факультету Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов, С. В. Потрашков.

З 1993 Державним архівом Харківської області була розпочата друга серія археографічних видань – збірників архівних документів і матеріалів «Краю мій, Слобожанщино!». Головним редактором якої став професор історичного факультету Б. К. Мигаль, а більшу частину членів редакційної колегії також склали співробітники факультету – А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. В. Потрашков. Розпочато її було збіркою документів та матеріалів, присвячених с. Бабаї. Протягом 1994–1995 рр. вийшла збірка документів «Харківський район» у двох частинах. У 1995–1996 рр. у двох частинах були видані документи, присвячені одному із найстаріших містечок Слобожанщини «Мерефі», у 1996 р. – «Огульці» 1997 – «Лебедин», 1998 – «Артемівка», «Дергачі», 1999 – «Кегичівський район». Це – цінні збірники документів, які, на основі публікації архівних матеріалів, розповідають про минуле рідного краю, його матеріальну і духовну культуру. Вперше архівні матеріали стали доступними для широкого загалу, а кожен читач отримав унікальну можливість відчутти співпричетність до багатовікової історії свого краю. Кожна збірка серії – це підбір найцікавіших архівних документів, які розповідають про історію заселення та географію окремих населених пунктів Слобожанщини, сільське господарство, промисловість, торгівлю, благоустрій, духовне життя населення та ін. Документи у збірниках систематизовані за тематичними розділами, тексти подані мовою оригіналу, без коментарів. В деяких випадках документи друкувалися скорочено, іноді до документів подані короткі довідки. Хронологічно збірники охоплюють період від початку заселення Слобожанщини до середини ХХ с. і розкривають, на основі раніше не опублікованих оригінальних документів, повсякденне життя слобожан, їх побут, культуру, духовність.

Підтримку в університетських колег архівні працівники знайшли і при започаткуванні у 2003 р. нової документальної серії «Слобожанські родоводи». Перший випуск «Село Лозова, Богодухівський район: Збірник архівних документів 1880–1890 рр.», представляє собою зібрання метричних книг Різдвяно-Богородицької церкви с. Заброди Богодухівського району. Передмову до цього видання підготував професор історичного факультету С. І. Посохов, а до редакційного колективу входив професор С. М. Куделко.

У 2004 р. у зв'язку з підготовкою до святкування 350-річчя міста Харкова було підготовлено на основі документальних фондів харківських архівів новий збірник «Харків: Збірник архівних документів і матеріалів», де головним редактором також виступив С. І. Посохов. Результатом одного із останніх спільних видавничих проєктів обласного архіву, історичного факультету, Центру краєзнавства університету та Академічної бібліотеки Латвійського університету став збірник «Латыши на Харьковщине» [19]. Головним редактором якого став декан факультету, доктор історичних наук, професор С. І. Посохов, а членом авторського і редакційного колективу став професор факультету, директор Центру краєзнавства С. М. Куделко.

Багаторічні дослідження з історії українського селянства, опрацювання багаточисленних документів в архівних фондах України і Росії, дозволили і професору факультету, історично-аграрнику В. В. Калініченку провести велику роботу по редагуванню документальних видань, присвячених проблемам Голодомору в Україні [5].

До археографічної діяльності можна віднести і підготовку та публікацію архівних документів на сторінках періодичного друку. Зокрема, один із провідних архівістів-археографів університету Б. П. Зайцев, у зв'язку з 200-літтям Харківського університету, започаткував у газеті «Харківський університет» та в інших періодичних виданнях публікацію серії документів присвячених історії університету. Самостійно та у співавторстві із викладачами історичного факультету Ю. Й. Журавським, С. М. Куделком, Б. К. Мигалем, С. І. Посохом на сторінках «Харківського університету» та журналу «Universitas» була опублікована і продовжує публікуватися значна частина архівних документів і матеріалів із фондів ДАХО, архіву Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [1, с. 6; 21]. У 2003 р. в одному із номерів «Харківського альманаха» Б. П. Зайцев, разом із співробітником Харківського архіву О. С. Гніздило опублікував документи присвячені діяльності Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини [14].

В останні роки факультет активізував співпрацю з Центральним державним науково-технічним архівом України (м. Харків). Це

проявляється у підготовці і проведенні спільних виставок, а також підготовці до публікації документів. Зокрема, викладачі факультету виступають рецензентами збірників документів. Наприклад, С. М. Куделко виступив рецензентом путівника [32] та історичного нарису за документами архіву «Роки війни і відбудови» [26].

Таким чином, на історичному факультеті в усі часи розвивалася співпраця з архівними установами міста по підготовці і виданню документів, завдяки якій у II половині XX – на початку XXI ст. була підготовлена і видана значна кількість документальних збірок. Археографічні видання є також відображенням суспільних та наукових інтересів в певний історичний період. Тому співпраця історичного факультету і обласного архіву виходила як з науково-дослідних тем науковців, так і завдання розвитку історичної науки, краєзнавства, архівознавства, забезпечення документальною базою наукових і освітніх завдань, що давало можливість більш широкого доступу до архівних документів істориків, краєзнавців, громадськості.

Примітки

1. Борис Петрович Зайцев (к 80-летию со дня рождения): Библиографический указатель / Сост. В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая. – Х., 2007.
2. *Борьба* трудящихся Харьковщины за постройку фундамента социалистической экономики, 1926–1932: Сб. док. и мат. / Упор. М. П. Авдушева, В. О. Вострикова, Л. В. Гусева [Ред. И. К. Рибалка]. – Х., 1959.
3. *Всеукраїнський* центральний комітет незаможних селян: Опис документальних матеріалів фонду 3-257: Крайні дати док. мат., 1920–1933 рр. / ЦДАЖР УРСР; склад. О. Є. Кривошеева / Ред. И. К. Рибалка. – Х., 1957.
4. *Гніздило О. С., Зайцев Б. П.* Відзначення в Харкові професійного свята працівників архівних установ / О. С. Гніздило, Б. П. Зайцев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. – Серія: Історія. – Вип. 36. – № 633.
5. *Голодомор* 1932–1933 років на Харківщині. – Х., 2008.
6. *Гражданская* война на Украине, 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – К., 1967.
7. *Зайцев Б. П., Куделко С. М.* Источниковедение на кафедре историографии, источниковедения и археологии / Зайцев Б. П., С. М. Куделко // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1-2 ноября 1994 г. – Х., 1994.
8. *Зайцев Б. П., Павлова О. Г.* Викладання архівознавства на історичному факультеті Харківського університету (1964–2006 рр.) /

- Б. П. Зайцев, О. Г. Павлова // Методичний вісник історичного ф-ту ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5.
9. *Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині*: Зб. док. – Х., 1944.
  10. *Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик / Вст. ст. В. В. Калініченко. Упоряд. Ю. Г. Шевченко, В. Д. Прокопова. – Х., 1999.*
  11. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.*: Зб. док. і мат: у 3-х т. / Ред. кол. І. Х. Ганжа, Л. В. Гусева, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман та ін. – К., 1962–1965.
  12. *Каніщев Г. Ю.* Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920–1934 рр. як історичне джерело: автореф. дис... канд. іст. наук / Г. Ю. Каніщев. – Дніпропетровськ, 2003.
  13. *Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 40 років. – Х., 2004.*
  14. *К истории Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины / О. С. Гнездило, Б. П. Зайцев // Харьковский историографический альманах. – 2003. – Весна–лето.*
  15. *Комітети неможлих селян України (1920–1933)*: Зб. док. і мат. – К., 1968.
  16. *Комітети неможлих селян Харківщини 1920–1933 рр.*: Зб. док. і мат. – Х., 1961.
  17. *Короливский С. М.* Вопросы истории и археологии Великой Октябрьской социалистической революции на Украине / С. М. Короливский. – Х., 1969.
  18. *Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. І.* Победа Советской власти на Украине / С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко – М., 1967.
  19. *Латыши на Харьковщине*: Сб. документов и материалов / Гос. архив Харьковской обл. Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского университета. – Х., 2011.
  20. *Момот Л. М.* Творче співробітництво кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ з Харківським обласним державним архівом / Л. М. Момот // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1-2 ноября 1994 г. – Х., 1994.
  21. *Основні джерела з історії Харківського університету / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // Харьковский историографический альманах. – 2002. – Осень.*

22. *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ / Ю. А. Прилепішева // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002.
23. *Подготовка* Великой Октябрьской социалистической революции на Украине: Сб. док. и мат. – К., 1955.
24. *Промышленность* и рабочий класс Украинской СРСР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): Сб. док. и мат. / К. К. Шиян, П. П. Бачинський и др. – К., 1964.
25. *Радянське будівництво* на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. док. – Х., 1957.
26. *Роки війни і відбудови*: Історичний нарис за документами ЦДНТА України / Авт.-упор. Н. В. Миргород, А. О. Алексеєнко. – Х., 2006.
27. *Селевич Ю. Л.* Діяльність Харківської духовної консисторії в ХІХ–на початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Ю. Л. Селевич. – Х., 2010.
28. *Степан* Мефодійович Королівський: Біобібліограф. покажчик / Вст. ст. І. К. Рибалки. – Х., 1972.
29. *Харьков* и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907: Сб. док. – Х., 1955.
30. *Харьковщина* в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сб. док. и мат. / Сост. Н. К. Калюжная, Л. Ф. Майстренко, В. К. Онищенко и др. – Х., 1965.
31. *Харьковщина* в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат. / Сост. А. И. Бурик, Е. В. Дягилев, Н. К. Калюжная, Е. П. Шаталина и др. / Под ред. И. К. Рыбалки. – Х., 1973.
32. *Центральний державний науко-технічний архів* в Україні: Путівник / Авт.-упорядн. А. О. Алексеєнко, М. А. Балишев, О. Є. Дождьева, С. В. Семенов. – Х., 2009.
33. *Шиян* Кир Карлович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету / Уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. – Т. 2: Історики. – Ч. 2: 1933–2000 рр.
34. *Шульга Л. Г.* Очерки истории Государственного архива Харьковской области (по воспоминаниям бывшего директора архива) / Л. Г. Шульга. – Х., 2008.

**Проблемы истории русского консерватизма в
научном наследии В. О. Ключевского и
П. Н. Милюкова**

Руднев М. А.

Руднев М. А. Проблемы истории российского консерватизму у науковій спадщині В. О. Ключевського та П. М. Мільюкова. На матеріалі головних узагальнюючих та історіографічних праць В. О. Ключевського та П. М. Мільюкова розглядається представлена у них трактовка основних проблем і феноменів історії раннього російського консерватизму (друга половина XVIII - перша чверть XIX ст.)

Ключові слова: російський консерватизм, історіографія, трактовка, В. О. Ключевський, П. М. Мільюков.

Руднев М. А. Проблемы истории русского консерватизма в научном наследии В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова. На материале главных обобщающих и историографических работ В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова рассматривается представленная в них трактовка основных проблем и феноменов истории раннего русского консерватизма (вторая половина XVIII - первая четверть XIX в.)

Ключевые слова: русский консерватизм, историография, трактовка, В. О. Ключевский, П. Н. Милюков.

Rudnev M. A. The Problems of the Russian Conservatism History in the V. O. Kliuchevsky's and P. N. Miliukov's Scientific Heritage. On the materials of the main historical generalizing and the historiographical works of V. O. Klyuchevsky and P. N. Milyukov their treatments of the key problems and phenomena of the early history of the Russian conservatism from the XVIII century up to the first quarter of the XIX century are considered.

Keywords: Russian conservatism, historiography, treatment, V. O. Klyuchevsky, P. N. Milyukov.

Всесторонний и результативный историко-научный анализ историографии русского консерватизма в период ее генезиса и «первоначального оформления» невозможен в отрыве от более широкого контекста становления истории общественной мысли как относительно самостоятельной отрасли исторического знания. Применительно к России речь идет о процессе, начальный этап которого приходится на 1850-е – 1870-е гг. Отдельным, в
© Руднев М. А.

хронологическом отношении несколько запоздалым фрагментом дооктябрьской историографии русского консерватизма можно считать освещение и трактовку некоторых основных аспектов его раннего исторического бытия на страницах синтетических реконструкций и обзоров истории России, принадлежащих перу виднейших отечественных историков конца XIX – начала XX вв., ключевое место среди которых принадлежит «Курсу русской истории» В. О. Ключевского, а также – в научных трудах по истории русской культуры и общественно-политической мысли как ее специфической составляющей, чей хронологический ряд открывают трехтомные «Очерки по истории русской культуры» его университетского ученика П. Н. Милюкова.

В первом случае речь идет о заключительной V части «Курса...», оставшейся незавершенной (на момент своей кончины в мае 1911 г. автор успел подготовить к печати примерно треть ее текста). Впервые она была издана в 1921 г. его учеником Я. Л. Барсковым на основе литографии лекций В. О. Ключевского, записанных им еще в 1883–1884 гг.

Следует отметить тот примечательный и, по всей видимости, закономерный факт, что главным, а в ряде случаев – единственным предметом исследовательского интереса профессиональных ученых-гуманитариев, впервые обратившихся к истории русского консерватизма второй половины XVIII в. (не исключая В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова), стала социально-политическая программа Екатерины II, озвученная ею в «Большом Наказе» Уложенной комиссии 1767–1768 гг. При этом в исторической науке последних десятилетий XIX в. проблема идентификации упомянутой «программы» по линии водораздела «консерватизм-либерализм» еще не ставилась напрямую. Тем не менее, вопрос о характере идейного наследия Екатерины II (воплощенного для первых его исследователей почти исключительно в «Большом Наказе») и политики «просвещенного абсолютизма» в целом уже обретал дискуссионные очертания, чем закладывалась основа для последующей историографической традиции.

Что касается В. О. Ключевского, то он, избегая каких-либо прямых идентификационных оценок «политических идей» императрицы (наподобие «либерализма», «консерватизма», «охранительства»), недвусмысленно высказывал столь характерное для него скептическое отношение к фактически общераспространенной в дореволюционной либеральной (как и в современной российской) историографии версии об очевидной и даже радикальной прогрессивности ее реформаторской программы применительно к историческим реалиям послепетровской России и об искреннем усвоении ею философско-идеологических постулатов умеренного крыла французского просветительства (прежде всего, Ш. Л. Монтескье), реализовать которые на практике помешали

лишь «внешние», объективные факторы. Со своей стороны знаменитый историк характеризует Екатерину II как сугубого прагматика, правительницу, «свободную от политических убеждений», которая «хотела вести чисто личную политику, не прикрываемую... хотя бы только совещательным, но законно оформленным и ответственным учреждением» [очевидно, речь идет о постоянно действующем, выборном сословно-представительном органе – М.Р.], оберегая унаследованный ею режим абсолютной монархической власти от «всяких попыток дать закономерный строй верховному управлению» [6, с. 75, 65-66].

В самом факте созыва Уложенной Комиссии и написания «Большого Наказа» автор «Курса русской истории» усматривал стремление «покрыть этот туземный факт» своей «не только неограниченной, но и неопределенной, лишенной всякого юридического облика» власти заимствованными у французских просветителей «идеями века», которые прошли «в ее уме» предварительную обработку, «не выпуская, однако из рук ни одной нити самодержавия» [6, с. 66, 75]. При этом знаменитый историк не отрицает того очевидного обстоятельства, что, согласно так и не доведенному до своего логического завершения и, в конечном счете, отброшенному самой Екатериной «конституционному проекту» (феномен Уложенной комиссии 1767–68 гг.), «самодержавная власть... получала новый облик», афористически, на грани парадокса, определяемый им как нечто «вроде конституционного абсолютизма» [6, с. 75].

Следующей страницей научного творчества В. О. Ключевского, имеющей непосредственное отношение к историографии русского консерватизма, можно считать характеристику идейного наследия М. М. Щербатова (в том числе, его деятельности в качестве депутата Уложенной комиссии). «Щербатовский сюжет» присутствует не только в V части «Курса русской истории», но и, в значительно большей мере, в его главной историографической работе, «Лекциях по русской историографии» (сохранились в студенческой записи 1892 г. с последующей авторской правкой и были впервые опубликованы лишь в советское время, в VIII томе «Сочинений» (1959 г.).

Характеризуя депутатскую деятельность своего далекого предшественника на поприще изучения русской истории, В. О. Ключевский наибольшее внимание уделял борьбе М. М. Щербатова и его единомышленников за отмену и пересмотр законодательных положений петровской «Табели о рангах», которые устанавливали возможность получения дворянства путем выслуги (т.е. достижения определенного офицерского или гражданского чина), а также против притязаний купечества на владение крепостными крестьянами (на «право населенного землевладения»). В последнем случае, по словам В. О. Ключевского, «надобно было изобресть высшие государственные соображения для оправдания его исключительной

принадлежности дворянству, т.е. надобно было выступление князя Щербатова: это была его роль в Комиссии» [6, с. 89].

Автор «Курса русской истории» обращал внимание слушателей на тот примечательный факт (который не пользовался особой популярностью в последующей, особенно в советской историографии), что М. М. Щербатов, активно выступавший за сохранение и даже укрепление крепостного права, был, тем не менее, решительным противником продажи крестьян «без земли в розницу». При этом, по версии В. О. Ключевского, «князь не полагался на дворянскую стыдливость, зная, как охотно дворяне торгуют крепостными в розницу, и ...высказал твердую уверенность, что Комиссия законом запретит продажу людей поодиночке без земли – постыдное дело...» [6, с. 90]. «Так речь, направленная против купеческого притязания, невольно повернулась у оратора против своей же дворянской братии», - отмечает автор «Курса русской истории» [6, с. 90].

Что касается исторических работ князя Михаила, то наибольшее внимание Ключевского-историографа (разумеется, наряду с главным щербатовским трудом, «Историей Российской от древнейших времен») привлекает широко известный памфлет «О повреждении нравов в России». В «записке» М. М. Щербатова В. О. Ключевский обнаруживает явное присутствие ретроспективной социально-политической утопии: «Для того чтобы это повреждение выступило ярче, для контраста Щербатов... рисует идиллическую картину древнерусской жизни, выставляя на первый план почет, которым пользовались тогда роды (т.е. аристократия)» [7, с. 219]. По его словам, в своих заключительных «соображениях о том, как можно исправить зло... Щербатов рисует идеал русского государя, который будет награждать добродетель без всякого пристрастия, будет уметь разделять власть: что принадлежит учрежденным правительствам и что на себя принять» [7, с. 219]. «Основную мысль» (или «тенденцию») щербатовского сочинения, В. О. Ключевский формулирует следующим образом: «Он сын людей 1730 г.; он воспитан в традициях кружка верховников; он мечтает о том времени, когда Россия опять устроится в боярскую аристократическую монархию» [7, с. 219].

Следует заметить, что сегодня подобная трактовка идеологической программы М. М. Щербатова – как чисто ретроспективной, аналогичной проекту «верховников» 1730 г. – выглядит крайне упрощенной и, по большому счету, устарелой. В данном случае не замеченной В. О. Ключевским осталась важнейшая «просвещенческая» парадигма мировоззрения основоположника русского дворянского консерватизма, обусловленная сильнейшим влиянием на него французской просветительской («вольтерьянской») философии. Как известно, самым зримым и радикальным результатом этого влияния стал щербатовский воинствующий антиклерикализм, отчетливо

проявившийся в «Истории российской от древнейших времен», и особенно – масонская еретическая химера «естественной религии», обнаруженная им в утопическом романе «Путешествие в землю Офирскую...» и обнаруживающая пугающее сходство с робеспьеровским культом «Верховного существа», который был на короткое время введен в революционной Франции в период якобинского террора (кстати, всего лишь через несколько лет после смерти М. М. Щербатова).

К научно-историческому творчеству и, соответственно, к идейному наследию Н. М. Карамзина В. О. Ключевский обращался в двух «малоформатных» незаконченных историографических текстах, опубликованных лишь спустя много лет после смерти автора, в 1970-х – 1980-х гг.: в «Обзоре историографии с царствования Иоанна Грозного...» (1891, 1895 гг.) и в цикле отрывков с общим названием «Н. М. Карамзин», написанных, согласно условной датировке публикаторов, не ранее 4 марта 1898 г.

В первой из указанных работ знаменитый историк напоминает о том, что «Карамзин был едва ли не первый русский писатель, почувствовавший, что движение, начатое французской революцией, кончится полным крушением идей, которыми оно было подготовлено, проповедью которых, по крайней мере, оно началось», – причем, на заре своей творческой деятельности сам бывший «приверженцем этих идей» [8, с. 156-157]. В общеевропейском духовно-интеллектуальном контексте Н. М. Карамзин, согласно заключению его «младшего коллеги», предстает как «один из тех многочисленных в тогдашней Европе мыслителей, которые, пережив политическое крушение своих любимых идей [просветительских – М. Р.], т.е. идей XVIII века, теряли веру в их внутреннюю логическую доброкачественность и из философов-либералов превращались в консервативных противников реформ, недостаточно подготовленных историей» [8, с. 157].

В следующей, собственно «карамзиноведческой» работе (упомянутый цикл трех одноименных отрывков) В. О. Ключевский дает краткую афористическую характеристику идейной эволюции «последнего летописца», тезисность и несколько вызывающий лаконизм которой обусловлены, очевидно, подготовительным (конспективным) характером этого незавершенного текста: «Оптимизм, космополитизм, европеизм, абсолютизм [?! – М. Р.], республиканизм... – оставлены. Остался sentimentalным моралистом XVIII в. и приверженцем просвещения как лучшего пути к доброй нравственности, которая – основание государственного развития и благоустройства... Наблюдения и принесенные ими разочарования превратили его из либералиста в консерватора-патриота» [5, с. 276].

Основополагающая идеологема, отстаиваемая Н. М. Карамзиным «в спорах о лучшем образе правления для России» [очевидно, во время

работы над «Запиской о древней и новой России» – М. Р.] в крайне упрощенном тезисном изложении В. О. Ключевского звучит следующим образом: «...Россия прежде всего должна быть великою, сильною и грозною в Европе, и только самодержавие может сделать ее таковою» [5, с. 277]. Это «убеждение, вынесенное из наблюдения над пространством, составом населения, степени его развития, международным положением России», Н. М. Карамзин, используя «метод опрокинутого [в прошлое? – М. Р.] исторического силлогизма», «превратил в закон основной исторической жизни России», который, в передаче его «младшего коллеги», гласит, что, поскольку «самодержавие – коренное начало русского государственного порядка», то, следовательно, его развитие – основной факт русской исторической жизни, самая сильная тенденция всех ее условий» [5, с. 277].

Как уже было сказано, первым обобщающим исследованием по истории русской общественно-политической мысли можно по праву считать трехтомные «Очерки по истории русской культуры» историка «школы Ключевского» и будущего лидера кадетской партии П. Н. Милокова, а точнее – их третий том под названием «Национализм и европеизм», впервые опубликованный в 1899–1902 гг. в журнале «Мир Божий». К большому сожалению для историографа русского консерватизма и общественной мысли в целом изложение материала в нем доведено лишь до конца XVIII в., т.е. до екатерининской эпохи включительно.

Переходя к анализу непосредственно интересующих нас сюжетов главного исторического труда П. Н. Милокова, следует напомнить о том, что первый элемент названия его III тома («Национализм и европеизм») в ранних (дооктябрьских) публикациях интерпретировался автором как «официальная доктрина, противоположная всякой «общественности» [кавычки П. Н. Милокова – М. Р.] [10, с. 3]. Однако в обновленном парижском издании 1930 г. он счел более предпочтительной лапидарную характеристику «национализма» как «хранителя традиционных воззрений» - гораздо более широкую в содержательном отношении и не предполагающую его обязательный «официальный» статус [10, с. 3].

П. Н. Милоков, как и его университетский учитель В. О. Ключевский, избегает какой-либо точной «направленческой» идентификации социально-политической программы Екатерины II, однако максимально акцентирует внимание на ее авторитарном характере, который исключал сколько-нибудь реальное «соучастие» образованного общества и, тем более, народных масс в претворении ее в жизнь. «Реформаторская роль Екатерины представлялась ей по существу своему совершенно личной» [10, с. 261].

При этом будущий лидер кадетской партии решительно отводит обвинение в адрес императрицы в позднейшей «измене» [кавычки

П. Н. Милокова – М. Р.] ...либеральным взглядам ее молодости», выразившейся в дальнейшей откровенно продворянской политике и особенно – в жестком охранительном курсе последних лет ее правления (1789–1796 гг.), указывая на то любопытное обстоятельство, что умеренно-просветительские взгляды из идейно-философского арсенала Монтескье и Вольтера «были впервые усвоены ею в ...смягченной, ни к чему не обязывающей форме» [10, с. 255]. Исходя из подобной трактовки екатерининского «вольтерьянства» будущий лидер кадетской партии, вслед за своим учителем В. О. Ключевский приходит к заключению, что в основе внутренней политики императрицы (во всех ее очевидных и кажущихся поворотах) лежала «идеология» политического прагматизма («полная свобода от какой бы то ни было доктрины... – а вовсе не подчинение какой-нибудь передовой доктрине») [10, с. 341].

Первый и самый существенный с идеологической точки зрения поворот социально-политического курса императрицы – «вольтерьянки» П. Н. Милоков связывает с драматическими событиями пугачевского бунта 1773–1775 гг., когда она, в первую очередь, из прагматических соображений, «поспешила – еще во время самой борьбы [с пугачевцами – М. Р.] и в интересах ее успеха – признать свое дело солидарным с делом дворянства», распростившись, таким образом, с «просвещенческо-абсолютистским» идеалом всесословной политики [10, с. 319]. При этом автор «Очерков по истории русской культуры» отмечает более «долгосрочную» и, соответственно, более глубокую идейную мотивацию перехода Екатерины к откровенно продворянской политике, усматривая в этом результат воздействия на нее консолидированной позиции представителей «благородного сословия» в Уложенной комиссии («всего того, что было сказано и сделано депутатами ее Комиссии от собственного имени дворянства» и было хорошо известно ей «из наказов и речей, из прений и баллотировок...») [10, с. 320].

Согласно аксиоматичному заключению М. Г. Вандалковской, автора книги «П. Н. Милоков, А. А. Кизеветтер: История и политика» (М., 1992), П. Н. Милоков, в полном согласии со своими предшественниками на научно-историческом поприще (В. А. Бильбасов, И. И. Дитятин и др.), делит екатерининское правление на два этапа, первый из которых «связан с увлечением просветительскими идеями западноевропейских мыслителей и разумно-критической настроенностью по отношению к официальной власти (Наказ 1767 г., Уложенная комиссия); второй – с сознательной и откровенно выраженной защитой сословных привилегий дворянства, продолжавшейся до конца ее жизни» [1, с. 228].

Трактовка автором «Очерков по истории культуры» идейного наследия М. М. Щербатова в целом опирается на его умозрительную

концепцию о якобы последовательном намерении Екатерины II создать «цельную националистическую теорию», которая бы имела официальный статус. При этом, по версии П. Н. Милюкова, «отвлекаемая другими делами и мыслями – в том числе либеральными [! – М. Р.], – Екатерина не занялась систематизацией своих националистических взглядов...», однако «несколько раз пробовала поставить эту задачу другим лицам, которых поочередно приближала к себе» [10, с. 427]. К сменявшим друг друга доверенным лицам, которым она якобы намеревалась поручить роль официального идеолога, автор «Очерков по истории русской культуры» причисляет М. М. Щербатова, Н. И. Новикова (?!) и И. Н. Болтина [10, с. 427].

В противоположность исходящей от В. О. Ключевского удручающе односторонней и статичной характеристике щербатовского мировоззрения автор «Очерков по истории русской культуры» максимально акцентирует его эволюционирующий характер как результат идейной трансформации, пережитой основоположником дворянского консерватизма: «Взгляды Щербатова эволюционировали и надо различать Щербатова в годы приближения к Екатерине от того же кн. Щербатова годов взаимного недовольства и раздражения» [10, с. 427]. При этом «Щербатов в оппозиции», по версии автора «Очерков по истории русской культуры», оставаясь, «правда, деистом в теории ...на практике все больше подчеркивает свою приверженность к традиционной вере в противоположность безверию и вольтеррианству Екатерины» и «обнаруживает все более резкие симпатии к аристократической идее в противоположность даже тем льготам, которые Екатерина дала дворянству и которые кажутся ему недостаточными, а подчас и оскорбительными» [10, с. 427]. П. Н. Милюков афористически резюмирует общее направление идейной эволюции основоположника русского дворянского консерватизма: «Щербатов первых годов был полон веры в предстоящее «смягчение нравов» путем рационального законодательства. Щербатов последнего времени говорит уже только о «повреждении нравов» и ядовито констатирует полное фиаско просвещенного абсолютизма» [10, с. 428].

В отличие от В. О. Ключевского, который, как уже было сказано, изображал М. М. Щербатова всего лишь как «старого, доморощенного ультраконсерватора» и «сына людей 1730 г.» (т.е. «верховников»), автор «Очерков по истории русской культуры» интерпретирует указанную трансформацию его политического идеала прежде всего как результат «внешних» (западноевропейских) интеллектуально-идеологических влияний: «Его идеалом была вначале сословно-конституционная монархия Монтескье. Позднее он переносит свои симпатии отчасти на старый шведский порядок, в котором дворянский

элемент был еще сильнее, аристократичнее и сплоченнее, а монархический слабее, чем в старой Франции» [10, с. 428].

Однако наибольшее внимание автора «Очерков по истории русской культуры» привлекает «целая историческая система», якобы «построенная» М. М. Щербатовым в трактате о «О повреждении нравов в России». П. Н. Милюков отмечает, что ее «описательная сторона... верна и поучительна», но «его объяснения [причин «повреждения нравов» – М. Р.] – почти исключительно моралистические – поверхностны и мелки» [10, с. 428].

Исходя из сказанного автор «Очерков по истории русской культуры» констатирует тот очевидный для него факт, что для выполнения гипотетического «заказа» Екатерины II на создание официальной идеологии «одних симпатий к старине и к мнимой цельности тогдашних [допетровских – М. Р.] нравов оказалось недостаточно» и поэтому, в случае с М. М. Щербатовым, «националистическая теория осталась непостроенной» [10, с. 428]. Более того, по версии П. Н. Милюкова, «раньше, чем все это могло выясниться окончательно [? – М. Р.] Екатерине стало ясно, что Щербатов для нее, при всех своих консервативных тенденциях, слишком либерален» и, «вероятнее всего... это и было главной причиной ее охлаждения» к своему государственному историографу (очевидно, неслучайно занимавшему эту должность лишь очень короткое время) [10, с. 429].

В завершение нашего проблемно-историографического обзора следует отметить то очевидное обстоятельство, что работы В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова, непосредственно посвященные социально-политической «программе» Екатерины II, основоположникам и виднейшим представителям русского дворянского консерватизма (М. М. Щербатов, Н. М. Карамзин) и содержащие оригинальную оценочную трактовку их идейного наследия, – несмотря на свой относительно скромный «удельный вес» в общем контексте научного творчества двух выдающихся историков – оказали значительное (а в некоторых случаях, определяющее) влияние на последующую историографию русской общественно-политической мысли. Причем в данном случае речь идет не только об отечественной исторической науке (в первую очередь, о ее либерально-кадетском (в том числе эмигрантском) и леворадикальном «сегментах»), но и о зарубежной (например, в лице неизвестного американского историка-русиста и советолога Р. Пайпса, чья общая концепция истории России и ее общественного сознания сформировалась под сильным воздействием милюковских «Очерков по истории русской культуры»). Именно поэтому соответствующие страницы творческого наследия В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова должны стать одним из «краеугольных камней» будущего обобщающего монографического

исследования историографии отечественного допартийного консерватизма и официальной идеологии российского самодержавия (в данном случае, послепетровского абсолютизма), необходимость, в создании которой давно назрела.

Примечания

1. *Вандалковская М. Г.* П. Н. Милуков, А. А. Кизеветтер: История и политика / М. Г. Вандалковская. – М., 1992.
2. *Гросул В. Я.* Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. – М., 2000.
3. *Киреева Р. А.* Ключевский как историк русской исторической науки / Р. А. Киреева. – М., 1966.
4. *Ключевский В. О.* Императрица Екатерина II (1729–1796) // В. О. Ключевский. Сочинения: в 9 т. – М., 1989. – Т. 5.
5. *Ключевский В. О.* Н. М. Карамзин // В. О. Ключевский. Сочинения: в 9 т. – М., 1989. – Т. 7.
6. *Ключевский В. О.* Курс русской истории // В. О. Ключевский. Сочинения: в 9 т. – М., 1989. – Т. 5.
7. *Ключевский В. О.* Лекции по русской историографии // В. О. Ключевский. Сочинения: в 9 т. – М., 1989. – Т. 7.
8. *Ключевский В. О.* Обзор историографии с царствования Иоанна Грозного. Историография Смутного времени // В. О. Ключевский. Сочинения: в 9 т. – М., 1989. – Т. 7.
9. *Милуков П. Н.* Очерки по истории русской культуры: в 3 т. / П. Н. Милуков. – М., 1993. – Т. 1.
10. *Милуков П. Н.* Очерки по истории русской культуры: в 3 т. / П. Н. Милуков. – М., 1995. – Т. 3.
11. *Минаков А. Ю.* Русский консерватизм в современной российской историографии: новые подходы и тенденции изучения / А. Ю. Минаков // Отечественная история. – 2005. – № 6.
12. *Нечкина М. В.* Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М. В. Нечкина. – М., 1974.

УДК 930.2:[329.3:28](540-52:410)"1906/1947"

Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.)

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.). У статті проаналізовані найважливіші джерела про участь індійських мусульман, очолюваних Мусульманською лігою, у боротьбі проти гніту британських колонізаторів. Це документи Мусульманської ліги, документи про участь індійських мусульман у визвольному русі, праці та промови видатного лідера Мусульманської ліги М. А. Джинни, праці й мемуари інших індійських мусульманських політичних лідерів колоніальної доби, документи Індійського національного конгресу та інших національно-патріотичних організацій Індії, документи з історії індійського національно-визвольного руху, щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту, англійська та індійська преса, праці та мемуари англійських колоніальних чиновників в Індії, архівні матеріали.

Ключові слова: Індія, Мусульманська ліга, мусульмани, джерела, документи, національно-визвольний рух, колоніальний режим.

Чувпило А. А. Некоторые важнейшие источники об образовании и деятельности Мусульманской лиги Индии в колониальный период (1906–1947 гг.). В статье проанализированы важнейшие источники об участии индийских мусульман, возглавляемых Мусульманской лигой, в борьбе против гнета британских колонизаторов. Это документы Мусульманской лиги, документы об участии индийских мусульман в освободительном движении, труды и выступления выдающегося лидера Мусульманской лиги М. А. Джинны, труды и мемуары других индийских мусульманских политических лидеров колониальной эпохи, документы Индийского национального конгресса и других национально-патриотических организаций Индии, документы по истории индийского национально-освободительного движения, ежегодные отчеты английской колониальной администрации в Индии британскому парламенту, английская и индийская пресса, труды и мемуары английских колониальных чиновников в Индии, архивные материалы.

Ключевые слова: Индия, Мусульманская лига, мусульмане, источники, документы, национально-освободительное движение, колониальный режим.

Chuppylo O. O. Some the Most Important Sources about the Foundation and Activity of the Muslim League of India in the Colonial Period (1906–1947). The article is devoted to the analysis of the most important sources about the participation of Indian Moslems headed by Muslim League in the struggle against oppression of British colonizers. These are documents of the Muslim League, documents about the participation of Indian Moslems in the liberation movement, writings and speeches of M. A. Jinnah, writings and memoirs of the other leaders of Indian Moslem movement, documents of the Indian National Congress and other national patriotic organizations of India, documents of the History of the Indian national liberation movement, annual reports of English colonial form of government in India to the British Parliament, British and Indian printing, writings and memoirs of British colonial politics in India, archival materials.

Keywords: India, Muslim League, Moslems, sources, documents, the national liberation movement, the colonial regime.

Незважаючи на наявність кількох статей про участь індійських мусульман у визвольній боротьбі з британськими колонізаторами та про взаємини Індійського національного конгресу (ІНК) із Мусульманською лігою [див.: 4, с. 94-103; 5, с. 89-99; 6, с. 68-78; 7, с. 172-184], історія провідної загальноіндійської мусульманської партії все ще залишається «білою плямою» у національній індології. Щоб заповнити цю прогалину, слід насамперед узагальнити та систематизувати усі наявні джерела про виникнення та основні напрямки діяльності Ліги на першому етапі її існування (1906–1947 рр.).

Метою даної статті є аналіз доступних нам найважливіших джерел про внесок Мусульманської ліги у справу завоювання індійської незалежності. Її написання обумовлене тим, що такої роботи в індологічній науці ще немає.

Пристаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що практично всі джерела, які характеризують політичний курс Мусульманської ліги за часів колоніалізму, англомовні. Мовою урду, якою спілкувалася переважна більшість індійських мусульман, вони почали виходити лише після утворення Пакистану (1947 р.). Пояснюється це особливостями британської мовної політики у найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова стала фактично єдиним засобом міжнародного спілкування освічених верств населення, особливо у містах. Найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги від часу її заснування у 1906 р. і до утворення Пакистану є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані у 1969–1970 рр. і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою «Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947»

[див.: 16]. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це видання включає протоколи щорічних сесій (з'їздів) Мусульманської ліги, повні тексти промов її президентів (голів) на цих сесіях, протоколи та резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги та Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин і вимог про створення Пакистану.

Аналіз цих матеріалів Ліги дає змогу всебічно висвітлити такі важливі питання: політику англійських колонізаторів щодо індійських мусульман і мусульманського визвольного руху, передумови виникнення всеіндійської мусульманської політичної організації, метою якої мав бути захист інтересів мусульманської общини, план створення такої організації, розроблений навабом Дакки Салімуллою, оформлення нової партії 30 грудня 1906 р., її програмні положення, створення провінційних організацій Ліги, скликання 1-ї сесії Ліги в Карачі 29-30 грудня 1907 р., прийняття першого статуту партії та створення її керівного органу – Ради Ліги, її соціальний склад, обрання Ага-хана головою Ліги, а почесним секретарем – С. Х. Білграмі, взаємини Ліги з англійською колоніальною адміністрацією в Індії, її ставлення до національно-визвольного руху, очолюваного ІНК у 1905–1908 рр., взаємини Мусульманської ліги та Хінду Махасабхи, ставлення Ліги до реформ Морлі-Мінто 1909 р., введення куріальної системи виборів у Британській Індії, перебіг ідейно-політичної боротьби серед керівництва Мусульманської ліги, утворення угруповань, релігійно-общинні суперечності, релігійний комуналізм, розкол національно-патріотичних сил Індії за релігійною ознакою, ставлення Ліги до возз'єднання Бенгалу (1911 р.) і до антитурецької політики англійців у 1911–1913 рр., формування радикального напрямку в Мусульманській лізі, діяльність Ш. Номані, братів Мухамеда та Шауката Алі, З. Алі-хана, А. К. Азада та М. А. Джинни, полівіння Мусульманської ліги, перебіг боротьби в ній між радикалами та консерваторами, засідання Ради Ліги в Банкіпурі 31 грудня 1912 р., на якому ухвалюється резолюція про зміну програмних настанов партії, ухвалення нової програми Ліги на 6-й сесії в Лакхнау 22 березня 1913 р. під головуванням М. Шафі, 7-а сесія Ліги в Агрі 30-31 грудня 1913 р., боротьба на ній між старою гвардією та молодими мусульманськими політиками, відставка Ага-хана, що очолював Мусульманську лігу з 1906 р., та А. Алі, ставлення Ліги до Першої світової війни, зближення Мусульманської ліги з ІНК під час війни, створення спільного комітету Ліги й Конгресу для розробки проекту програми реформ і проведення переговорів з іншими патріотичними організаціями для його схвалення (30 грудня 1915 р.), сутність програми реформ Ліги й ІНК, введення спільного проведення сесій Ліги та Конгресу (з 1916 р.), укладення історичного «Пакту в Лакхнау» 30 грудня 1916 р. між Лігою та ІНК про

співробітництво, перші спроби об'єднати зусилля індусів і мусульман у всеіндійському масштабі для спільної боротьби проти англійських колонізаторів, критика угоди в Лакхнау з боку окремих визначних керівників Мусульманської ліги, ставлення Ліги загалом та окремих її представників до проведених англійцями реформ Монтегю-Челмсфорда 1919 р., поляризація та фрагментація політичних угруповань всередині Ліги, оформлення лівого крила Мусульманської ліги, програма неспівробітництва М. К. Ганді та халіфатистський рух 1919–1924 рр., участь у ньому представників лівого крила Ліги, ставлення правого крила Ліги та особисто М. А. Джинни до халіфатистського руху і боротьби за сварадж (самоврядування) у формі масового ненасильницького неспівробітництва з колоніальною владою та її установами в Індії, вихід М. А. Джинни з Індійського національного конгресу у 1920 р., злиття лівого крила Ліги з халіфатистами та конгресистами, визначні борці за незалежність Індії у лавах Мусульманської ліги, поступовий перехід М. А. Джинни на комуналістські позиції у 1922–1927 рр., боротьба течій в Лізі під час спаду масового антибританського руху (1922–1927 рр.), створення Мусульманської ліги М. Шафі у 1927 р., ставлення керівництва обох Ліг до англійської комісії Саймона та до «доповіді М. Неру», створення постійно діючої Всеіндійської мусульманської конференції у 1928 р. та боротьба течій у ній, знамениті «14 пунктів» М. А. Джинни та реакція на них індійських мусульманських партій і діячів, створення Мусульманської націоналістичної партії (1929 р.), ставлення Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною, Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. Шафі, Мусульманської націоналістичної партії, Всеіндійської мусульманської конференції, а також окремих їхніх угруповань і лідерів до масових ненасильницьких кампаній громадянської непокори, які ІНК проводив у 1930–1934 рр., участь Мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною у конференціях круглого столу в Лондоні, поява ідеї створення самостійної мусульманської держави на Індостанському півострові, ставлення Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій до «Общинного рішення» (1932 р.), «Білої книги» (1933 р.) та Закону про управління Індією (1935 р.), участь Ліги на чолі з М. А. Джинною у виборах до Центральних законодавчих зборів Індії, переговори між М. А. Джинною та президентом ІНК Р. Прасадом (1935 р.), спроби М. А. Джинни досягти єдності усіх мусульманських організацій Індії, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради та публікація передвиборного маніфесту Ліги М. А. Джинни (1936 р.), поразка Ліги, очолюваної М. А. Джинною, на виборах до провінційних легіслатур у 1937 р., відмова конгресистів співробітничати з Лігою М. А. Джинни у формуванні провінційних урядів, загострення протиріч між Лігою М. А. Джинни та Конгресом напередодні Другої світової

війни, перетворення антиконгресистської боротьби у генеральну лінію політики Ліги М. А. Джинни, реорганізація Ліги М. А. Джинною, прийняття нею нової програми, створення нових відділів Ліги, зміцнення внутрішньопартійної дисципліни, ставлення Ліги М. А. Джинни до Другої світової війни, підтримка нею Англії у війні, організація М. А. Джинною під час війни руху за створення самостійної держави індійських мусульман, підтримка цього руху з боку інших мусульманських партій та організацій Індії, ставлення до нього населення індійських князівств та їхніх правителів, історичне рішення Лахорської сесії Мусульманської ліги про створення двох незалежних мусульманських держав на території Індії (1946 р.), теорія двох націй, гасло створення Пакистану, збільшення чисельності та впливу Ліги, централізація влади в ній, боротьба Ліги за створення Пакистану після Другої світової війни, успіх Ліги на виборах до легіслатур у 1946 р., утворення Тимчасового уряду Індії (1946 р.) та входження до нього представників Ліги, бойкот Лігою Установчих зборів, категорична вимога створення Пакистану, офіційне проголошення утворення Пакистану 14 серпня 1947 р.

Величезну цінність становить також публікація документів і матеріалів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що вийшла з друку в Лахорі у 1970 р. [див.: 17]. У ній містяться надзвичайно важливі джерела про боротьбу за незалежність, які дають змогу охарактеризувати мусульманський визвольний рух, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги та різних її фрагментів і фракцій, показати її ставлення до форм і методів боротьби з англійськими колонізаторами, висунутих конгресистами, які її очолювали. Без уважного вивчення цих джерел дуже важко дослідити такі досить складні питання історії Мусульманської ліги: зародження мусульманського націоналізму в колоніальній Індії, його ідейні попередники, діяльність мусульманських просвітницьких організацій, світогляд і діяльність шаха Валіулли, Саїд Ахмад-хана, Б. Тайябджі та Р. Сайяні, участь мусульман у діяльності конгресистської організації, опозиція Конгресу з боку мусульманських організацій, розвиток мусульманського сепаратизму, утворення Мусульманської ліги, її фрагментація, співробітництво частини Ліги з Конгресом під час піднесення визвольного руху 1905–1908 рр., спроби досягти національної єдності шляхом об'єднання усіх патріотичних сил Британської Індії, полеміка в Лізі стосовно куріальної системи виборів, виступи Ліги проти возз'єднання англійцями Бенгалу, підтримка нею турецької та іранської революцій, налагодження зв'язків Ліги з Конгресом напередодні Першої світової війни, вимоги надання Індії самоврядування, заклики братів Алі до збройної боротьби проти англійського колоніального режиму в Індії під час Першої світової війни, створення Центру визволення Індії та Тимчасового уряду Індії,

плани підготовки антианглійського повстання М. Хасана та У. Сіндхі, створення «революційного фонду», «змова шовкових листів», прийняття Лігою гасла надання Індії самоврядування, зближення Ліги й Конгресу, створення спільного комітету Ліги й ІНК для розробки проекту індійських реформ, сутність «плану дев'ятнадцяти», «Пакт у Лакхнау», боротьба мусульман проти «Закону Роулетта», «Амритсарська бійня», підтримка ліворадикальним крилом Ліги боротьби за сварадж і халіфатистського руху індійських мусульман, створення Всеіндійського халіфатського комітету (1919 р.), підтримка Конгресом халіфатистського руху, ідейно-політична боротьба серед халіфатистів, фрагментація халіфатистського руху, ставлення правого крила Ліги до боротьби за сварадж і до халіфатистського руху, вихід М. А. Джинни з Конгресу та його наслідки, ставлення улемів Індії до халіфатистського руху та руху неспівробітництва, створення політичної організації «Джаміат-ул-улама-і Хінд» та її стосунки з Мусульманською лігою, висунення представниками ліворадикального крила Ліги (М. Алі, С. Кітчлу, У. Сіндхі, М. Кідваї та Х. Мохані) гасла боротьби за повну незалежність Індії та вимоги відмови від ненасильницьких методів для її досягнення, симпатії більшовизму з боку цих лівих мусульманських діячів, встановлення ними контактів із Радянською Росією, негативна реакція щодо цього М. А. Джинни та поміркованих і правих діячів Мусульманської ліги, відхід від Конгресу лівих мусульманських політиків після припинення М. К. Ганді масового ненасильницького руху неспівробітництва (1922 р.), перегрупування сил лівих мусульман у 1922–1927 рр. для підготовки нового етапу боротьби з британським колоніальним пануванням в Індії, участь лівих мусульман у кампанії бойкоту комісії Саймона та у гандистських масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори на початку 30-х років ХХ ст., ставлення до них керівництва обох Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій, діяльність Ради мусульманської єдності та Партії юніоністів напередодні Другої світової війни, висунення Лігою гасел досягнення Індією повної політичної незалежності та створення Пакистану під час війни, ідейно-політична боротьба у мусульманському визвольному русі Індії в цей час, ставлення мусульман-конгресистів до гасла утворення Пакистану, боротьба за створення Пакистану після Другої світової війни, боротьба течій у Мусульманській лізі напередодні утворення Пакистану (1946–1947 рр.).

Надзвичайно цінним джерелом є ще й праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й «батька» Пакистану М. А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р. [див.: 22]. Їхнє уважне вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги та споріднених з нею інших впливових мусульманських організацій Індії у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної

боротьби у ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль окремих визначних мусульманських політичних діячів у русі за незалежність Індії, показати розбіжності між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати особисте ставлення М. А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя. Те ж саме можна сказати й про твори та мемуари інших індійських мусульманських політичних лідерів колоніальної доби [див., наприклад: 1; 10; 23; 24; 29]. Саме з праць, промов і мемуарів М. А. Джинни та його соратників ми можемо дізнатися про такі невідомі сторінки історії мусульманського обцинного руху в колоніальній Індії: діяльність мусульманських сепаратистів та юніоністів, участь членів Ліги в діяльності ІНК, розбіжності Ліги та Конгресу, взаємини Ліги з іншими індійськими мусульманськими обцинними організаціями, протистояння Ліги та Хінду Махасабхи на різних етапах визвольного руху, сутність релігійно-комуналістської ідеології, сутність гасла сваджати, причини та сутність індусько-мусульманських розбіжностей на різних етапах антиколоніальної боротьби, взаємини Ліги та інших мусульманських організацій Індії з колоніальною владою, її роль в утворенні Ліги та її відділів у різних індійських провінціях, ставлення колонізаторів до окремих мусульманських організацій та їхніх лідерів, зокрема до ліворадикальних діячів, ідейно-політична боротьба всередині Ліги та серед мусульманських політичних організацій, участь М. А. Джинни в роботі конгресистської організації, ставлення Ліги та окремих її лідерів до Б. Г. Тілака, М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С. Ч. Боса, а також до противників змін, свараджистів, Всеіндійської ліги незалежності, ліворадикальних конгресистів, конгрес-соціалістів, Ліги радикальних конгресистів, Форвард блоку та комуністів, погляди та суспільно-політична діяльність представників «нового покоління» мусульманських політиків (Ш. Номані, брати Алі, З. Алі-хан, А. К. Азад), генеза програми Мусульманської ліги, програмні положення представників її лівого крила, взаємини М. А. Джинни з М. К. Ганді, Дж. Неру, С. Ч. Босом, Ч. Халікуззаманом, братами Алі, А. К. Азадом, М. А. Ансарі, М. Хасаном, М. Шафі, Х. Мохані, ставлення М. А. Джинни до халіфатистського руху, гандистського руху неспівробітництва та кампаній громадянської непокорності, а також до конгрес-соціалістів і комуністів, участь М. А. Джинни в конференціях круглого столу в Лондоні, переговори М. А. Джинни з Р. Прасадом, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради, боротьба М. А. Джинни за створення Пакистану напередодні та під час Другої світової війни, розділ Індії та формування уряду Пакистану, призначення М. А. Джинни генерал-губернатором Пакистану.

Значно меншими за наявністю та обсягом фактичного матеріалу про утворення та діяльність Мусульманської ліги є інші джерела. Серед них насамперед слід виділити документи ІНК [див., наприклад: 8; 13; 19; 20; 36]. Це матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу, звернення конгресистських президентів до щорічних сесій, доповіді генеральних секретарів ІНК, з якими вони виступали на сесіях, програмні документи партії, матеріали, що утворилися в процесі діяльності керівних органів Конгресу, документи й матеріали партійних організацій провінцій, агітаційно-пропагандистські та роз'яснювальні документи тощо. У них містяться важливі дані, відсутні в інших документах, про позицію Мусульманської ліги у визвольному русі, її взаємовідносини з ІНК та окремими його угрупованнями, зокрема, з мусульманами-націоналістами та мусульманами-юніоністами, про ставлення Конгресу та його визначних керівників, передусім Б. Г. Тілака, М. К. Ганді та Дж. Неру, до політичного курсу Мусульманської ліги на різних етапах її діяльності. У цьому відношенні значну цінність становлять також документи й матеріали інших індійських партій та організацій, з яких ми дізнаємося про їхнє ставлення до Мусульманської ліги та її керівників, а також до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих М. А. Джинною [див., наприклад: 2; 11; 12; 15; 31; 35].

Важливі документи й матеріали містять збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху, видані до та після здобуття Індією політичної незалежності [див., наприклад: 3; 9; 14; 21; 28; 30; 32; 34; 37]. Вони включають документи та матеріали сесій Ліги, засідань її керівних органів, матеріали діяльності провінційних організацій партії, програмні документи Ліги та угруповань, що діяли всередині неї, виступи керівників партії перед народом, їхні заяви, інтерв'ю, матеріали про участь представників Ліги в роботі колоніальних легіслатур, документи організацій, які були близькими до Ліги, або знаходилися під її безпосереднім впливом. Однак ці видання містять багато документів і матеріалів, які ми знаходимо в двотомному зібранні документів Ліги та зібранні документів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що значно знижує їхню цінність.

Решту джерел можна вважати допоміжними, оскільки вони у більшості своїй дублюються в інших виданнях, або не мають самостійного значення. Маються на увазі щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту та уряду [див., наприклад: 18; 33], в яких наводилися важливі документи Мусульманської ліги, проте вони є й в інших документальних публікаціях. Це ж стосується й британських та індійських періодичних видань 20–40-х років ХХ ст., які на своїх сторінках друкували багату інформацію про діяльність Мусульманської ліги та інших індійських мусульманських організацій, яка, однак,

пізніше значною мірою дублювалася в документальних публікаціях. На наш погляд, не має самостійного значення таке важливе, але надзвичайно суб'єктивне джерело, як праці та мемуари високопоставлених чиновників англійської колоніальної адміністрації в Індії [див., наприклад: 25; 26; 27], що потребують до себе особливо критичного ставлення, а документи, які вони наводять, пізніше увійшли до інших видань. Що ж до архівних матеріалів, то в архівах країн СНД, зокрема в Російському державному архіві соціально-політичної історії у Москві (фонди Комінтерну й Профінтерну) та в мікрофільмах Національного архіву Індії, що зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві, теж містяться цінні документи й матеріали, але вони мають безпосереднє відношення лише до участі індійських мусульман у національно-революційному та комуністичному рухах народів Британської Індії.

Таким чином, дослідник історії Мусульманської ліги Індії має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити утворення та діяльність Мусульманської ліги, показати процес її фрагментації та участь у визвольному русі протягом 1906–1947 рр. Їхнє уважне вивчення дає змогу охарактеризувати визвольний рух індійських мусульман майже за півстоліття, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги, проаналізувати її ідейні засади, програму, тактику і діяльність, всебічно висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби серед членів Ліги, розкрити процес формування найважливіших угруповань, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрямки діяльності. Майбутнім дослідникам історії Мусульманської ліги та мусульманських релігійно-общинних рухів в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про них, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Азад А. К.* Индия добивается свободы / А. К. Азад. – М., 1961.
2. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
3. *Бхаратій* джаграті (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
4. *Литвиненко Ю. Г., Чувпило А. А.* Индийский национальный конгресс и халифатистское движение / Ю. Г. Литвиненко, А. А. Чувпило // Вопросы новой и новейшей истории. – 1988. – Вип. 34.
5. *Чувпило О. О.* Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34.

6. Чувпило О. О. Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2008. – № 7.
7. Чувпило О. О. Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2011. – № 9.
8. *A Centenary History of the Indian National Congress: Vol. 1-3.* – Delhi, 1985.
9. *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 vs.* – Karachi, 1960.
10. *Ali M. My Life / M. Ali.* – Lahore, 1946.
11. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
12. *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928.
13. *Congress Presidential Addresses from the Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.
14. *Dobbine C. Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947 / C. Dobbine.* – London, 1970.
15. *Documents of the History of the Communist Party of India.* – Vol. 1-3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
16. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 vs.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
17. *Historic Documents on Muslim Freedom Movement.* – Lahore, 1970.
18. *India in 1926–1927. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act.* – Calcutta, 1928.
19. *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.
20. *Indian National Congress. Report of the General Secretaries: in 3 vs.* – Lahore, 1956.
21. *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 vs.* – Delhi, 1962–1965.
22. *Jinnah M. A. Speeches and Writings of M. A. Jinnah / M. A. Jinnah.* – Lahore, 1960.
23. *Khaliquzzaman C. Pathway to Pakistan / C. Khaliquzzaman.* – Lahore, 1961.
24. *Khan A. The Memoirs / Aga Khan.* – London, 1954.
25. *Montagu E. S. An Indian Diary / E. S. Montagu.* – London, 1930.
26. *Morley J. Recollections: In 2 vs. / J. Morley.* – London, 1917.
27. *O'Dwyer M. India as I Knew It. 1885–1925 / M. O'Dwyer.* – London, 1925.
28. *Philips C. H. The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents / C. H. Philips.* – London, 1964.

29. *Pratap M. My Life – Story of Fifty-Five Years* / M. Pratap. – Dehra-Dun, 1947.
30. *Rare Documents*. – Lahore, 1967.
31. *Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them*. – New Delhi, 1992.
32. *Source Material for a History of the Freedom Movement in India* (Collected from the Bombay Government Records). – Vol. 2. – Bombay, 1958.
33. *Statement Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1931–1932*. – London, 1933.
34. *Struggle for Independence. 1857–1947*. – Karachi, 1993.
35. *The All India Muslim Conference, 1928–1935. A Documentary Record*. – Karachi, 1972.
36. *The Indian National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923*. – Allahabad, 1924.
37. *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents*. – London, 1979.

Огляди та рецензії

Вчений із великої літери

(Рец на кн.: Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х.: Видавництво «Атос», 2008. – 558 с.)

Павлова О. Г.

В історії розвитку наукової думки ми можемо назвати чимало особистостей, які завдяки своїй ґрунтовній і різнобічній науковій діяльності вийшли далеко за регіональні межі. Зокрема, серед вчених гуманітаріїв це були Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Ф. І. Шміт та ін.

Микола Федорович Сумцов (1854–1922) для наукової думки кінця ХІХ–початку ХХ ст. є визначальною особистістю. Сьогодні ми окреслюємо великий спектр наукових історико-культурних напрямків, які започатковував і розвивав своєю дослідницькою діяльністю визнаний філолог, фольклорист, етнограф, краєзнавець, музеєзнавець, мистецтвознавець професор Харківського університету М. Ф. Сумцов. Серед іншого, це було зумовлено розмаїттям соціокультурного життя Слобожанщини.

Наукова спадщина М. Ф. Сумцова дуже різнобічна, ґрунтовна, глибока своїм науковим аналізом та постановкою наукової проблематики. Збірник наукових праць М. Ф. Сумцова «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України», підготовлений та упорядкований харківським дослідником М. М. Красиковим презентує нам лише невелику частину того значного творчого доробку вченого, який залишив нам у спадок час. Йому належить рекордна, не лише для Харківського університету, кількість друкованих праць – близько 1500! Вихід зазначеного збірника є результатом багаторічної роботи укладача. М. М. Красиков ґрунтовно вивчив творчу спадщину Сумцова, проаналізував вагомі результати його наукової діяльності, з'ясував значення наукових праць вченого для подальшого вивчення тих чи інших проблем. Усе це дозволило достатньо виважено і усвідомлено зробити підбір статей, які вміщено у рецензованому виданні.

Дуже цікавими і змістовними є коментар та науково-довідкова частина, підготовлені упорядником. З великою любов'ю і повагою до творчого спадку вченого на основі глибокого знання його життя та діяльності, історико-культурної ситуації, кола наукових та громадських інтересів М. Ф. Сумцова, розкрита проблематика його наукових студій з етнографії та історії культури Слобожанщини.

© Павлова О. Г.

Укладач намагався якомога ретельніше опрацювати праці вченого з окресленої тематики, що дозволяє нам скласти цілісну картину його етнографічно-фольклорних досліджень та на конкретних прикладах усвідомити значення вченого не лише як визначного філолога-фольклориста, але і етнографа та музеєзнавця.

Особлива увага приділена тому спадку, де йдеться про історію розвитку етнографічної традиції, а також виявлення і збереження пам'яток історії, етнографії засобами музеєфікації.

Знайомство із збірником переконує, що наукові праці М. Ф. Сумцова і сьогодні зберігають свою цінність, являють основу для здійснення подальших досліджень в галузі етнографії та історії культури Слобожанщини.

Вихід зазначеного збірника праць став важливою подією не лише наукового, а й культурного життя нашого регіону. Втім, не лише регіону, оскільки йдеться про внесок у світову науку.

Рецензія

(На кн.: Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / Відповідальний редактор С. В. Кульчицький. – Харків: ХНАМГ, 2011. – 456 с.)

Рожков А. Ю.

Монография О. Л. Рябченко о студентах советской Украины была давно ожидаема специалистами, в том числе и автором этих строк. Прежде всего, с чувством глубокого удовлетворения должен признать, что Ольга Рябченко своим исследованием в какой-то мере реализовала мои давнишние мечты предметно изучить мир студентов в раннем советском обществе, выходя за рамки ранее избранного мною ракурса рассмотрения студентов как одной из групп молодежи. Несмотря на то, что она не первопроходец в исследовании студенческого образа жизни, повседневности и идентичности (достаточно упомянуть работы А. Маркова, Е. Постникова, А. Квакина, Е. Платовой, О. Лаврут, В. Прилуцкого и др.), книга О. Л. Рябченко занимает в этом ряду свое достойное место, прежде всего, как комплексный труд по изучению

© Рожков А. Ю.

одного из наиболее интересных и своеобразных студенческих «отрядов» – украинского студенчества. Именно региональный взгляд на студенчество сквозь призму «советскости» культурного, социального и политического контекста вызывает априорный интерес и соответствующие ожидания в отношении этой книги. Кроме того, здесь описывается студенчество не только 1920-х, но и 1930-х гг., которое до сих пор практически не изведено.

Автор монографии подходит к ретроспективному изучению украинских студентов «как субъектов социально-экономических преобразований советской власти и процесса социальной стратификации социума» (с. 6). В этом коренное отличие данного исследования от господствующего тренда в советской историографии – видеть в студентах 1920–1930-х гг. исключительно объект истории, объект воздействия государственно-партийной идеологии, объект формовки новой советской интеллигенции через «завоевание» высшей школы. Студенчество 1920–1930-х гг. интересует украинского историка «в повседневном срезе его бытия», куда автор относит «поиски идейных и ценностных ориентиров на перекрестке разносторонних силовых линий общественного существования, попытки приспособления к советской действительности с наименьшей ущербностью для собственных душевных стремлений, попытки скрыть и тем самым сохранить свое собственное “Я”».

О. Л. Рябченко выражает свою убежденность в том, что устоявшиеся в студенческие годы социально-политические взгляды и мировоззренческие установки, избранные ориентиры социальной идентичности молодых людей «в большой мере определили в будущем ментальные особенности советской эпохи» (с. 6). С этим трудно спорить. Путевка в вуз для многих юношей и девушек действительно стала путевкой в жизнь. Многие из студентов 1920–30-х гг. впоследствии становились новой советской элитой. Поэтому понять их психологию и образ жизни – значит существенно приблизиться к пониманию ментальных особенностей советского человека.

Автор не скрывает, что познание студента в системе тех ценностных координат, которая сформировала советская эпоха 1920–30-х гг. – задача не из легких. И в этом признании нет скрытого кокетства на случай исследовательской неудачи. Стоит согласиться с автором в том, что «объективно изобразить трудно даже самих себя и своих современников, а те времена уже едва просматриваются сквозь мрак десятилетий, к тому же над исследователями тяготеют стереотипы восприятия, зафиксированные официальной историографией и идеализация послереволюционной эпохи многочисленными сторонниками» (с. 12).

Для освещения поставленной проблемы О. Л. Рябченко привлечены значительные массивы документов, хранящихся как в украинских, так и

российских архивах. Приоритетными источниками для данного исследования правомерно стали эго-документы, также широко использовались официальные документы. Изучению практик повседневного поведения студентов способствовали фольклорные произведения, газетная и журнальная публицистика, художественная литература. Подавляющее большинство эго-документов вводится автором в научный оборот впервые. Не снижает степени информативности при исследовании проблем повседневности студентов 1920–1930-х гг. и опубликованные ранее другими исследователями официальные документы.

Книга о студентах раннесоветской Украины состоит из введения, четырех разделов, заключения, списка условных сокращений и аббревиатур, списка иллюстраций и именного указателя. В первом разделе автор рассматривает студентов как объект и субъект социальной и культурной политики большевиков. Из обширного материала, собранного Ольгой Рябенко, перед нами предстает калейдоскоп образов жертв политики пролетаризации вузов и тех счастливых из «трудового элемента», которым советская власть проложила дорогу в «светлое будущее». Несмотря на титанические усилия власти по пролетаризации высшей школы, в конце 20-х – начале 30-х гг. в вузах обучался очень пестрый социальный состав студентов. Вместе с тем проведение этой классовой линии дорого обошлось не только для высшей школы, но и для всего общества, поскольку утратились традиции преемственности высшего образования, сложившиеся до 1917 г.

Особого внимания в первом разделе заслуживает параграф о конструировании студентами «пролетарской» идентичности. Автор показывает, как большевистский проект стал генератором социальной мимикрии. Студентам приходилось постоянно доказывать свою лояльность режиму, для чего было очень важно иметь пролетарское происхождение, а при неимении такового – демонстрировать свою «пролетарскость» через ношение костюма, язык, манеры поведения. В моду вошли кожаные куртки, галифе, юнгштурмовки и кепи. Пролетарскую идентичность дополняли мат и жаргон, грубая речь. В вузовской среде слово «товарищ» стало вытеснять обращение «коллега». Чтобы не быть обвиненными в низкопоклонстве и заподозренными в социально-чуждом происхождении, студенты не должны были обращаться к преподавателям по имени и отчеству. «В новом пространстве человек со старыми культурными навыками чувствовал себя неуютно, все сразу становилось каким-то чужим, в то время как носители нового дискурса чувствовали себя хозяевами жизни и властителями человеческих судеб», – справедливо отмечает О. Л. Рябенко (с. 82–83).

Во втором разделе книги вниманию читателей предлагается анализ взаимоотношений двух основных студенческих миров – «старого» и «нового» студенчества – как проявление преемственности и разрыва традиций дореволюционной высшей школы. Навязывание гражданам большевистского шаблона мировосприятия приводило к бытованию в обществе упрощенной системы ценностей, что неизбежно вело к разграничению «своих» и «чужих», диктовало необходимость постоянных поисков «врагов», в том числе и в студенческой среде. Автор разводит понимание оппозиции «свой» – «чужой», выходя за рамки исключительно классового понимания этой дихотомии (с. 122).

Ольга Рябченко перечисляет и описывает несколько типичных стратегий, которые использовались «бывшими людьми» с целью получения высшего образования: активная поддержка власти, изменение прошлого, сокрытие прошлого. Эти стратегии по существу являлись стратегиями выживания и во многом совпадали с жизненными стратегиями многих «бывших» в раннесоветском обществе. Вместе с тем, стратегия выживания значительной части студентов из «бывших» включала искренние поведенческие устремления интегрироваться в советское общество, найти свое место в новой жизни. Однако власть зачастую даже не пыталась поверить в их благонамеренность.

Анализируя «чистки» студенческого состава, автор видит главное их назначение не только в исключении «социально враждебных элементов», а в психологическом давлении, в запугивании всех студентов, независимо от их социального происхождения. Это несколько отличает авторскую интерпретацию «чисток» от трактовок других исследователей, однако трудно не согласиться с О. Л. Рябченко в том, что «чистки» стали для власти надежным способом преодоления открытого сопротивления студентов и воспитания будущих преданных власти строителей нового общества. Перманентные чистки и аресты побудили большинство студентов к «активному» конформизму: быть не просто молчаливым наблюдателем, а ярым сторонником политики тоталитарной власти.

Выявляя и обосновывая субъектность студенческой среды, О. Л. Рябченко останавливается на том, каким образом студенчество посылало вызовы власти – будь то участие в полулегальных организациях, протесты против пролетаризации вузов или нелюбимые оценки власти в устном и письменном «творчестве» студентов. Эта тема естественным образом находит отражение в книге в виде прямой связи между органами политического сыска и студенчеством. Сотрудничество и противостояние между чекистами и студентами получает в настоящее время все большее освещение в литературе, и данное исследование вносит весомый вклад в разработку этой любопытной темы.

Третий раздел посвящен конкретизации и описанию практик академической повседневности. «Мы были странными студентами на странных кафедрах» – этот заголовок параграфа по праву можно считать лейтмотивом учебной повседневности студентов 1920–30-х. В течение исследуемого периода все советские вузы, в том числе и украинские, постигла череда перманентных реформ. Наряду с материальными лишениями и психологическим давлением эти реформы стали для профессуры тяжелым испытанием. Жизнь учащихся была не легче.

В книге О. Л. Рябченко перед нами предстают образы успешных студентов из «бывших», для которых предметная система обучения стала просто находкой. Но не менее счастливы и цельные натуры из студентов-пролетариев, которые имели достаточно воли, чтобы упорно «шлифовать свой не столько бездарный, сколько неумелый и слишком конкретный мозг». Ольга Рябченко особое место в работе уделяет вузовским инновациям тех лет и трудно не согласиться с заключением автора о том, что «формально активные методы обучения стали явлением общепризнанным, однако фактически в вузах эта работа продвигалась довольно медленно (с. 239). Этот консервативный традиционализм высшей школы имел и другую сторону. Разрекламированная для пролетарской молодежи «справедливость» по классовому признаку в доступе к образованию для многих из них обернулась «несправедливостью» в институциональном смысле: система высшего образования была не рассчитана на предоставление элементарных знаний и отталкивала малограмотную и неспособную к усвоению дисциплин молодежь. На деле получить высшее образование больше шансов было у тех студентов, которые имели для этого необходимый потенциал. Определенная стабилизация, по мнению Ольги Рябченко, наступила лишь с середины 1930-х, когда в вузы стала приходиться подготовленная молодежь, а также были отменены классовые привилегии при поступлении.

Описывая практики социального взаимодействия студентов и преподавателей, автор отмечает, что профессура вместе со знаниями передавала студентам и свои мировоззренческие установки, нормы морали. Для ограничения такого воздействия в вузах методично и целенаправленно насаждался нигилизм по отношению к профессорской корпорации. Но, несмотря на давление, большая часть «старой» элиты продолжала честно работать и отдавать свои знания молодому поколению, способствуя постепенному «перерождению» малосведущих, но заинтересованных в постижении наук студентов (с. 282).

Автор посвящает отдельный раздел стандартам и стилю жизни студентов советской Украины довоенного периода. Пожалуй, этот аспект исследования выписан Ольгой Рябченко наиболее колоритно. В книге на огромном материале показана жизнь студентов, которая у

подавляющего большинства не была легкой и беззаботной. Новая идеология формировала соответствующие типы студентов, жизнь которых имела свой «фасад» и «черный ход» (с. 372).

Квинтэссенцией всего исследования являются «контуры основных типов студентов», которые очерчивает автор в заключение своей работы. Эта «контурная» типология представляется мне одним из самых сильных мест в монографии. Автор дифференцирует студенчество не по традиционному социально-классовому типу, а, скорее, по типу жизненных стратегий. Ольга Рябенко выделяет «новых студентов», в ряды которых вписались и выходцы с «социально-враждебной» среды, но происхождение уже не акцентировалось властями. К «другой категории студентов» она относит талантливую и сознательную молодежь, которая искренне верила в «светлое будущее», личным участием поддерживала все кампании власти, упорно «грызла» гранит науки. Среди них встречались выходцы как из бывших социальных низов, так и привилегированных классов, как коммунисты и комсомольцы, так и беспартийные. В советской действительности такие студенты нередко квалифицировались как «чужие», становились объектами для критики, чисток и репрессий. Наиболее распространенным типом студента той эпохи стал, по мнению автора, конформист, который пытался вести незаметную жизнь, не вмешиваться ни во что. «В повседневную жизнь прочно входил компромисс как нормальный способ выстраивания отношений с собой, окружающими и государством», – справедливо заключает автор.

Прекрасный язык, легкий стиль письма являются неоспоримым украшением монографии О. Л. Рябенко. К этому можно добавить аккуратный «женский» стиль исполнения работы. Чудные, порой не сразу понятные по смыслу поэтические строки эпиграфов предваряют каждый параграф, каждую главу. Многочисленные и качественные фотоснимки, карты, диаграммы и в целом художественное оформление делают книгу привлекательной еще и в полиграфическом исполнении.

В качестве недостатка монографии можно указать отсутствие методологического блока во введении, описания исследовательской «лаборатории» автора. Не всегда содержание четко соответствует заявленному названию параграфа – настолько многослойный, полиаспектный материал, что автору, очевидно, не без труда пришлось распределять его по разным логическим «ячейкам» (например, тема питания студентов в параграфах 4.1 и 4.2, тема одежды в 1.2 и др.). На мой взгляд, значительную часть из списка литературы, являющуюся синхронными изданиями, правомернее было бы отнести к источникам. Не всегда выдержан баланс между описанием 1920-х и 1930-х, хотя следует признать, что автору удалось многое в реконструкции малоисследованной вузовской жизни в 1930-е годы. Слабо представлена зарубежная историография за исключением двух

известных работ Ш. Фицпатрик. Вероятно, более обстоятельное изложение 1-2 микроисторических сюжета из жизни студенчества (даже в виде отдельных параграфов) акцентировало бы описание повседневности «снизу» и «изнутри». Как в целом по тексту, так и в отдельных деталях работы «украинский» контекст, бесспорно, довлеет, что логично вытекает из темы работы. Однако для российского читателя (вероятно, не только российского) было бы интересно больше узнать об украинской специфике вузовской жизни, отличалась ли она чем-то от повседневности российских вузов, или советский «глобализм» и «тоталитаризм» нивелировал национальную самобытность и местный колорит. Иногда это проскальзывает в тексте, но системного ответа на этот вопрос в книге нет. Очевидно, сравнения украинских и союзных/российских показателей в многочисленных таблицах только бы добавили «плюсов» работе.

В целом же книга производит самое благоприятное впечатление, и хотелось бы поздравить автора с замечательным научным трудом, а научное сообщество – с новым словом в историографии советского периода. Надеюсь, что этой книгой тема студенчества для О. Л. Рябченко не исчерпана, и мы еще увидим ее новые открытия вузовской повседневности. А этой книге желаю найти путь и к российскому читателю.

Memoria

Тронько Петро Тимофійович

12 вересня на 97 році життя пішов у вічність один з найбільш відомих і шанованих представників вітчизняної історичної науки – академік Петро Тимофійович Тронько (12.07.1915 – 12.09.2011).

Петро Тимофійович – виходець з простої селянської родини, що досяг найвищих посад та відзнак: заступник Голови Ради міністрів УРСР, віце-президент АН України, голова Національної спілки краєзнавців України, почесний громадянин Києва, Харкова та багатьох інших міст, лауреат Держаної премії СРСР, Голова наглядової ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Усі його звання та регалії важко перелічити.

Ми впевнені – незвичайна доля цієї непересічної особистості привертала і буде привертати до себе увагу сучасних дослідників, і, немає сумніву, нових генерацій істориків, які будуть цікавитись розвитком історичної науки в Україні ХХ – початку ХХІ століття. П. Т. Тронько – людина-легенда, що залишалася вірною своїм життєвим принципам в усі часи, постать, яка об'єднувала схід і захід, північ і південь України. Він був одночасно і істориком-державником, і істориком-народником. Петро Тимофійович назавжди залишиться світлим образом у спогадах усіх тих, хто мав щастя спілкування і співпрацювати з ним.

Харківським історикам, пощастило бути не тільки земляками Петра Тимофійовича, а й бути серед тих, хто брав участь у реалізації його масштабних і доленосних для української культури та освіти проектів, починаючи з першого («харківського») тому фундаментальної «Історії міст і сіл України» до створення першого в країні університетського Центру краєзнавства, який тепер носить ім'я академіка П. Т. Тронька.

Свого часу в паспорті видатного угорського композитора і фольклориста Бели Бартока у графі «особливі прикмети» було записано: «Відомий усій Угорщині». Ми з повним правом можемо сказати, що Герой України, історик-патріот, організатор і ідейний натхненник багатьох добрих справ Петро Тимофійович Тронько, також був відомий у всіх куточках нашої країни, і ця пам'ять збережеться назавжди.

Пам'яті вчителя

3 березня 2012 р пішов з життя відомий історик професор Харківського університету Олександр Омелянович Кучер.

Олександр Омелянович народився 17 вересня 1923 р. у м. Пириятин Полтавської області в сім'ї службовців. В 1930 р. родина переїхала до Харкова, де в 1941 р. майбутній вчений закінчив середню школу № 6.

Через рік після початку Великої Вітчизняної війни, О.О. Кучер був призваний до лав Червоної Армії. Спочатку навчався в Київській школі пілотів (яка була евакуйованою до м. Абакан, Хакасія), а з листопада 1942 р. став курсантом Іркутської школи авіамеханіків. З березня 1943 р. до кінця війни він – авіамеханік, повітряний стрілець – брав участь у бойових діях у складі 2-ї авіадивізії особливого призначення, дійшов до Берліна. У 1945 р. О. О. Кучер був нагороджений медаллю "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр."

Майже півстоліття (з 1948 до 1995 р.) свого життя Олександр Омелянович був пов'язаний з історичним факультетом Харківського державного університету. Після демобілізації, у 1948 р. вступив на історичний факультет. Паралельно з навчанням (з 1950 по 1951 р.) працював старшим лаборантом Музею археології. У 1953 р. О. О. Кучер з відзнакою закінчив університет і вступив до аспірантури при кафедрі історії СРСР. Після її закінчення у 1956 р. залишився викладачем цієї ж кафедри. Цього року вийшла його перша наукова публікація. З 1957 по 1960 р. Олександр Омелянович працював на посаді старшого викладача, а з 1960 по 1976 р. – на посаді доцента.

Наукова робота викладачів кафедри історії СРСР у зазначений період здебільшого була зосереджена на дослідженні історії Жовтневої революції 1917 р., радянського будівництва, робітничого класу. Науковий інтерес О. О. Кучера зосередився на складних соціально-економічних та політичних процесах, які відбувалися в Україні у 1920-х рр. Олександр Омелянович почав займатися дослідженням відновлення промисловості України у 1920-х рр. Під науковим керівництвом проф. С. М. Королівського у 1958 р. О. О. Кучер захистив кандидатську дисертацію «Боротьба робітничого класу за відбудову важкої промисловості України (1923–1925 рр.)».

© Духопельников В. М., Куделко С. М., Посохов С. І, Сичова В. В.

У подальшому наукові інтереси Олександра Омеляновича були пов'язані з дослідженням воєнно-політичної історії України 1920-х рр., дослідженням історії Харкова та Харківського університету. Він – автор, співавтор, упорядник, редактор значної кількості праць, які присвячені історії нашого краю. Поряд із науковою та педагогічною діяльністю О. О. Кучер активно виступав у пресі, брав участь у підготовці до видання важливих археографічних збірок. Багато місця в його діяльності займало редагування. Так, наприклад, він став одним із редакторів навчального посібника для студентів-іноземців "Радянський Союз" (Харків, 1964 р.) – одного з перших подібних видань в країні. Неодноразово його запрошували виступити в якості рецензента: І. Л. Шерман, С. Ф. Найда, В. І. Гриценко "Советская историография истории СРСР" (Харків, 1976); "Невидимый фронт (Сб. документальных очерков и рассказов)" (Харків, 1987 р.).

У 1973 р., через 15 років після захисту кандидатської дисертації, Олександр Омелянович Кучер захистив докторську дисертацію на тему «Розгром озброєної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 роках». Вже пізніше, в період перебудови та першій половині 1990-х рр., Олександр Омелянович переглянув деякі власні оцінки подій 20-х років ХХ ст., нарікав на обмеженість доступу радянських істориків до широкого кола джерел з даної проблематики.

З 1976 р. Олександр Омелянович Кучер очолив кафедру історії СРСР, у 1978 р. його затвердили у званні професора. Вісімнадцять років (до 1995 р.) О. О. Кучер працював завідувачем кафедри історії СРСР. Він керував кафедрою і на початку періоду незалежності України, в непростих умовах, коли постало питання про доцільність існування кафедри історії СРСР. Не без підтримки керівництва факультету та в цілому університету кафедра продовжила своє існування. Правда, двічі довелося її перейменувати: у 1991 р. – у кафедру «Історії народів Росії та Радянської держави», а в 1993 р. – у кафедру «Історії Росії» (так вона називається й до тепер).

Олександр Омелянович Кучер читав загальний курс історії СРСР, історії Росії ХІХ – поч. ХХ ст., численні спецкурси, в т.ч. «Історія народництва в Росії», керував науковим семінаром. Один з перших, у 1992 р., почав викладання своїх курсів та спецкурсів українською мовою. Лекції читав на високому науково-методичному рівні: завжди представляв план питань лекції (на дошці), на кожному занятті використовував для наочності історичну карту, статистичні данні та порівняльні таблиці. Його лекції високо оцінювалися студентами. У колективі викладачів та співробітників Олександр Омелянович користувався значним авторитетом та повагою.

Без перебільшень можна казати про наукову школу О. О. Кучера. Підготовку фахівців вищої кваліфікації Олександр Омелянович розпочав з 1970-х рр. Перші результати наукової діяльності в даному

напрямку стали очевидними у 1979 р., коли захистив кандидатську дисертацію його аспірант В. Ф. Чуркін. Загалом під науковим керівництвом О. О. Кучера було підготовлено 12 кандидатів наук: В. М. Духопельников (1980 р.), В. В. Тимофєєв (1983 р.), Н. С. Шаповалова (1984 р.), А. М. Авраменко (1985 р.), І. Г. Малинко (1985 р.), Т. І. Пікалова (1985 р.), А. В. Скоробогатов (1985 р.), Згурський Г. В. (1989 р.), Б. Г. Головка (1990 р.), Ю. П. Волосник (1993 р.), О. М. Ігнатуша (1993 р.), В. В. Сичова (1996 р.). Слід зазначити, що проблематика наукових досліджень його аспірантів була різноманітною: історія робітничого класу, дореволюційна аграрна історія, розвиток радянської промисловості, нова економічна політика, дореволюційний російський парламентаризм. Разом з тим, Олександр Омелянович ніколи не ставився до керівництва аспірантами формально. Він завжди багато читав різноманітної наукової літератури, спогадів, новітніх публікацій. Пропонував своїм аспірантам звернути увагу на ту чи іншу точку зору, рекомендував ознайомитися з певними публікаціями, не обмежуватися однобічним поглядом на проблему, аналізувати різні підходи. До того ж, його наукове керівництво характеризувалося вмінням підвести дисертанта до проблеми так делікатно, що у молодих науковців часто складалося враження їхньої самостійності, виникала впевненість у власних здібностях та наукових пошуках. До його педагогічних прийомів можна віднести невимушені бесіди з приводу концепції написання розділів дисертаційних досліджень, проблематики статей в наукових збірниках, участі в наукових конференціях, літні зустрічі з аспірантами вдома за чаєм із актуалізацією та аналізом спогадів видатних державних, політичних, громадських діячів Росії різних часів.

Олександр Омелянович навчав своїх аспірантів дослідницькому пошуку, науковому стилю. Він ретельно вичитував кожну статтю, навіть тези, робив зауваження, стилістичні правки. Разом із тим, не втомлювався повторювати: «Ви маєте писати доступно, логічно, щоб було зрозуміло навіть для учня 7-го класу». Він і сам писав так, щоб текст не викликав зайвих питань; давав читати свої наукові роботи не лише професорам, доцентам, але й аспірантам.

О. О. Кучер є автором близько 150 наукових, науково-популярних і навчально-методичних робіт. Був редактором республіканського наукового збірника «Вопросы истории СССР» (з 1992 р. – «Українського історичного збірника»), членом редакційної колегії «Вестника Харьковского университета» (серія «Історія») і редакційної колегії «Українського історичного журналу». Був членом спеціалізованої ради історичного факультету з захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Олександр Омелянович Кучер брав активну участь у громадсько-політичному житті, очолював партійну організацію історичного факультету.

Після виходу на пенсію, за сімейними обставинами, у 1996 р. переїхав до Ізраїлю. Там він зацікавився історією Близького Сходу, взаєминами арабів та євреїв, в даному контексті аналізував проблеми аграрної та індустріальної цивілізацій, релігійні та політичні культури. До останнього дня свого життя, як справжній науковець, Олександр Омелянович цікавився політичними подіями в світі, особливо в Україні, історичними умовами та соціокультурними чинниками їх виникнення, новинками наукової літератури. Спілкуючись зі своїми друзями-науковцями, учнями, яких доля розкидала по різних країнах, він завжди обмінювався думками з приводу тих чи інших наукових проблем, завжди аргументував власну позицію.

Науковці та викладачі історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ще не раз згадають добрим словом професора Олександра Омеляновича Кучера, вшановуючи пам'ять та оцінюючи його внесок в розвиток історичної науки та історичного факультету.

*Духопельников В. М., Куделко С. М.,
Посохов С. І., Сичова В. В.*

Підсумки діяльності історичного
факультету

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2011 р.

Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В.

2011 р. був для історичного факультету надзвичайно продуктивним: за кількома параметрами, зокрема, щодо обсягів друкованої продукції та участі в конференціях, факультет має найвищі показники за останні десять років. Водночас слід відзначити не лише успіхи, але й деякі проблемні моменти, визначити перспективні напрямки розвитку факультету. З цією метою були проаналізовані результати наукової діяльності факультету за різними параметрами – як кількісними, так і якісними, у тому числі шляхом порівняння із попередніми роками.

Вже традиційно факультет в цілому та окремі кафедри мають високий рейтинг серед кафедр гуманітарного профілю університету (у рейтинговому списку 49 кафедр такого профілю): кафедра історії стародавнього світу та середніх віків посіла перше місце; кафедра історіографії, джерелознавства та археології – друге місце; кафедра історії Росії – четверте місце; кафедра нової та новітньої історії – шосте місце; кафедра історії України – дев'яте місце. Звертаємо увагу той факт, що останні п'ять років перші місця рейтингу поділяли між собою кафедра стародавнього світу та середніх віків (завідувач – проф. С. Б. Сорочан) і кафедра історіографії, джерелознавства та археології (завідувач – проф. С. І. Посохов).

Упродовж 2011 р. було здійснено аналіз наукової діяльності кафедр, зокрема, шляхом уточнення планових наукових тем кафедр та їх обговорення на засіданнях Ради факультету, а також розпочато процес перересстрації нових (або уточнених) наукових тем. Обговорення тем дозволило не лише підвести певні підсумки наукової діяльності кафедр, а й визначити нові обрії. Подальшу розмову у цьому напрямку доцільно продовжувати і надалі, зокрема, у межах методологічних семінарів, які з 2010 р. проводяться на факультеті регулярно.

У 2011 р. на факультеті було видано 3 вісники, у тому числі спеціальний випуск «Вісника ХНУ. Серія «Історія» (вип. 44), присвячений історії повсякденності, за результатами проведеної в 2010 р. спільної із Інститутом історії НАНУ конференції; 10 збірників наукових праць, довідників, брошур, путівників, буклетів, серед яких слід відзначити чергові випуски «Древностей» (вип. 10), «Дриновського збірника» (т. 4), «Актуальних проблем вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 14) та ін., збірку праць проф. Ю. О. Голубкіна, до якої © Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В.

увійшли і присвячені йому спогади, а також біографічний словник «Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.)», серед укладачів якого доц. В. Ю. Іващенко та проф. С. І. Посохов (М.: РОССПЭН, 2011). Абсолютним рекордом для факультету, порівняно із попередніми роками, є публікація 17 наукових та науково-популярних монографій, або розділів у колективних монографіях. Особливо відзначимо наукові монографії: доц. Л. Ю. Посохової «На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.» (Х., 2011), проф. О. Д. Капліна «Славянофилы, их сподвижники и последователи» (М.: Институт русской цивилизации, 2011), доц. В. І. Бутенко «Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду НЕПу» (Х., 2010), А. М. Токарева «Становление официальной идеологии принципата императора Августа» (Х., 2011). За участі проф. С. Б. Сорочана та доц. А. М. Домановського вийшов друком підручник із грифом МОН «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» (Львів: Вид-во «Апріорі», 2011) та п'ять навчальних посібників: «Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры» (Х., 2011) проф. С. Б. Сорочана, який, до речі, здобув престижну Макар'євську премію; «Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX века: антология», одним із укладачів якої став проф. С. І. Посохов (М.: РОССПЭН, 2011), «Македонське питання у 1878–1919 рр.» (Х., 2011) доц. Д. В. Миколенка, «Історія України від найдавніших часів до сьогодення» (Х., 2011) проф. В. В. Калініченка та навчальний посібник англійською мовою з історії України для іноземних студентів (Х., 2011) за участі проф. С. М. Куделка. Останні два посібники також мають гриф МОН. Також вийшов друком бібліографічний покажчик «Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток» (Х., 2011), науковими редакторами якого стали проф. С. М. Куделко, доц. О. Г. Павлова. Крім того, було опубліковано 8 навчально-методичних видань, 246 статей (для порівняння – за увесь у період з 1998 по 2003 рр. було видано 372 статті) та 107 тез доповідей. Водночас, слід відзначити, що на тлі зростання загальної кількості видань, скоротилася частка публікацій, що з'явилися за кордоном: 45 статей проти 60 в 2010 р. При цьому лише 6 статей було опубліковано у престижних виданнях гуманітарного профілю: «Адам и Ева. Альманах гендерной истории» (доц. В. Ю. Іващенко), «Диалог со временем» (проф. С. І. Посохов) «Мир историка: историографический сборник» (проф. С. І. Посохов), «Списание на БАН» (доц. С. Ю. Страшнюк), «Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie» (доц. М. В. Любичев), «Studia internationalia» (проф. О. Д. Каплін).

У 2011 р. співробітники та аспіранти факультету опублікували наукової та навчально-методичної продукції загальним обсягом 496,

21 друк. арк. (у 2010 р. цей показник дорівнювався 244,16 умов. друк. арк., у 2009 р. – 236 друк. арк.). Розподіл обсягу друкованої продукції по кафедрах виглядає наступним чином: 172,73 друк. арк. – кафедра стародавнього світу та середніх віків (серед лідерів – доц. А. М. Домановський, проф. С. Б. Сорочан, ст. викл. А. М. Токарев); 119,45 друк. арк. – кафедра історіографії, джерелознавства та археології (відзначимо внесок проф. О. Д. Капліна, проф. С. М. Куделко, проф. С. І. Посохова); 107,5 друк. арк. – кафедра історії України (серед лідерів – доц. Д. В. Журавльов, доц. Л. Ю. Посохова); 42,75 друк. арк. – кафедра історії Росії (відзначимо внесок проф. В. М. Духопельникова та доц. С. В. Потрошкова); 25,4 друк. арк. – кафедра нової та новітньої історії (серед лідерів – доц. Д. В. Миколенко та проф. О. О. Чувпило). Досить помітним є внесок Музею археології та етнографії Слобідської України (28,38 друк. арк.). Вочевидь, що кількість не повинна бути самоціллю, і з часом вона має переходити в якість, певними маркерами якої можуть слугувати публікації у престижних виданнях, поява рецензій, участь у конкурсі наукових праць, нагороди тощо. У 2011 р. з'явилися позитивні відгуки на наукову продукцію викладачів кафедри стародавнього світу та середніх віків і кафедри історіографії, джерелознавства та археології; кількома нагородами була відзначена праця проф. С. Б. Сорочана. Зрозуміло, що якісні зміни потребують значних зусиль і часу, а також нових форм презентації своєї роботи. Одним із можливих шляхів популяризації наукових досягнень науковців факультету є модернізація факультетського сайту, зокрема, кафедральних сторінок, які мають презентувати, у тому числі, і наукову продукцію кафедр.

У минулому році факультет виступив організатором та співорганізатором 12 конференцій, симпозіумів, семінарів, круглих столів, презентацій: Науково-практичного семінару «Музейна педагогіка у Харкові: досвід і перспективи розвитку» (ІІ Луньовські читання); Міжнародного симпозіуму «Фракійські землі та Північне Причорномор'я в античну добу» (спільно з Інститутом всесвітньої історії РАН); Наукової конференції-презентації «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України» (спільно з Харківським історико-археологічним товариством) та ін. Вже традиційними стали наукові конференції для школярів: «Різдвяні читання» наукового товариства «Нартекс», яку проводить кафедра стародавнього світу та середніх віків, та «Воєнне минуле рідного краю», організатором якої виступає кафедра історії Росії.

Співробітники та аспіранти факультету взяли участь у роботі 178 конференцій (у 2011 р. – 173, у 2010 р. – 137), більшість з яких мала міжнародний статус. Географічно – це Російська Федерація, Словаччина, ФРН, Казахстан, Вірменія, Туркменістан, Білорусь, Латвія. Найбільшу активність виявили кафедра стародавнього світу та середніх

віків (63 конференції) та кафедра історіографії, джерелознавства та археології (43 конференції), а за індивідуальними показниками – проф. С. М. Куделко (10 конференцій), доц. А. М. Домановський (10 конференцій), проф. С. І. Посохов (9 конференцій), проф. О. Д. Каплін (9 конференцій), проф. С. Б. Сорочан (7 конференцій).

Зусиллями співробітників факультету в 2011 р. було організовано 22 виставки: фотовиставки на факультеті; археологічні виставки у Харкові, Ізюмі, Святогірській лаврі, Червоному Донці; виставки з історії освіти в Музеї історії Харківського університету. Найбільш масштабними були археологічна виставка, присвячена 90-річчю проф. Б. А. Шрамка у приміщенні Музею археології та етнографії України, виставка-презентація за результатами археологічного польового сезону 2011 р. у Харківській, Полтавській області та Криму та виставка до Дня архівіста «"Увага! Показує Харків": з історії харківського телебачення за матеріалами Державного архіву Харківської області, Центрального державного науково-технічного архіву України та Харківської обласної державної телерадіокомпанії» у приміщенні Музею історії університету.

У 2011 р. спеціалізована вчена рада (голова – проф. В. В. Калініченко, учений секретар – доц. Д. В. Журавльов) провела 27 засідань, на яких відбувся захист 2 докторських дисертацій (одна за спеціальністю «Історія України», інша – «Всесвітня історія») та 25 кандидатських дисертацій (16 – за спеціальністю «Історія України», 9 – за спеціальністю «Всесвітня історія»).

Усі випускники аспірантури 2011 року успішно завершили навчання, а аспіранти кафедри нової та новітньої історії Ю. В. Мазурика та Є. С. Роговий захистили дисертації до закінчення терміну навчання в аспірантурі. Також відбувся захист кількох аспірантів попередніх років випуску та здобувачів: кандидатську дисертацію захистили І. С. Посохов, Т. М. Ліхачова, О. М. Тавшунський, Ю. М. Пікуль, В. С. Золотарьов, О. А. Рудь, С. Ю. Іванов, Ю. П. Селевко. Співробітник факультету С. Д. Литовченко отримав звання доцента.

Свій внесок у високі результати наукової продукції факультету зробили й наукові центри. Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова (директор – доц. С. Ю. Страшнюк) спільно з Болгарською АН видав 4 том «Дриновського збірника», взяв на себе організацію «Кирило-Мефодіївських читань». Лабораторія германослов'янської археологічної експедиції проводила розкопки поселення та могильника Війтенки (Валківський район, Харківська область) та розвідки у Нововодолазькому районі Харківської області в рамках міжнародного проекту «Інфраструктура області дніпро-донецького вододілу у пізньоримський час та на початку епохи Великого переселення народів» (спільно з Германським археологічним

інститутом, Інститутом археології РАН, Інститутом археології НАНУ та ін.). У розкопках експедиції брала участь науковий співробітник Євразійського відділу Германського археологічного інституту доктор Е. Шульце; натомість керівник експедиції доц. М. В. Любічев проходив стажування в Євразійському відділі Німецького археологічного інституту (Берлін, ФРН), доц. К. В. Мизгін як стипендіат фонду академічних обмінів DAAD проходив стажування в Інституті до- та ранньоісторичної археології Фрідріх-Вільгельм університету в м. Бонн (ФРН). Центр краєзнавства, який із цього року носить ім'я академіка П. Т. Тронька, бере участь в організації краєзнавчої конференції молодих учених, реалізує проекти щодо публікації архівних матеріалів (збірка «Латыши на Харьковщине» (Х., 2011)), краєзнавчої літератури: нарисів, довідників, путівників, покажчиків («Электротяжмаш – флагман отечественного электромашиностроения» (Х., 2011), «Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов» (Х., 2011), Центр краєзнавства тісно співпрацює із Спілкою краєзнавців України, а його директор, проф. С. М. Куделко, є членом Президії Правління Національної спілки краєзнавців України. Чимало науковців факультету беруть участь у діяльності Харківського історико-археологічного товариства (співголови – доц. С. В. Дьячков та проф. С. І. Посохов). ХІАТ виступає одним із організаторів традиційної археологічної наукової конференції та виставки-презентації за результатами археологічного сезону «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України», видає щорічник «Древности». Центр турецьких досліджень (директор – доц. О. І. Тумаков), створений у 2010 р., працює над рядом спільних україно-турецьких дослідницьких проектів, за результатами яких було організовано 3 виставки документів із фондів ДАХО та Османського архіву (Стамбул, Туреччина), дві з яких пройшли у Харкові і одна – в Ізмірі.

З метою активізації міжнародного співробітництва факультету в 2011 р. були проаналізовані наявні міжнародні договори про співробітництво, визначені пріоритетні закордонні партнери, розроблені нові робочі програми і призначені відповідальні за певний напрямок. На даний момент можна говорити про наявність кількох стратегічних партнерів: Німецький археологічний інститут, з яким співпрацює Лабораторія ГСАЕ; Болгарська АН, з якою підтримує зв'язки Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова; Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет», спільно з яким проводиться студентська школа та ряд конференцій; Російський державний гуманітарний університет (готується проект спільної магістратури та діє програма академічного обміну), Німецький історичний інституту Москві, за підтримки якого відбулися видання та презентація зазначених двох книжок з історії

університетів (антологія та біографічний словник). У 2011 р. році стипендіатами інституту стали доц. В. О. Куліков та аспірант Р. Г. Любавський. Важливим також є міжнародне співробітництво, яке здійснюють окремі науковці факультету. Так, вже кілька років Т. М. Крупа бере участь у роботі Туркестанської археологічної експедиції Інституту археології імені А. Х. Маргулана (Казахстан), а в 2011 р. вона була затверджена координатором української мережі фахівців міжнародного фонду Global Heritage Fund.

Утім, використовуються далеко не усі можливості для посилення міжнародного співробітництва (є можливості співпраці із рядом російських наукових установ, польськими університетами), тому одне із завдань, яке стоїть перед факультетом – тримати ці перспективи у полі зору і намагатися рухатися в бік їхньої реалізації.

Одночасно триває пошук партнерів в Україні, зокрема у цьому році було підписано договори про співробітництво з Інститутом історії України НАНУ, Кримським філіалом Інституту археології НАНУ, робочу програму співробітництва з Харківською обласною адміністрацією.

Поки що недостатньо інтенсивно розвивається міжфакультетське співробітництво. Одним із перших кроків у цьому напрямку можна вважати спільний із науково-дослідним Інститутом соціально-гуманітарних досліджень ХНУ проект «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності», фінансований Міжнародним фондом «Відродження» (доц. В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков), який завершився у 2011 р. проведенням конференції «Перспектива толерантності в українському суспільстві: проблема викладання історії».

Як і в попередні роки, важливим завданням є пошук внутрішніх і міжнародних грантів. У цьому році було продовжено фінансування з коштів державного бюджету Міністерства освіти України теми «Університетська наука й освіта в Україні в XIX–XX ст.», були отримані гранти Харківського міськвиконкому на видання літератури краєзнавчого характеру (проф. С. М. Куделко) та ряд індивідуальних грантів. Водночас у 2011 р. не було подано жодної теми до Фонду фундаментальних НДР університету, але в цілому, починаючи з 2003 р., через цей фонд пройшли сім наших тем. Як варіант активізації пошуку фінансової підтримки можна запропонувати підготовку міжкафедральних та міжфакультетських проектів, у тому числі силами наших наукових центрів, які надають нам приклади такої співпраці.

Протягом 2011 р. студентська наука на історичному факультеті, як і раніше, була тісно пов'язана з діяльністю Студентського наукового товариства (СНТ), яке об'єднує вісім наукових гуртків: історії України; історії стародавнього світу та середніх; історії Росії; археології; історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історії міжнародних відносин; нової та новітньої історії; університетських історій, а також політичний клуб. На сьогоднішній

день запроваджено фіксоване членство в СНТ. Число членів організації становить 76 осіб (близько 20 % від загальної кількості студентів історичного факультету).

Традиційними формами роботи гуртків залишаються заслуховування доповідей та їхнє обговорення, екскурсії, зустрічі з цікавими людьми, проведення круглих столів із залученням фахівців інших спеціальностей. Протягом року СНТ організувало і провело чотири круглі столи: 25 лютого 2011 р. «Проблеми релігії в античному та середньовічному суспільстві»; 15 квітня 2011 р. «Історія читання – гендерний аспект» у рамках міжнародного науково-практичного семінару «Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги»; 2 червня 2011 р. «Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ–ХХІ століттях»; 31 жовтня 2011 р. «Етнополітичні проблеми Другої світової війни в Україні: наукові інтерпретації, історична пам'ять».

Одним із основних напрямів роботи СНТ залишається організація студентських конференцій та конференцій молодих учених, на яких учасники мають змогу здійснити апробацію результатів своїх досліджень, обмінятися ідеями зі своїм колегами. У 2011 р. СНТ організувало три міжнародні конференції. У роботі 64-х «Каразінських читань» взяли участь 273 студента, аспіранта та молодих вчених, які представляли 49 наукових та освітніх закладів різних міст України, Росії та Польщі. У «Кирило-Мефодіївських читаннях», проведених спільними зусиллями з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, взяли участь 50 осіб. 29-а Міжнародна краєзнавча конференція, організована спільно з Центром краєзнавства, минулого року була представлена 104 учасниками.

З 12 по 18 вересня 2011 р. на історичному факультеті проходила ІІІ Міжнародна осіння студентська школа «Історико-культурна спадщина Єврорегіону Слобожанщина», присвячена вивченню пам'яток православної культури Харкова і області. Традиційно у роботі школи взяли участь студенти історичних факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Белгородського державного університету.

Минулого року було опубліковано п'ять збірок робіт молодих науковців, серед яких матеріали трьох міжнародних конференцій – Краєзнавчої, «Каразінських» та «Кирило-Мефодіївських читань», одного круглого столу – «Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ–ХХІ століттях» та чотирнадцятий випуск фахового щорічника «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». При цьому збірники тез доповідей за результатами «Кирило-Мефодіївських читань» та Краєзнавчої конференції були опубліковані на сайті історичного факультету.

Студенти історичного факультету брали участь у різноманітних конкурсах. Зокрема, студентка IV курсу К. Єремєєва отримала друге місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт, а студент III курсу О. Чеботарьов перше місце на Харківському регіональному конкурсі студентських наукових робіт.

Варто відмітити успіхи наших студентів у здобутті грантів. Так, студентка V курсу Д. Шалигіна два семестри навчається за європейською освітньою програмою «Еразмус Мундус» у Берлінському університеті імені Гумбольта (2011–2012 рр.); студент III курсу О. Чеботарьов у межах проекту «Віртуальний штетл» стажувався у Музеї історії польських євреїв (м. Варшава, Польща); студент IV курсу О. Шеметов за умовами канадсько-української парламентарної програми на основі гранту James & Louise Temerty Scholarship навчався у Канаді.

Відзначимо й іншу практику – відвідування студентами зарубіжних країн для роботи у бібліотеках і архівах за власною ініціативою. Саме у такий спосіб студент IV курсу С. Білоус їздив у Сербію, де збирав матеріал для наукової роботи.

Наші студенти брали участь у міжнародних конференціях за кордоном. На конференцію «Ломоносов-2011» їздило шість представників факультету. На цій конференції доповіді С. Білоуса, П. Єремєєва і К. Єремєєвої були відзначені дипломами. Також шість студентів відвідали місто Белгород для участі у конференції «Белгородський діалог». За результатами цих конференцій було опубліковано збірники матеріалів, в яких представлені роботи студентів нашого факультету.

Однак необхідно сказати, що не завжди кількісне зростання деяких показників свідчить про якісні зрушення у студентській науці. Подані до збірників тези і статті, а також праці, представлені на цьогорічному конкурсі студентських робіт, не завжди відповідали вимогам. Науковим керівникам необхідно більш ретельно відбирати роботи для участі у конференціях і конкурсах.

У цілому 2011 р. був для історичного факультету дуже результативним, за багатьма напрямками наукової роботи факультет має найвищі у порівнянні з попередніми роками показники, що стало можливим лише завдяки злагодженій праці усього колективу. Водночас аналіз відповідних показників виявив наявність певних проблем, вирішення яких є запорукою майбутніх успіхів.

Хроніка подій на історичному факультеті в 2011 р.

Іващенко В. Ю.

- **5 січня** на історичному факультеті відбувся методичний семінар для вчителів, присвячений актуальним проблемам викладання історії в сучасній школі, у роботі якого взяли участь проф. С. О. Наумов, доц. С. Д. Литовченко, доц. О. І. Тумаков.
- **14 січня** аспірант кафедри історії Росії І. С. Посохов захистив кандидатську дисертацію «Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів ХІХ – початку ХХ ст.)».
- **14 січня** аспірантка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Лихачова захистила кандидатську дисертацію «Польські біженці в Росії. (серпень 1914 – листопад 1917 рр.)».
- **17 січня** в Музеї археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна відкрилася археологічна виставка, присвячена 90-річчю відомого українського археолога, доктора історичних наук, Заслуженого діяча науки та техніки, Почесного громадянина м. Харкова, Заслуженого професора ХНУ імені В. Н. Каразіна Б. А. Шрамка.
- **20 січня** в Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбувся науково-практичний семінар «Музейна педагогіка у Харкові: досвід і перспективи розвитку» (ІІ Луньовські читання).
- **20 січня** на історичному факультеті відбулася зустріч з представниками делегації Аньхойського університету (Китай). До бесіди були запрошені представники численних факультетів та наукових центрів університету: історичного, філософського, Східного інституту українознавства імені Ковальських тощо. Учасники зустрічі обговорили можливі варіанти співпраці з Аньхойським університетом.
- **24 січня** було підписано договір про співробітництво між Інститутом історії України Національної Академії наук України та Харківським національним університетом ім. В. Н. Каразіна та Робочу програму співпраці між історичним факультетом ХНУ ім. В. Н. Каразіна та Інститутом історії України НАНУ на 2011–2012 рр.
- **26 січня на історичному факультеті** відбувся ІІІ (обласний) етап учнівської олімпіади з історії. В інтелектуальному змаганні взяли участь найсильніші учні усіх районів Харківщини.

- **28 січня** було підписано Робочу програму співробітництва між історичним факультетом ХНУ ім. В. Н. Каразіна та Харківською обласною державною адміністрацією на 2011 р.
- **28 січня** аспірант кафедри нової та новітньої історії О. М. Тавшунський захистив кандидатську дисертацію «Бельгія та колоніальний поділ Африки (1876–1918 рр.)».
- **2 лютого** було підписано Договір про співпрацю між Кримським філіалом Інституту археології Національної Академії наук України та Харківським національним університетом ім. В. Н. Каразіна, ініційований історичним факультетом.
- **3 лютого** відбувся міжкафедральний семінар кафедри українознавства філософського факультету та Науково-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції історичного факультету «Археологічні свідчення про добу Великого переселення народів на території України: можливості історичної інтерпретації».
- **4 лютого** кафедра стародавнього світу та середніх віків організувала на факультеті «Різдвяні читання» наукового товариства «Нартекс», що об'єднує учнів Школи мистецтв Харківської міської Ради.
- **9 лютого** в межах семінару з доісторичної археології (Vorgeschichte-Seminarium) при Науково-дослідній лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції було заслухано доповідь наукової співробітниці Інституту археології Російської академії наук О. С. Румянцевої.
- **9 лютого** в Музеї історії університету розпочала роботу виставка, присвячена 110-річчю від дня народження професора, фундатора і першого завідуючого кафедри біохімії, ректора Харківського університету в 1945–1960 рр., академіка І. М. Буланкіна.
- **10 лютого** наказом ректора було створено Центр турецьких досліджень, який очолив доцент кафедри нової та новітньої історії О. І. Гумаков.
- **25 лютого** відбувся круглий стіл молодих вчених «Проблеми релігії в античному та середньовічному суспільствах», організований кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків.
- **1 березня** в Музеї історії університету було відкрито фотовиставку «**100 років – 100 історій**», присвячену 100-річчю Міжнародного дня прав жінок **8 березня**, організатором якої виступив Гендерний ресурсний центр Головного управління у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської обласної державної адміністрації.
- **4 березня** у ГПУ «Шебелинка Газвидобування» (сmt. Червоний Донець) було організовано виставку знахідок із розкопок Германо-Слов'янської археологічної експедиції.

- **18 березня** здобувач кафедри історії Росії Ю. М. Пікуль захистив кандидатську дисертацію «Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії (1861–1914 рр.)».
- **21 березня** доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлову було нагороджено муніципальною творчою премією імені Дмитра Багалія в галузі краєзнавства.
- **7-8 квітня** історичний факультет спільно з Інститутом всесвітньої історії РАН провів Міжнародний симпозіум «Фракійські землі та Північне Причорномор'я в античну добу», в якому взяли участь учені із Росії, Польщі, Болгарії та Німеччини.
- **15 квітня** у межах Міжнародного науково-практичного семінару «Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги» відбувся круглий стіл «Історія читання: гендерний аспект», організований спільними зусиллями історичного факультету та ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- **15-29 квітня** в Музеї історії університету до Дня випускника Харківського університету працювала виставка «**Перегорні сторінки випускних альбомів...**», на якій були представлені альбоми за 1891–2010 рр.
- **16 квітня** в рамках святкування Дня випускника Харківського університету на історичному факультеті працювала фотовиставка «Історичні обличчя».
- **22 квітня** відбулась 64-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)», співорганізаторами якої виступили історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківська національна академія міського господарства, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди та Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет». У роботі конференції взяли участь 273 студентів, аспірантів та молодих вчених, що представляли близько п'ятдесяти наукових та освітніх закладів різних міст України, Росії, Білорусії та Польщі. У межах конференції було організовано презентацію фотовиставки В. А. Оглобліна до річниці катастрофи імператорського потягу в Борках.
- **26 квітня** в Музеї історії університету відбулась презентація книги «Голубкин Юрий Алексеевич. Исследование о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания» (Х., 2011).
- **27 квітня** у виставковому залі заповідника на території Святогірської лаври за сприяння Музею археології та етнографії Слобідської України було відкрито художньо-археологічну виставку «Вартові степу».

- **28 квітня** – кафедра історії стародавнього світу та середніх віків спільно з кафедрою українознавства під егідою Східного інституту українознавства імені Ковальських і Центру українських студій імені Д. І. Багалія провели Міждисциплінарний науковий семінар «Візантійська традиція в Україні», під час якого відбулися презентації книги завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків проф. С. Б. Сорочана «Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры» (Х.: Майдан, 2011) і сайту «Василевс. Українська візантиністика» (<http://byzantina.wordpress.com>), створеного за ініціативи доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. М. Домановського.
- **29 квітня** здобувач кафедри історії Росії В. С. Золотарьов захистив кандидатську дисертацію «Еволюція стратегії і тактики конституційно-демократичної партії Росії (1905–1917 рр.)».
- **5 травня** в Музеї історії університету до 66-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні **відкрилась виставка** «Жіночі образи у пропагандистських плакатах Другої світової війни».
- **10 травня** доц. А. М. Домановський отримав короткотерміновий грант Міжнародної асоціації гуманітаріїв на здійснення досліджень у сфері соціально-гуманітарних наук, напрям «історія», за темою «Суспільна структура торгівлі у Візантії IX–XII ст.» на 2011–2012 рр.
- **16 травня** відбулась презентація антології «Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков» (М., 2011), підготовленої за участі науковців ХНУ імені В. Н. Каразіна та Московського державного університету імені М. В. Ломоносова та виданої за підтримки Німецького історичного інституту в Москві.
- **17 травня** проф. С. Б. Сорочан був нагороджений Харківською обласною державною адміністрацією дипломом стипендіата в галузі науки імені Василя Назаровича Каразіна (з гуманітарних наук), а також подякою Міського голови м. Харкова.
- **20 травня** Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, Центр краєзнавства, історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провели Міжнародну наукову конференцію молодих вчених XI «Кирило-Методіївські читання», присвячену Дню слов'янської писемності та культури.
- **20 травня** здобувач кафедри історії України О. А. Рудь захистила кандидатську дисертацію «Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки НЕПу (1921–1929 рр.)».
- **З 26 травня по 29 червня** на історичному факультеті перебував професор Пенсільванського університету, лектор за програмою Фулбрайту О. М. Лесков. Він виступив перед музейними співробітниками та студентами, взяв участь у роботі кількох

науково-практичних семінарів, відвідав базу Герmano-Слов'янської археологічної експедиції, взяв участь у розробці тематико-експозиційного плану нової експозиції археологічного Музею археології та етнографії Слобідської України.

- **27 травня** відбулось святкування Дня історичного факультету.
- **2 червня** відбувся круглий стіл «Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ–ХХІ століттях», організований Студентським науковим товариством історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Східноукраїнською філією Міжнародного Соломонового університету, Українським центром вивчення історії Голокосту (м. Київ), Центром співробітників та викладачів юдаїки у вузах «Сефер» (м. Москва, Росія).
- **24 червня** аспірант кафедри історії України С. Ю. Іванов захистив кандидатську дисертацію «Міграція сільського населення до Харкова (серпень 1943 – серпень 1991 рр.)».
- **6 вересня** в Ізюмському краєзнавчому музеї ім. М. В. Сібільова за участі Музею археології та етнографії Слобідської України була організована виставка знахідок з розкопок поселень біля Студенка Ізюмського району.
- **9 вересня** проф. С. Б. Сорочан став лауреатом премії пам'яті митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова), заснованої Російською православною Церквою, Урядом Москви і Російською Академією наук в номінації навчальний посібник («Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры». – Харьков: Майдан, 2011).
- **12-18 вересня** на базі факультету працювала ІІІ Міжнародна осіння студентська школа «Історико-культурна спадщина Євросерегіону Слобожанщини» (Тема школи: «Пам'ятки православної культури Слобожанщини: (до 100-річчя канонізації Святого Іоасафа)»), яка була організована кафедрою історіографії, джерелознавства та археології спільно з Центром краєзнавства, Національним дослідницьким університетом «Белгородський державний університет», Східно-регіональним відділом Центра пам'яткознавства НАН України, Харківською обласною станцією юних туристів.
- **17 вересня** у Красноградському краєзнавчому музеї імені П. Д. Мартиновича було відкрито виставку «Скіфи & елліни» із фондів МАЕСУ.
- **27 вересня** у Музеї історії університету відбулось відкриття виставки «Наші в Антарктиді», присвяченої 15-річчю української антарктичної станції «Академік Вернадський».
- **6 жовтня** на історичному факультеті відбулась зустріч з ректором РДГУ професором Ю. Й. Пивоваром, під час якої було підписано

робочу програму співробітництва з РДГУ. Також проф. Ю. Й. Пивовар прочитав для викладачів, аспірантів та студентів лекцію «Модернізація університетської історичної освіти».

- **21 жовтня** аспірантка кафедри нової та новітньої історії Ю. В. Мазурика захистила кандидатську дисертацію «Місіонерська діяльність Російської православної церкви у Східній Азії (друга половина XIX – початок XX ст.)».
- **21 жовтня** аспірант кафедри нової та новітньої історії Є. С. Роговий захистив кандидатську дисертацію «Взаємовідносини суспільства та влади в Словацькій республіці (1939–1945 рр.)».
- **21 жовтня** аспірантка кафедри стародавнього світу та середніх віків Ю. П. Селевко захистила кандидатську дисертацію «Соціально-правове та майнове становище жінок у Римській республіці (V–I ст. до н.е.)».
- **31 жовтня** спільно з Центром краєзнавства, Студентським науковим товариством, Центром досліджень міжетнічних відносин Східної Європи, Українським Центром вивчення історії Голокосту, Меморіальним парком «Дробицький яр», Східноукраїнською філією Міжнародного Соломонового університету, було організовано круглий стіл «Етнополітичні проблеми Другої світової війни в Україні: наукові інтерпретації, історична пам'ять», присвячений 70-тій річниці трагедії Дробицького Яру.
- **2 листопада** в Музеї історії університету відбулось урочисте відкриття виставки до 100-річчя з дня народження відомого фізика-теоретика, професора Харківського університету, академіка О. І. Ахієзера.
- **14 листопада** – сайт доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. М. Домановського «Василевс. Українська візантиністика» (<http://byzantina.wordpress.com>) за результатами народного голосування посів перше місце на Конкурсі українських блогів BUBA (Best Ukrainian Blog Awards) 2011 у категорії (номінації) «Тематичний або професійний блог» з сумарною кількістю 1406 голосів (<http://watcher.com.ua/buba/results>).
- **17 листопада** відбулась презентація книг з історії освіти за участі науковців з МДУ ім. М. В. Ломоносова: «Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Биографический словарь / под. общ. ред. А. Ю. Андреева; составители А. М. Феофанов, В. Ю. Ивашенко, С. И. Посохов и др.» (М., 2011); Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. (Х., 2011).
- **17 листопада** творчий колектив першокурсників історичного факультету здобув перше місце в конкурсі «Alma Mater – 2011».

- **24 листопада** відбулась наукова конференція-презентація «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України», організована спільно з Харківським історико-археологічним товариством, у межах якої була презентована виставка «Археологічні знахідки польового сезону 2011 року».
- **7 грудня** у харківській книгарні «Є» відбулась презентація книги «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» (Львів, 2011), серед авторів якої проф. С. Б. Сорочан та доц. А. М. Домановський.
- **16 грудня** відбулась XIX Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених, організаторами якої виступили історичний факультет, Центр краєзнавства та Студентське наукове товариство факультету. У конференції взяли участь молоді вчені з більш ніж тридцяти університетів та наукових закладів різних міст України та Росії.
- **18 грудня** кафедра історії Росії провела XIV краєзнавчу молодіжну конференцію «Воєнне минуле рідного краю».
- **24 грудня** у Музеї історії університету відбулась виставка до Дня архівіста «"Увага! Показує Харків": з історії харківського телебачення за матеріалами Державного архіву Харківської області, Центрального державного науково-технічного архіву України та Харківської обласної державної телерадіокомпанії», в якій взяли участь керівники та працівники провідних архівних установ м. Харкова та області, співробітники харківських музеїв та бібліотек, викладачі та студенти історичного факультету університету, представники масс-медіа.

Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2011 році

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Бардола К. Ю.

- Синона. Пути трансформации византийской налоговой практики // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 64-74.

Домановський А. М.

- Гріднева (дівоче прізвище Гольєва) Юлія Геннадіївна // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 74-75.
- Диссертации по византистике, защищенные в Украине в 2007–2009 гг. (краткий обзор) // Мир Византии. Проблемы истории церкви, армии и общества / отв. ред. Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов. – Армавир; Волгоград, 2011. – С. 220-267.
- Дослідження «Цитаделі» Херсонеса Таврійського у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К., 2010. – С. 124-125.
- Дослідження «Цитаделі» Херсонеса Таврійського // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 98-101.
- Історія Візантії. Вступ до візантиністики / Л. В. Войтович, А. М. Домановський, Н. Б. Козак [та ін.]; за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Апріорі, 2011. – 880 с.: іл.
- «Книга Эпарха» в отечественной византистике XIX – начала XX в. // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византистов. – М., 2011. – С. 87-90.
- Князь Олег і прийняття християнства: причинки до питання і спостереження у візантійському контексті // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: збірка ст. на пошану д-ра іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / від. ред. д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 192-215.

- Людський вимір фахової підготовки // *Автомобіліст*. – 2011. – № 1 (1565). – С. 6.
- Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.) // *ВДИ*. – 2010. – № 4. – С. 207-213.
- Международный симпозиум «Номо Byzantinus среди идей и вещей» (Харьков, 1 июля 2010 г.) // *Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник*. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 390–398.
- Міжнародний симпозіум «Номо Byzantinus серед ідей та речей» // *УІЖ*. – 2011. – № 1. – С. 222-228.
- «На том стою и не могу иначе»: Памяти Юрия Алексеевича Голубкина (1941–2010) // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 256-259.
- Надлер Василь Карлович // *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ*. – К., 2011. – С. 159-160.
- Пам'яті заслуженого керівника кафедри ТЕСА // *Автомобіліст*. – 2011. – № 5 (1569). – С. 8-9.
- Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007–2009 рр. // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. – № 939. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 70–90.
- Проблемы византиноведения в современной Украине (Харьков, 25-27 октября 2007 г.) // *Византийский временник*. – 2010. – Т. 69 (94). – С. 391-392.
- [Рецензия] / А. М. Домановский, С. Б. Сорочан // *Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна*. – X., 2011. – № 9. – С. 189–192. – Рец. на кн.: *Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. / Ю. М. Могаричев*. – Симферополь: НАТА, 2008. – 236 с.
- Редін Єгор Кузьмич // *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ*. – К., 2011. – С. 188-189.
- VII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» (Харьков, 28-29 октября 2010 г.) // *Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник*. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 390-398.

- Харьковская византистика: истоки, история, перспективы // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византистов. – М., 2011. – С. 90-96.
- Черноусов Євген Олександрович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 237-239.
- Шміт (Шмідт) Федір (Карл-Ернст) Іванович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 245-247.

Д'ячков С. В.

- Журнал «UNIVERSITATES»: первые шаги // Ученый. Учитель. Человек: К 85-летию со дня рождения И. Е. Тарапова. – Х., 2011. – С. 93-98.
- История средневекового Востока: прогр. курса, метод. рекомендации, справ материалы. – 3-е изд., испр. и доп. – Х.: НТМТ, 2011. – 104 с.
- О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 206-226.
- Раскопки участка башни 6 крепости Чембало // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 18-20.
- VII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» (Харьков 28–29 октября 2010 г.) // Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х., 2011. – С. 372-389.
- У истоков лица // Ученый. Учитель. Человек: К 85-летию со дня рождения И. Е. Тарапова. – Х., 2011. – С. 48-51.
- The 15th Century Brigandine of a Crossbowman from the Genoese Fortress of Cembalo // Acta Militaria Mediaevalia. – Krakow; Rzeszow; Sanok, 2011. – VII. – S. 175-190.

Литовченко С. Д.

- Історія України. 11 клас: атлас. – Х.: Ранок, 2011. – 16 с.
- Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.) / С. Д. Литовченко, О. А. Ручинская // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 207-213.

- Рим та Велика Вірменія наприкінці I ст. до н. е. // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – Вип. 40. – С. 58-61.
- Царство Софена в восточной политике Помпея // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 34-40.

Мартем'янов О. П.

- Международный симпозиум «Фракийские земли и Северное Причерноморье в античную эпоху» (Харьков, 7–8 апреля 2011 г.) // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 399-404.

Ручинська О. А.

- Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.) / С. Д. Литовченко, О. А. Ручинская // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 207-213.
- Расцвел цветок ШАФРАНА... // Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания / сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков; отв. ред. С. Б. Сорочан. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – С. 172-173.
- Современный взгляд на Афинскую демократию: [рец.] // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 247–251. – Рец. на кн.: Атинската демокрація. Практика и институции / С. Монева. – Велико Търново: Св. Кирил и Методий, 2009. – 347 с.

Сергеев І. П.

- В. П. Бузескул и «революционный захват» Харьковского университета в октябре 1905 г. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 229-236.

Сорочан С. Б.

- Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры: учеб. пособие. – Х.: Майдан, 2011. – 952 с.
- Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания / сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков; отв. ред. С. Б. Сорочан. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 192 с.

- Еще раз о базилике Крузе в византийском Херсоне // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 65-72.
- Зернин Олександр Петрович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 97-98.
- Історія Візантії. Вступ до візантиністики / Л. В. Войтович, А. М. Домановський, Н. Б. Козак та ін.; за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Априорі, 2011. – 880 с.: іл.
- Історія середніх віків: прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу / Харк. держ. акад. культури; уклад. С. І. Ліман, С. Б. Сорочан. – Х.: ХДАК, 2010. – 65 с.
- К вопросу о византийском термине «пакта» применительно к истории фемного Херсона // Хазарский альманах. – К.; Х., 2009. – Т. 8. – С. 315-328.
- К вопросу о создании фермы Климата в византийском Крыму // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 350-353.
- К вопросу об атрибуции и ранней дате базилики Крузе в византийском Херсоне // Кондаковские чтения – III. Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь: материалы III Междунар. науч. конф. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. – С. 116-121.
- Лебедев Амфіан Степанович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 132.
- Надлер Василь Карлович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. – К., 2011. – С. 159-160.
- О мемории Св. Капитона в византийском Херсоне // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. 9. – С. 472-478.
- О рыбозасолочных цистернах византийского Херсона, их датировке и не только: ответ критике // Мир Византии. Проблемы истории

Церкви, армии и общества: сб. науч. ст. / отв. ред. Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов. – Армавир; Волгоград, 2011. – С. 202-213.

- О храмовом декоре византийского Херсона и его эволюции в VI–X веках // *Actestestantibus: ювіл. зб. на пошану Леонтія Войтовича.* – Львів, 2011. – С. 603-619. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність; вип. 20).
- [Рецензия] / А. М. Домановский, С. Б. Сорочан // *Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна.* – Х., 2011. – № 9. – С. 189-192. – Рец. на кн.: *Византийский Крым. Крым в VI–XII вв.* / Ю. М. Могаричев. – Симферополь: НАТА, 2008. – 236 с.
- Св. Климент Римский: историческая действительность и легенды // *Херсонес – город Святого Климента: тез. докл. и сообщ. VI Междунар. конф. по церковной археологии, Севастополь, 12-18 сент. 2011 г.* – Севастополь, 2011. – С. 36-37.
- Харьковская византистика: истоки, история, перспективы // *Российское византиноведение: Традиции и перспективы: тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2011. – С. 90-96.
- *Херсонес Таврический: краткий путеводитель по городищу / сост. С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко* – Х.: Альбатрос, 2011. – 128 с.

Токарев А. М.

- *Всесвітня історія. 6–11 кл. Документи. Матеріали / упоряд. І. М. Скирда, А. М. Токарев.* – Х.: Ранок, 2011. – 288 с.
- Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания / сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков; отв. ред. С. Б. Сорочан. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 192 с.
- Первые шаги Октавиана в политике и образ «нового Цезаря» // *Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник.* – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 41-52.
- Становление официальной идеологии принципата императора Августа: моногр. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 268 с.
- «Традиционализм» и «республиканизм» в пропаганде Октавиана накануне Актийской битвы // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна.* – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 72-81.

Вербий Р. М.

- О боспорском зерновом экспорте в Афины V–IV вв. до н. э. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 312-313.

Грибанов Д. В.

- Боспорское судопроизводство в эпоху правления Спартокидов: по материалам эпиграфики // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 42-51.
- К вопросу о социальном составе пантикапейского народного собрания 309 г. до н. э. // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вип. 9. – С. 119-123.
- Правовое положение граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 7-15.

Книш І. О.

- Проблема любви в античности и в средние века: историческая традиция и современные парадигмы: круглый стол // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 234-238.

Пархоменко М. В.

- Медицина в византийском Херсоне // Медицина в художніх образах: ст. – Донецьк, 2011. – Вип. 8-9. – С. 257-268.

Пастушенко А. О.

- О добыче каперов в Англии во второй половине XVI в. // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вип. 9. – С. 390-397.
- О призовом праве Англии во второй половине XVI в. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 59-65.

Сорочан К. С.

- О культовых вещах как предмете ремесленной продукции в Византии в IV–IX вв. // Кондаковские чтения – III. Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород, 2010. – С. 213-219.
- О мыле как предмете ремесленной продукции и торговли в Византии IV–IX вв. // Проблемы истории и культуры средневекового общества: тез. докл. XXX Всерос. конф. студ.,

аспирантов и молодых ученых «Курбатовские чтения». – СПб., 2011. – С. 226-229.

- О специализации в сфере производства и торговли кожаными изделиями и обувью в Византии IV–IX вв. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – X., 2010. – С. 35-40.

Столяренко Є. М.

- Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 353-358.
- Об организации водоснабжения и канализации генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Тезисы докл. X Междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов – 2011». – Севастополь, 2011 – С. 99.
- Об организации водоснабжения и канализации консульського замка и припортового района крепости Чембало XIV–XV вв. // Материалы Междунар. науч. конф. «Проблемы истории и археологии Украины». – X., 2010. – С. 91.
- Повседневное меню обитателей генуэзских колоний Крыма // Тезисы докл. межвуз. археологической конф. студентов и аспирантов юга России. – Ростов н/Д, 2011. – С. 23-25.

Пяничук О. А.

- Влияние магии на развитие индивидуализма в заупокойном культе Древнего Египта эпохи Среднего царства // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – X., 2010. – С. 23-29.

Роменський О. О.

- До питання про русько-візантійські відносини в 987–989 рр. // VI Богданівські читання: матеріали Всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – С. 168-170.
- К дискуссии о месте крещения князя Владимира [Электронный ресурс] // Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов – 2011». – М., 2011. – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM). – Назв. с тит. экрана.
- «Крести же ся в Корсуни...» (летописная топография и археологические данные о месте крещения князя Владимира) // Белгородский діалог – 2011: тез. III Междунар. науч. конф. студ.,

магистров и аспирантов, Белгород, 15–16 апр. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 90-91.

- Лев Диакон о походе «тавроскифов» на Херсон (попытка нового прочтения) // Кондаковские чтения – III. Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород, 2010. – С. 245-250.
- «Пам'ять і похвала князю Володимиру» як історичне джерело // Дні науки історичного факультету – 2011: матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч. 20-річчю незалежності України, Київ, 28–29 квіт. 2011 р. / Київ. нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 4, ч. 5. – С. 29-30.
- Проложные жития князя Владимира: источники и структура // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 312-313.
- Русы у стен Корсуни // Проблемы истории и культуры средневекового общества: тез. докл. XXX Всерос. конф. студ., аспирантов и молодых ученых «Курбатовские чтения». – СПб., 2011. – С. 167-170.

Рябко А. О.

- Художественные фильмы как средство активизации познавательного интереса школьников на уроках истории // Непрерывное образование в Украине: двенадцать лет эксперимента: материалы XVIII науч.-практ. конф. учителей. – Х., 2011. – С. 49-50.

Семененко О. В.

- Погибла ли Западная Римская империя в 476 г.? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 29-35.

Філатов Д. О.

- Слабообожженная керамика на могильнике Черняховской культуры Войтенки – I: методы консервации и реставрации // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 5: Археологія: від джерел до реконструкцій. – С. 131-134.

Олійник М. В.

- Проблема любви в античности и в средние века: историческая традиция и современные парадигмы: круглый стол // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 234-238.

Кафедра нової та новітньої історії

Йолкін А. І.

- Социально-экономическая адаптация русских беженцев в Польше в 20-30-е годы XX века // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 162-171.
- Трудоустройство русских эмигрантов в Польше в 20–30-е гг. XX в. // Российско-польский альманах.– Ставрополь; Волгоград; М., 2011. – Вып. 5. – С. 172-182.

Миколенко Д. В.

- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за 2010 р. / В. Ю. Іващенко, Д. В. Миколенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 261-266.
- Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова (1887–1894 рр.) // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 187-198.
- Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия? // Историки-слависты МГУ.– М., 2011. – Кн. 8: Славянский мир в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. – С. 333-345.

Пугач Є. П.

- Место Словацкой Республики 1939–1945 годов в истории словаков / Е. П. Пугач, Е. С. Роговой // Историки-слависты МГУ. – М., 2011. – Кн. 8: Славянский мир в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. – С. 964–976.
- О великольном педагоге, талантливом ученом, популяризаторе научных знаний // Юрий Алексеевич Голубкин. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания. – Х., 2011. – С. 171–72.
- Пять лет с подготовительным факультетом // История подготовительного факультета для иностранных граждан Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. – Х., 2011. – С. 166–180.

Страшнюк С. Ю.

- Дейността на Центъра по българистика и балкански изследвания «М. Дринов» по координация на научите проучвания в Украйна // Списание на БАН. – 2010. – № 5. – С. 4-7.
- Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина» // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 171-180.

Тумаков О. І.

- Китай в 60–90-е годы XIX в. (материалы к лекционному курсу) // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 152-163.

Чернявський Л. С.

- Противостояние профсоюзов в борьбе за мир: эпизоды истории «холодной войны» (1949–1960 гг.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 180-190.

Чувпило О. О.

- Барендт Іоганн Готфрід / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 41.
- Ветров Борис Васильович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 61-62.
- Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 190-202.
- Діллон (Деллен) Еміл Джордж / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 81.
- Дорн Йоганнес Альбрехт Бернард / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 86-87.
- Использование компьютерных технологий для эффективного развития устной речи учащихся на уроках истории в речевой школе / О. О. Чувпило, В. Ф. Ліпєйко, Р. І. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 31-37.

- Конституційний розвиток Індії у колоніальний період // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – Вип. 40. – С. 82-86.
- Ленько Олександр Валерійович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 135.
- Литвиненко Юрій Григорович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 136.
- Лунін Михайло Михайлович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 139-140.
- Міхеєв Володимир Кузьмич / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 153-154.
- Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 рр.) // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 172-184.
- Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович / Д. П. Урсу, О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 165-166.
- Петров Михайло Назарович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 173.
- Побеленський Яків Аврамович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 176.
- Пущенко Федір Дем'янович / Е. Г. Циганкова, О. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 183-184.
- [Рецензія] // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – Вип. 40. – С. 239-240. –

Рец. на кн.: Традиції та інновації українського кустарництва в умовах формування індустріального суспільства у другій половині XIX – першій третині XX ст. / М. П. Маслов.

- Рославський-Петровський Олександр Петрович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 195-196.
- С этой замечательной семьей нас связывают очень теплые воспоминания // Юрий Алексеевич Голубкин. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания. – Х, 2011. – С. 174-178.
- Сорочан Сергій Борисович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 208-209.
- Тортіка Олександр Олександрович / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 218.
- Шерць Вікентій Іванович / Д. П. Урсу, О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – С. 243-244.

Дмитрієва О. Є.

- Територіальне розміщення військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – Вип. 40. – С. 90-94.
- Територіальне розміщення військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни // Краєзнавство і учитель – 2011: тези доп. Міжнар. наук. конф., Харків, 25 лют. 2011 р. – Х., 2011. – С. 17.

Мазурика Ю. В.

- Взаимоотношения между РПЦ и Российским государством в заграничном миссионерском вопросе (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 287-288.

Роговий Є. С.

- Еволюція суспільно-політичної думки у Словацькій державі в 1943 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького: зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – С. 318-320.
- Изменение настроений словацких солдат и офицеров на восточном фронте в 1941–1943 гг. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 135-137.
- Место Словацкой Республики 1939–1945 годов в истории словаков / Е. П. Пугач, Е. С. Роговой // Историки-слависты МГУ. – М., 2011. – Кн. 8: Славянский мир в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. – С. 964-976.
- Vplyv politiky nemeckého okupačného režimu na slovenskú spoločnosť (september 1944 – apríl 1945) // Oslobodenie Slovenska 1944–1945 / zost. V. Kováčová. – Banská Bystrica, 2010. – S. 35-44.

Сайпанова А. О.

- Неопубликованные монографии С. И. Сидельникова по истории болгарского Возрождения // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 58-66.

Свіріденко В. О.

- Болгарський національно-церковний рух другої половини 1850–1860-х рр.: проблеми класифікації // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 139-141.
- Одеське болгарське настоятельство між консерватизмом і лібералізмом: проблема визначення характеру діяльності організації (друга половина 1850-х – 1860-ті роки) // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 444-451.

Фалько С. А.

- Русская военная разведка в Китае (70–80 гг. XIX ст.) // Белгородский диалог – 2010. Проблемы российской и общей истории: Сб. науч. тр. Междунар. науч. конф. студентов, магистров и аспирантов:– Белгород, 2010. – С. 166-172.

Кафедра історії України***Бердута М. З.***

- Щодо питання про заснування Запорізької Січі: історіографічний аналіз досліджень істориків // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 21–22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 37-39.

Журавльов Д. В.

- Усі гетьмани України. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2011. – 416 с.
- Харків 1941–1943 рр. у спогадах радянських та німецьких солдатів та офіцерів // Universitates. Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – 2011. – № 2. – С. 60-65.
- Хто є хто в українській історії. – Х.: Фоліо, 2011. – 508 с.

Калініченко В. В.

- Історія України від найдавніших часів до сьогодення. – Х.: Оберіг, 2011. – 431 с.

Куліков В. О.

- Образы «Других» в советских политических анекдотах на украинскую тематику / Е. А. Еремеева, В. А. Куликов // Образ «Другого» в поликультурных обществах: материалы Междунар. науч. конф., Пятигорск, 22-24 апр. 2011 г. – Пятигорск; Ставрополь; Москва, 2011. – С. 213-217.
- Промышленники в украинских губерниях Российской империи в начале XX в. / Ю. А. Беликов, В. А. Куликов // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27–28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 8-13.
- Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву / Є. Єремеева, В. Куліков // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44. – С. 228-240.
- Специфика пропагандистского плаката во время Великой Отечественной войны как средства конструирования советской идентичности / В. А. Куликов, Д. Л. Шалыгина // Вестник Пермского университета. Сер.: История. – 2011. – Вып. 2 (16). – С. 228-240.

Наумов С. О.

- «Болгарська тема» в українському націотворенні імперської доби: до питання про взаємодію «національних проєктів» // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 113-126.
- З позицій ворожості: антиімперські ідеї і настрої в українському суспільстві в роки Першої світової війни // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 247-251.
- Особливості написання науково-дослідницької роботи з історії // Деякі аспекти організації науково-дослідницької роботи з учнівською молоддю. – Х., 2011. – С. 34-38.
- [Рецензія] // Україна модерна. – Львів, 2010. – № 6. – С. 302-309. – Рец. на кн.: Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки: матеріали Міжнар. наук. конф. / упоряд. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; пер. з нім. Миколи Кушніра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 205 с.

Посохова Л. Ю.

- Викладання німецької та французької мов у православних колегіумах України XVIII ст. // Вісн. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. [Сер.]: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3. – С. 165-172.
- «Духовна академія» Слобідської України // Вестник Харьковской духовной семинарии. – 2011. – № 1 (1). – С. 42-47.
- Європейська університетська культура та православні колегіуми України (кінець XVII – початок XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.– Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 7. – С. 131-142.
- На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
- На шляху до університету: православні колегіуми і місцеве суспільство (XVIII – поч. XIX ст.) // Гуманітарні студії: Україна – Польща: зб. наук. пр. / голови ред. кол. О. Завальнюк, С. Уліяш. – Кам'янець-Подільський; Жешів, 2010. – С. 77–85.
- Православные коллегииумы Украины XVIII в. как тип учебного заведения // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования: Материалы всеукр. науч.-практ. конф. – Х., 2011. – С. 270-273.

- Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. у Російській імперії та православні колегіуми // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 36-39.

Греков В. Д.

- Проблема використання літописів, як джерела з історії військової справи Давньої Русі // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 172-173.
- Чи були господарські сокири бойовими? // Дні науки історичного факультету – 2011: матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч. 20-річчю незалежності України, Київ, 28-29 квіт. 2011 р. / Київ. нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 4, ч. 5. – С. 9-10.

Жуков С. М.

- Законоучителі земських шкіл Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 285-286.
- Сторінка з історії сільськогосподарських учительських курсів на Харківщині (кінець XIX – початок XX ст.) // Збірник тез доп. XLIII наук.-практ. конф. науково-педагогічних працівників, науковців, аспірантів та співробітників академії, Харків, 19-20 лют. 2010 р. / УИПА – Х., 2010. – Ч. 5. – Р. 1. – С. 49.

Кочарян С. Г.

- Національна школа вірменської громади міста Харкова (1914–2010) // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – Вип. 40. – С. 126-129.
- Релігійна діяльність харківських вірмен (1917–1938 рр.) // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. – Х., 2011. – Вип. 33. – С. 40-47.

Любавський Р. Г.

- Дозвілля робітників заводів-гігантів Харкова у 1920–1930-і роки // Матеріали XXVIII Міжнар. краєзнавчої конф. молодих вчених (до 205-річчя ХНУ ім. В. Н. Каразіна), Харків, 17 груд. 2010 р. – Х., 2010. – С. 50.

- «Создадим новый Харьков!»: идея создания «социалистического городка» для рабочих Харьковского тракторного завода в 1930-е годы // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы науч. конф. студ. и аспирантов, Санкт-Петербург, 14–15 апр. 2011 г. – СПб., 2011. – С. 134-138.

Луника Т. О.

- Аграрна політика радянської влади в перші післявоєнні роки та її вплив на стан харківського села (на прикладі Харківщини) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 134-142.
- Голод 1946–1947 рр. – катастрофа українського повоєнного села // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 99-108.
- Голод 1946–1947 рр. – катастрофа українського повоєнного села // Матеріали III Волинської міжнар. історико-краєзнавчої конф., Житомир, 12-13 листоп. 2010 р. – Житомир, 2010. – С. 176-179.
- Погляд радянської історіографії на проблеми розвитку українського повоєнного села в 1946–1953 рр. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 347-349.

Онацький М. Ю.

- Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згортання НЕПу (1927–1929 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2011. – Вип. 37. – С. 153-166.
- Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13. – С. 159-166.

Радченко Ю. Ю.

- Посібники в уничтожении: городское самоуправление и Холокост в Харькове (1941–1942) // Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ–ХХІ століттях: матеріали доп. круглого столу, 2 черв. 2011 р. – Х., 2011. – С. 53-61.
- Формування 17-го східного батальйону та його дії на Донбасі // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 119-126.

Скубій І. В.

- Державна роздрібна торгівля в Харкові в роки непу // Белгородский діалог – 2011. Проблемы российской и всеобщей истории, Белгород, 15-16 апр. 2011 г.: сб. избранных науч. тр. Междунар. науч. конф. студ., магистрантов и аспирантов. – Белгород, 2011. – С. 173-177.
- Державна торгівля та її участь у Харківській товарній біржі // Дні науки історичного факультету – 2011: матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч 20-річчю Незалежності України, Київ, 28–29 квіт. 2011 р. / Київ. нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 4, ч. 2. – С. 27-28.
- Кооперативна торгівля Харкова в перші роки непу та її місце в політиці радянської влади // V Міжнар. наук. школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита», Дніпропетровськ, 27-28 жовт. 2011 р.: тези доп. – К., 2011. – С. 86-87.
- Проблеми становлення державної роздрібної торгівлі в Харкові в перші роки непу // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 259-261.
- Торгівля в Харкові в світлі періодичної преси 1920-х років // Матеріали IV Волинської міжнар. історико-краєзнавчої конф., присвяч. 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка, Житомир, 18-19 листоп. 2011 р.: зб. наук. пр. – Житомир, 2011. – С. 285-288.

Устименко О. М.

- Історія Харківської радянської школи-інтернату для сліпих дітей в 50-ті – 80-ті роки ХХ ст. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 316-317.
- Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20-30-і роки ХХ ст.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 939. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 136-139.
- Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20-30-і роки ХХ ст.) // Матеріали ХХVIII

Міжнар. краєзнавчої конф. молодих вчених, присвяч. 205-річчя ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків, 17 груд. 2010 р. – Х., 2010. – С. 60.

Кафедра історії Росії***Волосник Ю. П.***

- Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 147-154.
- Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44. – С. 123-130.
- Повоєнна Україна в фокусі соціальної історії // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44. – С. 242-246. – Рец. на кн.: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колект. моногр.: у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2010. – Ч. 1–2. – 351 с.
- Теневой рынок ссудных капиталов и ростовщическая деятельность новой буржуазии Украины в годы НЭПа // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27-28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 36-43.

Духопельников В. М.

- Вклад ученых-историков кафедры истории России Императорского Харьковского университета в разработку проблем истории России в XIX – начале XX столетия // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 171-175.
- Иван Грозный. – Х.: Фолио, 2011. – 120 с. – (Знаменитые люди планеты).
- Петр Первый. – Х.: Фолио, 2011. – 120 с. – (Знаменитые люди планеты).

Лантух В. В.

- Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.): іст.-екон. Дослідж.: моногр. / В. В. Лантух, А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2011. – 293 с.
- Конфликты в торговле Украины в годы НЭПа и сегодня // Экономико-правовые, социально-политические и культурно-исторические аспекты развития регионов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Березняки, 2011. – С. 110-112.

- Место частной торговли в семейном бюджете населения Украины в годы НЭПа / И. В. Лантух, В. В. Лантух // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27-28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 86-87.
- Харьковская потребнооперація в контексте рыночных отношений // Кооператор Харьковщины. – 2011. – № 1 (25). – С. 15-20.
- Харьковская потребнооперація – живой, развивающийся социально-экономический организм // Кооператор Харьковщины. – 2011. – № 2 (26). – С. 50-52; № 3 (27). – С. 36-40.

Любичев М. В.

- Геомагнитная съемка участков поселения позднееримского времени Войтенки I и ее апробация археологическими исследованиями / Э. Шультце, М. Любичев, К. Мызгин // Доистория Восточной Европы позднееримского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2011 гг.). – X., 2011. – Вып. 1. – С. 65-67. – (Ostrogothica-Serie {Hefte}).
- Наземные сооружения на поселении черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004–2009 гг.) // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вып. 6. – С. 111-120.
- Некоторые итоги и основные проблемы исследования памятников позднееримского времени – начала эпохи Великого переселения народов в днепро-донецкой лесостепи // Доистория Восточной Европы позднееримского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2011 гг.). – X., 2011. – Вып. 1. – С. 22-25. – (Ostrogothica-Serie {Hefte}).
- О поздней дате черняховской культуры к востоку от Днестра (комплексы ступени D1 могильника Войтенки) // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 150-171.
- О хронологии позднезарубинецких – раннекиевских памятников в области днепро-донецкого водораздела // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вып. 43. – С. 19-30.
- Погребения с поздне скифскими/сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи // ОІУМ. – К., 2011. – № 1. – С. 33-52.
- Хронологія поселень черняхівської культури в лісостепу між Дніпром та Сіверським Донцем // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 7-20.

- Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in Vojtenki. Archäologische und naturwissenschaftliche Ergebnisse / E. Schultze, M. Liubichev // Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. – Bonn, 2011. – Bd. 13: Drehscheibentöpferei im Barbaricum. – S. 383-398.

Мизгін К. В.

- Геомагнитная съемка участков поселения позднеримского времени Войтенки I и ее апробация археологическими исследованиями / Э. Шульце, М. Любичев, К. Мызгин // Доистория Восточной Европы позднеримского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2011 гг.). – X., 2011. – Вып. 1. – С. 65-67. – (Ostrogothica-Serie {Hefte}).
- Деякі результати досліджень поселення черняхівської культури біля с. Новоберекське // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 70-81.
- Итоги исследований памятника позднеримского времени возле с. Огульцы // Доистория Восточной Европы позднеримского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2011 гг.). – X., 2011. – Вып. 1. – С. 26–32. – (Ostrogothica-Serie {Hefte}).
- К проблеме источников поступления римских монет к носителям черняховской культуры // ОПУМ. – 2011. – № 1. – С. 140-145.
- Монетно-вещевой клад римского времени из среднего течения бассейна р. Ворскла / Г. В. Бейдін, К. В. Мизгін // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. – Одесса, 2010. – С. 44-64.
- Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2011. – Вып. 10. – С. 130-138.
- Находки римских монет провинциальной малоазийской чеканки II–III вв. на территории черняховской культуры // Древнее Причерноморье. – 2011. – Вып. 17. – С. 221-238.
- Новый монетно-вещевой клад римского времени из Полтавской области и проблема монетно-вещевых кладов в черняховской культуре // XVI Всероссийская нумизматическая конференция: тез. докл. и сообщ. – СПб., 2011. – С. 28-30.

Потрашков С. В.

- Герои 1812 года на Харьковщине // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы: материалы XVI Междунар.

науч. конф., Можайск, 6–7 сентября 2010 г. – Можайск, 2010. – С. 220-228.

- К вопросу о позиции поляков Юго-западного края в отечественную войну 1812 г. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27–28 октября 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 152-156.
- Награды СССР, России, Украины. – Х.; Белгород: Клуб семейного досуга, 2011. – 416 с.
- Радянський Союз і Балканські проекти У. Черчилля в 1942–1944 рр. // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. – Х., 2011. – Вип. 32. – С. 50-57.
- Русская армия в 1914 г.: болгарский взгляд // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 237-239.

Чорний Д. М.

- Выделение городов в самостоятельные земские единицы: причины обострения противосточных городов и земств накануне первой мировой войны // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 220-223.
- Организация партии социалистов-революционеров Харькова в 1911 г. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27-28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 197-200.

Дейнеко С. М.

- Российская пресса о русско-финляндских таможенных отношениях. 1900–1906 гг. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 64 Міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 334-335.
- Создание Екатеринославской таможи // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – С. 101-105.

Орленко О. М.

- Відновлення податкового апарату Петрограду в 1921–1923 рр. // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв, 2011. – Вип. 6. – С. 49-52.
- Восстановление налогового аппарата Петрограда в первые годы НЭПа // Экономико-правовые, социально-политические и культурно-исторические аспекты развития регионов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Березники, 2011. – С. 527-533.
- Камера нарсуду з податкових справ – один із органів раціоналізації державного контролю в податковій сфері в роки непу // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-й річниці незалежності

України та 20-й річниці заснування інституту президентства в Україні, Суми, 21-22 трав. 2011 р.: тези доп. / Сумська філія Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Суми, 2011. – С. 57-59.

- Митна політика України як важлива складова зовнішньоекономічної діяльності: історія та сучасність // Україна і світ: політичні, економічні та культурологічні питання: зб. наук. пр. / ПВНЗ «Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум». – Х., 2011. – С. 36-40.
- Пошук радянською владою нових шляхів вилучення прибутку в 1923–1927 рр. (на прикладі Петрограду – Ленінграду) // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців. – Рівно, 2011. – Ч. 2: Природничо-математичний, суспільно-гуманітарний та економічний напрями. – С. 71-73.

Самойленко Н. В.

- Еволюція європейської регіональної політики у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Наук. вісник ОДЕУ. – 2010. – № 21 (122). – С. 211-222.
- Прикордонний Білорусько-російсько-український університетський консорціум як приклад трьохстороннього прикордонного співробітництва в галузі освіти і науки // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. трудов VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27-28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 173-177.
- Становлення та розвиток прикордонного співробітництва Сумської та Курської областей в галузі освіти і науки // Українсько-російське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 16 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 81-84.
- Становлення та розвиток співробітництва прикордонних регіонів України та Російської Федерації // Культура народів Причорномор'я. – 2011. – № 208. – С. 74-77.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Буйнов Ю. В.

- Вопросы хронологии и периодизации марьяновской культуры эпохи бронзы // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 102-116.
- Исследования Б. А. Шрамко археологических памятников на новостройках в Харьковской области // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 405-408.

- Новые данные о земледелии, скотоводстве и охоте у племен бондарихинской культуры / В. Л. Бондаренко, Ю. В. Буйнов // Древности Восточной Европы. – Х.; Полтава, 2011. – С. 79-86.
- О роли позняковской культуры и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 7-18.
- Разведки в долине р. Харьков // Археологічні дослідження в Україні в 2010 р. – К., 2011. – С. 50-51.
- Слово об Учителе // Древности Восточной Европы. – Х.; Полтава, 2011. – С. 14-16.

Бутенко В. І.

- Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду НЕПу / В. І. Бутенко, К. В. Філіппов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 216 с.

Іващенко В. Ю.

- Брандейс Герман Федорович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 36-37.
- Ванноти Людвиг Осипович (Иосифович) // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 48-49.
- Видатний архівіст [Р. Я. Пиріг] / В. Ю. Іващенко, С. І. Посохов // Харк. ун-т. – 2011. – 25 жовт. – С. 3.
- Виллих // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 53-54.
- Дегуров (Дюгур, Дегур, Дюгуров) Антон Антонович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 76-78.
- Делавинь (Деявинь) Франц Александрович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 81-82.

- Дрейсиг Василий Федорович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 87-89.
- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2010 р. / В. Ю. Івашенко, Д. В. Миколенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 261-266.
- Коритарі Георгій Георгієвич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 99-100.
- Ланг Иосиф (Осип) Матвеевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 100-102.
- Маурер Эрнест Карлович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 110-111.
- Межі автономії університетської корпорації у спогадах професорів та вихованців Харківського університету другої половини XIX – початку XX ст. // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 175-178.
- Нельдехен Карл Карлович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 116-117.
- Паки-де-Совиньи Николай Николаевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 117-119.
- Пильгер Федор Васильевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 123-126.
- Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904) / В. Ю. Ивашенко, С. И. Посохов // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 506-515.
- «Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми європеїзації побуту в Російській імперії на

- початку XIX ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44. – С. 80-87.
- Проблемы европеизации частного быта: семейные отношения и домохозяйство в профессорской среде Харькова в начале XIX в. // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2011. – № 19. – С. 223-241.
  - Профессора-иностранцы и местное общество в университетских городах Российской империи начала XIX в.: взаимодействие и восприятие / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Образ «Другого» в поликультурных обществах: материалы междунар. науч. конф., Пятигорск, 22-24 апреля 2011 г. – Пятигорск; Ставрополь; М., 2011. – С. 101-106.
  - Рейт Бернгард Осипович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 134-136.
  - Роммель Христофор Филиппович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 140-143.
  - Таубер Андрей Михайлович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 150-151.
  - Терлаич Григорий Иванович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 151-152.
  - Усна історія: теорія та практика: методичні рекомендації зі спецкурсу. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 26 с.
  - Харьковский университет и исследования местного края в первой половине XIX века // Universitates. Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 4. – С. 32-40.
  - Хроніка подій на історичному факультеті у 2010 р. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 261-273.
  - Шад Иван Егорович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 172-175.
  - Швейкарт Фердинанд Львович // Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть

XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 184–186.

- Шнауберт Иван Андреевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 188-189.

Каплин О. Д.

- Архиепископ Антоний (Храповицкий) и Харьковская епархия в апреле – декабре 1917 г / А. Д. Каплин, прот. М. Матвеевко // Сумський іст.-арх. журн. – 2010.– № 8-9. – С. 67-70.
- Ю. А. Голубкин как исследователь российской медиевистики XIX – начала XX вв. // Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания. – Х., 2011. – С. 158-160.
- И. А. Ильин о «сопротивлении злу мечом» и православном понимании войны // Русский исход как результат национальной катастрофы: материалы междунар. науч. конф., Москва, 2-3 ноября 2010 г. – М., 2011 – С. 252-258.
- В. Н. Лешков и его сочинение «О морском торговом нейтралитете» // *Studia Internationalia*. – Брянск, 2011. – С. 50-57.
- Мыслитель, публицист, критик Н. И. Черняев (1853–1910 гг.): краткий очерк жизни и наследия // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. трудов VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27-28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 58-65.
- Русские православные мыслители XIX – нач. XX вв. об иезуитах и их отношении к России // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 179-183.
- Славянофилы, их сподвижники и последователи. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2011. – 624 с.
- Хомяков Д. А. Православие. Самодержавие. Народность / сост., предисл., примеч., имен. словарь А. Д. Каплина. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2011. – 576 с.
- Черняев Н. И. Русское самодержавие / сост., предисл., примеч., имен. словарь А. Д. Каплина. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2011. – 864 с.
- Шарапов С. Ф. Россия будущего / сост., предисл., примеч., имен. словарь А. Д. Каплина. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2011. – 720 с.

Куделко С. М.

- М. О. Валяшко: До 140-річчя з дня народження: бібліограф. покажч. / С. М. Куделко, В. П. Черних, К. А. Іванова [та ін.]. – Х.: НФаУ, 2011. – 48 с.
- Короткий нарис життя, наукової та громадської діяльності В. К. Міхеєва / С. М. Куделко, С. І. Посохов // Хазарський альманах. – Х.; К, 2009. – Т. 8. – С. 17-19.
- Латыши на Харьковщине: сб. док. и материалов / Гос. архив Харьк. обл.; Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина; Акад. б-ка Латвийского ун-та. – Х.: Контраст, 2011. – 160 с.
- Методика створення реєстру зниклих пам'яток історії та культури України (з досвіду пам'ятознавців) // Культурна спадщина Слобожанщини. – Х., 2011. – Вип. 25. – С. 9-13.
- Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток: наук.-допом. покажч. / уклад. Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик; наук. ред. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 228 с.
- Найстаріша університетська церква в Україні (до 180-річчя Свято-Антонієвської університетської церкви) / С. М. Куделко, В. Г. Марьонкіна // Universitates. Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – 2011. – № 1. – С. 76-80.
- Памяти коллеги // Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания. – Х., 2011. – С. 161-162.
- Памятники Великой Отечественной войны на Харьковщине // Победа в памяти слобожан: фотоальбом. – Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 8.
- Повести о героях края Слобожанского – казаке Харько и кошевом атамане Сирко / С. М. Куделко, І. С. Фалько. – Х.: Крион, 2011. – 208 с.
- Последний староста университетской Свято-Антониевской церкви г. Харькова академик А. И. Белецкий: (к 180-летию храма) // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования: сб. тез. Всеукр. науч.-практич. конф., Харьков, 24-25 марта 2011 г. – Х., 2011. – С. 188-189.
- «Путешествовать по научному» // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2011. – Вип. 9. – С. 229-230. – Рец. на кн.: Туристичне краєзнавство / А. Ю. Парфиненко. – Х.: Бурун Книга, 2009. – 288 с.

- Туристичний імідж регіону / А. М. Байназаров, О. В. Бойко, О. О. Вишнеvsька, С. М. Куделко, О. Г. Павлова [та ін.]; за ред. А. Ю. Парфiненка. – Х.: ХНУ іменi В. Н. Каразiна, 2011. – 312 с.
- Харкiвський нацiональний унiверситет іменi В. Н. Каразiна i Велика Перемога // Психологiя студентської групи. На допомогу кураторам. – Х.: Вид-во ХНУ іменi В. Н. Каразiна, 2011. – Вип. 2. – С. 78-80.
- Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко. – Х.: Сага, 2011. – 432 с.
- Центр краєзнавства Харкiвського нацiонального унiверситету іменi В. Н. Каразiна та його участь у навчально-педагогiчному процесi / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Освітiянське краєзнавство: досвiд, проблеми, перспективи: присвяч. 200-рiччю вiд дня народж. укр. просвiтителiв I. Вагелевича та М. Шишкевича. – Івано-Франкiвськ, 2011. – С. 20-23.
- Электротяжмаш – флагман отечественного машиностроения: страницы истории и современность. – Х.: Золотые страницы, 2011. – 156 с.
- History of Ukraine: textbook for students of higher school / N. N. Savchenko, R. I. Filippenko, S. M. Kudelko [et. al.]; ed. by S. N. Smolensky. – Kharkiv: Golden Pages, 2011. – 224 p.
- Kharkiv: Visitor's Guide / S. Kudelko, J. Zakhovaeva, O. Kravchenko [et. al.]. – Kharkiv: Golden Pages, 2011. – 224 p.

Павлова О. Г.

- Музей Слобiдської України іменi Г. С. Сковороди (1920–1929 pp.) // Переяслiвськi Сковородинiвськi студiї. – 2011. – С. 304-309.
- Музейна справа на Харкiвщинi: становлення та розвиток: наук.-допом. покажч. / уклад. Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик; наук. ред., вступ. ст. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ іменi В. Н. Каразiна, 2011. – 228 с.
- Премiя іменi А. Ф. Луньова Мiжнародної краєзнавчої конференцiї молодих вчених Харкiвського нацiонального унiверситету іменi В. Н. Каразiна. – Х.: [Кортес], 2011. – 8 с.

- Туристичний імідж регіону / А. М. Байназаров, О. В. Бойко, О. О. Вишневська, С. М. Куделко, О. Г. Павлова [та ін.]; за ред. А. Ю. Парфінєнка. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 312 с.
- Центр краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та його участь у навчально-педагогічному процесі / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи: присвяч. 200-річчю від дня народж. укр. просвітителів І. Вагелевича та М. Шишкевича. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 20-23.

Петровський В. В.

- Термінологічний словник з історіографії: перший досвід / С. І. Посохов, В. В. Петровський // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права; за заг. ред. В. В. Безрабко – К., 2011. – С. 22-26.

Посохов С. І.

- Беллен-де-Баллю Яков Яковлевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 32-34.
- Видатний архівіст [Р. Я. Пиріг] / В. Ю. Іващенко, С. І. Посохов // Харк. ун-т. – 2011. – 25 жовт. – С. 3.
- Гизе Фердинанд (Федор) Иванович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 64-66.
- Громадська діяльність історика церкви А. С. Лебедева (1833–1910) // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования: сб. тез. сб. тез. Всеукр. науч.-практич. конф., Харьков, 24 – 25 марта 2011 г. – Х., 2011. – С. 188-189.
- Диссертация = бюрократическая наука? (или заметки по поводу «вечных проблем») // Мир історика: історіограф. сб. – Омск, 2010. – Вып. 6. – С. 220-232.
- Дорн Борис Андреевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф.

слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 85-87.

- Дудрович Андрей Иванович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 89-90.
- Історіографічні образи: спроби реконструкції (на матеріалах історіографії університетів) // Укр. соціол. журн. – 2010. – № 3-4. – С. 75-79.
- Механизмы саморепрезентации университета: торжественные акты в университетах Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 15-18.
- На шляху до університету: православні колегії та місцеве суспільство XVIII – початку XIX ст. / С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова // Гуманітарні студії: Україна – Польща. – Кам'янець-Подільський; Жешів, 2010. – С. 77-85.
- Паулович (Павлович) Константин Павлович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 121-123.
- Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904) / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 506-515.
- Порівняльний аспект університетської історії Європи // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 244-247. – Рец. на кн.: Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М.: Знак, 2009. – 640 с.
- Последний из мушкетеров // Голубкин Юрий Алексеевич. Исследования о Мартине Лютере: ст. и воспоминания. – Х., 2011. – С. 168-169.
- Пришло ли время собирать камни? (о реалиях и перспективах сотрудничества историков на постсоветском пространстве) // Социогуманитарная наука Казахстана: 20 лет самопостижения и интеграции в глобальный культурно-исторический контекст: сб. материалов Междунар. форума. – Алматы, 2011. – С. 49-58.
- Профессора-иностранцы и местное общество в университетских городах Российской империи начала XIX в.: взаимодействие и восприятие / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Образ «Другого» в

- поликультурных обществах: материалы междунар. науч. конф., Пятигорск, 22 – 24 апр. 2011 г. – Пятигорск; Ставрополь; Москва, 2011. – С. 101-106.
- Рассуждение по поводу и без повода // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 4. – С. 16-18.
  - Стойкович Афанасий Иванович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 145-148.
  - Термінологічний словник з історіографії: перший досвід / С. І. Посохов, В. В. Петровський // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права; за заг. ред. В. В. Безрабко – К., 2011. – С. 22-26.
  - Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антол.: учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: РОССПЭН, 2011. – 527 с.
  - Университетский город в Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX вв. (к вопросу о роли, степени и каналах немецкого культурного влияния) // Диалог со временем. – М., 2011. – Вып. 36. – С. 140-165.
  - «Университетское пространство»: трактовки, мнения, акценты (на материалах российских университетов XVIII – первой половины XIX вв.) // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27–28 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 147-152.
  - Харьковский университет как центр региональной образовательной системы: история, проблемы, перспективы // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 51-54.
  - Якоб Людвиг Кондратьевич // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М., 2011. – С. 202-203.

Скирда В. В.

- Вклад А. С. Федоровского в развитие археологии // История археологии: личности и школы: сб. науч. тр. к 160-летию В. В. Хвойки. – СПб., 2011. – С. 263-268.

- Розвідка у Зміївському районі // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 306.
- Этническое определение средневековых памятников на первых археологических съездах // Древности – 2011: харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 322-328.

Шрамко І. Б.

- Вступительное слово // Чугуївське городище. Археологічні дослідження в 2009 р. / Г. Є. Свистун. – Х., 2010. – С. 6-8.
- Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) / І. В. Голубєва, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 482-485.
- Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка // Археологічні дослідження в Україні. – К.; Полтава, 2011. – С. 376-377.
- Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.formuseum.info/2011/03/13/shramko2.html>.
- Охранные раскопки поселения скифского времени: Молодежный Парк в Харькове // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 477-478.
- Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2010. – Т. 8: Золотоордынское время. – С. 163-230.
- Работы на Бельске / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vgosau.kiev.ua/2_sau_arch_resear.html; <http://maesu.org/2011/02/18/2010.html>.
- Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 479-481.
- Работы на Западном укреплении Бельского городища / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава. – 2011. – С. 384-385.

- Результати досліджень в м. Харків та Харківській області у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) / І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава. – 2011. – С. 379-383.
- Рятівні дослідження курганного могильника «Куми» в Харківській області в 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.formuseum.info/2011/03/13/shramko.html>.
- Рятівні дослідження курганного могильника Куми на території Красноградського району Харківської області // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 378.

Бондаренко Г. О.

- Проблеми морально-етичного виховання дітей та молоді на сторінках періодичних видань Харківської єпархії (1861–1884 рр.) // Матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф. молодих учених 17 грудня 2010 р. – Х., 2011. – С. 39-40.
- Проблемы воспитания молодёжи на страницах периодических изданий Харьковской епархии во второй половине XIX века // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие Церкви и образования: материалы Всеукр. науч.-практ. конф. 24–25 марта 2011 г. – Х., 2011. – С. 37-39.
- «Харківські єпархіяльні відомості» як джерело для вивчення діяльності духовенства (1867–1917 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 277-278.

Бондаренко С. К.

- Бібліотеки в культурному просторі міста Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічний та джерелознавчий аспекти // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 337-338.
- Звіти Харківської громадської бібліотеки як джерело зі історії читання // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 204-211.
- Культура читання і побут народних бібліотек Харківщини (1860-ті – 1900-ті рр.) // Людина в структурах повсякдення в історії України: Третя Всеукр. наук. конф.: матеріали, Луганськ, 23-24 листоп. 2011 р. – Луганськ, 2011. – С. 13-15.

- Особливості культури читання в народних бібліотеках Харківщини (кінець XIX – початок XX ст.) // 3 архіву краєзнавчих читань [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Bondarenko.html>.
- Харьковский студент за чтением: интересы, традиции, правила. Вторая половина XIX – начало XX века // Матеріали XXVIII-ї міжнар. наук. краєзнавчої конф. молодих учених, Харків, 17 грудня 2010 р. – X., 2011. – С. 55.

Гречишкіна М. В.

- А. И. Тереножкин – малоизвестные факты из научной биографии (1930–1935 гг.) // История археологии: личности и школы: сб. науч. тр. к 160-летию В. В. Хвойки. – СПб., 2011. – С. 141-145.

Кисельова Ю. А.

- Историографические сюжеты в творчестве ученых-историков Харьковского университета первой половины XIX века // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 219-229.
- Історіографічні сюжети у викладацькій діяльності О. П. Зерніна // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 101-105.
- Харківські сюжети початкової історії історіографії (перша половина XIX ст.) // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 87. Сер.: Історичні науки. – № 8. – С. 54-58.

Кудь А. О.

- Діловодна документація як джерело вивчення повсякденного життя гімназисток та викладачів харківських гімназій // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – X., 2011. – С. 346-347.
- Проблеми жіночої освіти на сторінках періодичної преси середини XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – X., 2011. – Вип. 14. – С. 272-281.

Прутська (Погорелая) Г. О.

- «Руководство к русской церковной истории» П. В. Знаменского – новое направление в изучении истории Русской Православной Церкви / А. А. Погорелая // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – X., 2011. – С. 349-350.
- Синодальний період історії Російської Православної Церкви в дореволюційній історіографії (40 – 70-х рр. XIX ст.) /

Г. О. Прутьська // Матеріали IV Волинської міжнар. історико-краєзнавчої конф., Житомир, 18 листопада 2011 р. – Житомир, 2011. – С. 278-279.

Романова Т. І.

- Доля бібліотечних фондів України у роки другої світової війни // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство та генеалогія. – Х., 2011. – Вип. 25. – С. 24-28.

Філіпенко Л. В.

- Російські дореволюційні журнали початку ХХ століття: проблеми типологізації // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 22 квіт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 354-356.
- Російські жіночі журнали початку ХХ ст.: розмаїття типів та напрямків // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 307-314.

Лабораторія методів та комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях історичного факультету

Проценко М. В.

- Виртуальный тур в рамках сайта Музея истории Харьковского университета: современное состояние и перспективы развития // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 6-8.
- Методичні аспекти освітньої діяльності вищої школи // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 117-120.

Музей археології та етнографії Слобідської України

Задніков С. А.

- Антична кераміка із розкопок зольника 7 Західного укріплення Більського городища / С. А. Задніков, П. Я. Гавриш // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 101-109.
- Античная керамика из раскопа 2009 г. на зольнике 10 Западного укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 132-133.
- Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) / І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 482-485.

- Охранные исследования поселения скифского времени Буды, ул. Садовая в Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні, 2009. – К.; Луцьк, 2010. – С. 134.
- Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2010. – Т. 8: Золотоордынское время. – С. 163-230.
- Работы на Бельске / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vgosau.kiev.ua/2_sau_arch_resear.html; <http://maesu.org/2011/02/18/2010.html>.
- Работы на Западном укреплении Бельского городища / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 384-385.
- Результаты исследований в м. Харків та Харківській області у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) / І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 379-383.

Круна Т. М.

- Археологический шелк: проблемы, пути их решения и перспективы // Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве: материалы V Междунар. конф., посвящ. памяти Г. А. Федорова-Давыдова, 2–6 окт. 2011 г. – Казань; Астрахань, 2011. – С. 315-321.
- Дослідження залишків текстилю давньоруського часу з розкопок Чернігова 2006–2009 рр. // Давньоруський Чернігів / Моця О., Казаков А. – К.: Стародавній світ, 2011. – С. 303-314.
- Исследование образцов текстиля золотоордынского времени из могильников «Мамай-Гора» и «Мамай-Сурка» // Степи Европы в эпоху средневековья / под ред. А. В. Евглевского. – Донецк, 2010. – С. 341-356.
- Исследования ткацкого комплекса древнерусского времени из раскопок в Чернигове // Чернігівські старожитності: наук. зб. – Чернігів, 2008. – С. 57-65.
- Консервация и исследование археологического текстиля из раскопок Саурана 2009 г. // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы Междунар. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Ин-та

- А. Х. Маргулана, Алматы, 12–15 дек. 2011 г. – Алматы, 2011. – Т. 3. – С. 282-288.
- Методичні матеріали «Історія костюма». Вип. 1 // Історія та правознавство. – 2011. – № 12. – С. 11-14.
  - Методичні матеріали «Історія костюма». Вип. 2 // Історія та правознавство. – 2011. – № 15. – С. 23-26.
  - Методичні матеріали «Історія костюма». Вип. 3 // Історія та правознавство. – 2011. – № 27. – С. 24-27.
  - Методичні матеріали «Історія костюма». Вип. 4 // Історія та правознавство. – 2011. – № 30. – С. 23-27.
  - Методичні матеріали «Історія костюма». Вип. 5 // Історія та правознавство. – 2011. – № 33. – С. 8-11.
  - Находки из Сидака: прясла или пуговицы? / А. А. Ергигітова, Т. М. Крупа // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Томилова. – Ч. 1. – Казань, 2010. – С. 115-119.
  - Октябрьский район: вчера, сегодня, завтра / МАЕСУ. – Х., 2011. – 2 с.
  - Опыт исследовательской и консервационной деятельности Туркестанской археологической экспедиции: археологическая органика / Т. Н. Крупа, Е. А. Смагулов // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы Междунар. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Ин-та А. Х. Маргулана, Алматы, 12–15 дек. 2011 г. – Алматы, 2011. – Т. 3. – С. 274-281.
  - Проблемы сохранения наследия Великого Шелкового пути: (Вопрос атрибуции и консервации археологического текстиля) // Древняя материальная культура Туркменистана и ее место в развитии мировой цивилизации: материалы Междунар. науч. конф., Ашхабад, 7-8 апр. 2011 г. – Ашхабад, 2011. – С. 220-221.
  - «Редкий» текстиль Нетайловского могильника салтовского времени: к вопросу о методике археолого-полевых исследований могильников и их последствиях // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Томилова. – Казань, 2010. – Ч. 1. – С. 343-345.
  - Investigation of metal threads archaeological textiles using scanning electron microscopy and X-ray microanalysis // Materials 16th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-a-a.org/2010.pdf>.

Скирда І. М.

- Всесвітня історія. 6 – 11 кл. Документи. Матеріали / упоряд. І. М. Скирда, А. М. Токарев. – Х.: Ранок, 2011. – 288 с.
- Всесвітня історія. 10 клас. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2011. – 80 с.
- Всесвітня історія. 11 клас. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2011. – 80 с.
- Історія України. 10 клас. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2011. – 80 с.
- Історія України. 11 клас. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2011. – 80 с.
- На службе археологической науке: П. С. Уварова и XII археологический съезд в г. Харькове // История археологии: личности и школы: сб. науч. тр. к 160-летию В. В. Хвойки. – СПб., 2011. – С. 268-273.

Шпорт Г. М.

- Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах етнографічної виставки) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965. Сер.: Історія. – Вип. 43. – С. 31-42.
- Внедрение интеллектуального анализа данных в социальные исследования: дискретная динамическая модель переселения украинских крестьян в Сибирь в конце XIX – начале XX столетия [Электронный ресурс] / Ю. Г. Беспалов, Г. Н. Жолткевич, О. Н. Кислова, К. В. Носов, А. М. Шпорт // Научное онлайн издание «SOCIOПРОСТІР»: междисциплинар. сб. науч. работ по социологии и социальной работе – Х., 2011. – № 2. – С. 7-13. – Режим доступа: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/1_1.pdf.
- Господарські будівлі українців-сибіряків кінця XIX – початку XX ст. (Тоболо-Іртишське межиріччя) // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 184-189.
- [Рецензия] // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 9. – С. 232–236. – Рец. на кн.: Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI в. / Д. Г. Коровушкин. – Новосибирск, 2007. – 248 с.

Список скорочень

- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
- БАН – Болгарська академія наук
- ВВ – Византийский временник
- ВДИ – Вестник древней истории
- ВХНУ – Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
- ЗРАО – Записки Русского археологического общества
- ЗУ – Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України
- ИАИ БАН – Известия на Археологически институт. Българската академия на науките
- ИАК – Известия императорской Археологической комиссии
- КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України
- МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
- МИАДЛ – Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
- МКАС – Материалы конгресса археологов – славистов
- НА ИА РАН – Научный архив Института археологии Российской академии наук
- НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
- НА СГКМ – Научный архив Сумского государственного краеведческого музея
- НАРБ – Национальный архив Республики Беларусь

НДУ «БелДУ» – Національний дослідницький університет
«Белгородський державний університет»

РГАЭ – Российский государственный архив экономики

РДГУ – Російський державний гуманітарний університет

СА – Советская археология

СУ – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-
крестьянского правительства Украины

Хсб – Херсонесский сборник

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих
органів влади та управління України

ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і
мистецтва України

ВСН – Bulletin de Correspondance Hellénique

ДОР – Dumbarton Oaks Papers

LThK – Lexikon für Theologie und Kirche

Відомості про авторіє

Арзуманова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури

Бердута Михайло Захарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Буйнов Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Вербій Роман Миколайович – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Вінниця Геннадій Рувімович – здобувач Інституту історії НАН України

Головко Олександр Борисович – професор кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН Вищої школи України, головний консультант Верховної Ради України

Гребінь Євген Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою філософії та історії Білоруського державного аграрного технічного університету (м. Мінськ)

Грянник Вадим Олександрович – аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Губарев Віктор Кімович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Донецького національного технічного університету

Дегтярьова Ольга Вікторівна – аспірант кафедри міжнародної журналістики факультету журналістики Санкт-Петербурзького державного університету (Російська Федерація)

Духопельников Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Йолкін Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Каріков Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків)

Крючков Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою нової та новітньої історії Ставропольського державного університету (Російська Федерація)

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, директор Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства Харківської державної академії культури

Любавський Роман Геннадійович – аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Любичев Михайло Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, докторант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувач Науково-дослідною лабораторією Герmano-Слов'янської археологічної експедиції

Майстренко Владислав Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Павлова Ольга Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пікалов Валерій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історіографії, джерелознавства та археології, декан

історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рожков Олександр Юрійович – доктор історичних наук, професор Краснодарського державного університету культури і мистецтв (Російська Федерація)

Руднев Михайло Альбертович – доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Ручинская Оксана Анатольевна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Семененко Олена Володимирівна – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сергєєв Микола Анатолійович – громадський інспектор обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

Сергєєв Іван Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Сергій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сичова Вікторія Вікторівна – доктор наук з держуправління, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентові України

Туровський Євген Якович – кандидат історичних наук, завідувач відділом Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

Федоров Дмитро Володимирович – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Філіппенко Андрій Анатолійович – старший науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

Фомін Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Чеберяко Оксана Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чернявський Леонід Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шпорт Ганна Михайлівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Музея археології та етнографії Слобідської України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 1005

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 45

Відповідальний за випуск доц. О. А. Ручинська

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання М. В. Проценко

Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 18.06.2012. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 19,64. Обл.-вид. арк. 24,55.

Тираж 150 пр. Ціна договірна. Зам. №

61022, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків-22, пл. Свободи, 4.

Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№33367 від 13.01.09